

“UIT WELKE REDEN IS HET DAT
WIJ VERJACHT WORDEN ?”

DE VERVOLGING VAN DE ZIGEUNERS IN BELGIË IN
DE EERSTE HELFT VAN DE TWINTIGSTE EEUW.

Frank Seberechts

**Studiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij, Brussel
Joods Museum van Deportatie en Verzet, Mechelen
2008**

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	2
Inleiding	5
Hoofdstuk 1: Zigeuners in de maatschappij	7
1.1. De benaming	7
1.2. De romantische visie op zigeuners	8
1.3. De zigeuners als buitenstaanders	9
1.3.1. Namen en documenten	10
1.3.2. Kleding en behuizing	14
1.3.3. Beroepen	17
1.3.4. Zigeuners als bedriegers en vervalsers	19
1.3.5. Zigeuners als dieven	20
1.3.6. Zigeuners als ontvoerders en moordenaars	23
1.3.7. Zigeuners als verspreiders van ziekten	24
1.3.8. Zigeuners als slachtoffers van criminaliteit; medelijden met de zigeuners	25
1.4. Het rondtrekken van de zigeuners	26
1.5. Aantallen zigeuners	28
1.5.1. In Europa	28
1.5.2. In België	28
Hoofdstuk 2: Zigeuners in Europa van de 15 ^{de} tot de 19 ^{de} eeuw	30
2.1. De ‘nacion van Egipten’: zigeuners in de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd	30
2.2. ‘Het oude nomadenbloed’: zigeuners en de Europese context in de Nieuwste Tijd	34
2.2.1. Theorievorming	34
2.2.2. Politiek betreffende zigeuners in de 19 ^{de} en het begin van de 20 ^{ste} eeuw	35
2.3. Zigeuners in België (1815-1914)	39
2.3.1. De houding van de overheid	39
2.3.2. De relaties met de buurlanden	45
Hoofdstuk 3: Vreemdelingenwetgeving, administratie en politie	48
3.1. De vreemdelingenwetgeving in België	50
3.2. Administratie en politie in België	53
3.3. De internationale aanpak van de zigeunerproblematiek	55
3.4. Administratie en politie tijdens de Tweede Wereldoorlog	55
Hoofdstuk 4: De zigeunerproblematiek in het Interbellum	57
4.1. Zigeuners tijdens de Eerste Wereldoorlog	57

4.2. De zigeunerproblematiek in de Europese landen	58
4.2.1. Duitsland	58
4.2.1.1. De Weimar-periode	58
4.2.1.2. Het Derde Rijk	59
4.2.2. Frankrijk	62
4.2.3. Nederland	63
4.2.4. Andere landen	64
4.3. De zigeunerproblematiek in België	65
4.4. De zigeuners en de relaties van België met zijn buurlanden	75
4.4.1. De relatie met Duitsland	75
4.4.2. De relatie met Frankrijk	77
4.4.3. De relatie met het Groothertogdom Luxemburg	85
4.4.4. 'Geen land of het is liefst van 't Zigeunervolkje bevrijd'. De relatie met Nederland	86
4.4.5. De relatie met andere landen	100
4.5. De zigeuners in België tijdens de Schemeroorlog	104
Hoofdstuk 5: De zigeuners in Europa tijdens de Tweede Wereldoorlog	108
5.1. De zigeuners in Duitsland	108
5.2. De zigeuners in de bezette gebieden	109
5.3. De zigeuners bij de bondgenoten van Duitsland	112
5.4. De zigeuners bij e geallieerden en in de neutrale landen	113
Hoofdstuk 6: De zigeuners in België tijdens de Tweede Wereldoorlog	115
6.1. Het leven van de zigeuners tijdens de oorlog	115
6.2. De grenzen van België	119
6.3. De eerste matregelen	121
6.4. De zigeunerkaart	123
6.5. De interneringen	129
6.6. Duitse aandacht voor de zigeuners	136
6.7. De zigeuners in Noord-Frankrijk	137
Hoofdstuk 7: Arrestaties en deportaties	140
7.1. Arrestaties en razzia's	140
7.2. Spoliatie	144
7.3. Zigeuners in de Dossinkazerne	147
7.4. Het Z-konvooi	148
7.5. Zigeuners in de concentratie- en vernietigingskampen	148
Hoofdstuk 8: Na de Tweede Wereldoorlog	151
8.1. Na de terugkeer	151
8.2. Wetgeving en reglementen	151
8.3. Het leven van de zigeuners na de Tweede Wereldoorlog	154
8.4. Relaties met de buurlanden	155
8.5. Omgaan met het Grote Verslinden	156

Besluit	157
Bibliografie	160
Indices	174
Index van persoonsnamen	174
Index van plaatsnamen	

Inleiding

In de loop van de voorbije decennia werd in België weinig aandacht besteed aan de geschiedenis van de zigeuners. Zelfs de geschiedenis van hun vervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog werd slechts behandeld in enkele bijdragen¹. Op initiatief van het Joods Museum van Deportatie en Verzet (JMDV) werd een onderzoek opgezet naar de lotgevallen van deze groep in de eerste helft van de twintigste eeuw, waarbij vooral het Interbellum en de Tweede Wereldoorlog aan bod kwamen. Onderhavig werk bouwt voort op de voorstudie die Hanne Provoost in 2007 maakte in opdracht van het JMDV².

De zigeuners vormen een merkwaardige, aparte groep in de Europese samenleving van de voorbije zes eeuwen. Geliefd zijn ze nooit geweest, tenzij misschien bij kunstenaars, als onderwerp in een boek, een theaterstuk, een opera of een schilderij. Door de maatschappij werden deze zwervers vaak als een bedreiging ervaren. Dat was al van in de late middeleeuwen het geval, toen ze in onze gewesten opdoken, zoals Bronislaw GEREMEK reeds vaststelde: *“Ongeacht veranderingen in de mate van mobiliteit die in de loop van de Middeleeuwen volgden, is het verbinden van mobiliteit met een gevoel voor de bedreiging van de sociale orde, iets wat steeds terugkeert.”*³ Het is dan ook in de eerste plaats in archieven die te maken hebben met openbare orde dat we sporen van deze groepen terugvinden: *“In historische documenten laten de mensen van de zelfkant weinig sporen na: ze sluiten immers geen contracten, erven niet, zijn geen helden bij grote gebeurtenissen die in de kronieken vermeld worden. Ze komen vooral voor in de archieven van de repressie, derhalve in een gereflecteerd beeld, waarin niet alleen het rechtsgevoel van de georganiseerde samenleving naar voren komt, maar ook haar angst en haat.”*⁴ Wat voor de zigeuners in de middeleeuwen gold, ging ook op voor degenen die de geschiedenis van de voorbije decennia meemaakten.

De zigeuners werden bijna altijd naar de marge van de maatschappij gedrongen. Dat hadden ze gemeen met andere groepen ‘verworpenen der aarde’, zoals Joden en gehandicapten. “In de middeleeuwen werden de zigeuners beschuldigd van alle misdaden en verworpen als paria’s. Hun ‘fout’ was dezelfde als die van de Joden: ze bestonden. Maar de twee groepen werden om tegengestelde redenen vervolgd: de Joden wegens hun geloof en hun economisch succes, de zigeuners voor hun gebrek aan religie en hun armoede,” zo schreef Y. TERNON in zijn studie over de volkerenmoorden in de twintigste eeuw⁵. De vervolgingen kenden een hoogtepunt met de holocaust tijdens de Tweede Wereldoorlog, waarbij Joden en zigeuners omwille van raciale redenen werden opgejaagd en uitgeroeid.

¹ Het gaat hier om:

J. GOTOVITCH, Enkele gegevens betreffende de uitroeiing van de zigeuners uit België, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 1976, 4, pp. 153-173.

M. STEINBERG, Le convoi ‘belge’ des Tsiganes du 15 janvier 1944, in: *Nouvelle Tribune*, nouvelle série, 2002, nr. 30.

M. STEINBERG, *Une autre déportation sans retour de Belgique : le convoi tzigane du 15 janvier 1944*, s.l., s.d.

² H. PROVOOST, *Zigeuners in België tijdens de crisisperiode 1930-1950. Een voorstudie*, s.l., s.d.

³ B. GEREMEK, De marginaal, in: J. LE GOFF (red.), *De wereld van de middeleeuwen*, Amsterdam, 1987, p. 346.

⁴ B. GEREMEK, De marginaal, in: J. LE GOFF (red.), *De wereld van de middeleeuwen*, Amsterdam, 1987, p. 347.

⁵ Y. TERNON, *L'état criminel. Les génocides au XXe siècle*, Paris, 1995, p. 163.

“Au Moyen Age, ils furent accusés de tous les crimes et rejetés comme parias. Leur ‘faute’ était la même que celle des Juifs : ils existaient. Mais les deux groupes étaient persécutés pour des raisons opposées : les Juifs pour leur foi et leur réussite économique, les Tsiganes pour leur manque de religion et leur pauvreté.”

We stellen ons in dit onderzoek de vraag hoe een en ander in zijn werk is gegaan. Welke juridische en administratieve mechanismen werden door de overheden in de loop van decennia in gang gezet om de zigeuners hun plaats in de maatschappij te bezorgen? Wat was het beeld van de zigeuners in de publieke opinie? Hoe reageerden zij zelf op de regels waarmee de ‘modale’ samenleving hen in het gareel trachtte te doen lopen? Welke theorieën droegen bij tot de ontwikkelingen van de jaren dertig en veertig van de twintigste eeuw, eerst in Duitsland en later in de rest van Europa, waarbij de zigeuners als raciaal minderwaardigen naar de slachtbank werden geleid? En hoe reageerden de zigeuners, de samenleving en de autoriteiten na 1945 op de catastrofe die de Tweede Wereldoorlog voor het zigeunervolk had betekend?

We gebruiken in dit werk in de eerste plaats het woord ‘zigeuner’. Dit woord wordt door de betrokkenen vaak eerder als een scheldwoord ervaren, maar het lijkt ons de beste en meest gekende en verspreide omschrijving voor alle volkeren, stammen, families en groepen van wie we de geschiedenis willen bespreken. Ook in de wetenschappelijke en historische literatuur is deze benaming (en zijn vertalingen, natuurlijk) de meest gangbare, tenzij men een specifieke deelgroep bedoelt.

Hoofdstuk 1: Zigeuners in de maatschappij

“Veel mensen denken bij het woord zigeuners aan onverzorgde, ietwat donker gekleurde lui in woonwagens die overal waar ze vertrekken een hoop rommel achterlaten’, vertelt Roby LAKATOS. ‘Ik kom niet uit zo’n omgeving’”.⁶

1.1. De benaming

De benaming ‘zigeuners’, die men tegenwoordig gemakshalve aan een bepaalde verzameling van rondtrekkende culturen, volkeren, stammen of families geeft, werd en wordt niet algemeen gebruikt. In de loop der eeuwen en in verschillende talen werden vaak andere begrippen gehanteerd.

Toen de eerste zwervers in onze gewesten verschenen, verklaarden ze aan de autochtone bevolking dat zij pelgrims waren, die door de Arabieren van hun geboortegonden verjaagd waren. Hun land zou ‘Klein-Egypte’ geheten hebben. Daarop werden de zwervers ‘Egyptenaren’ genoemd, wat in de volksmond algauw ‘Gypten’ en ‘Gyppenessen’ werd⁷. Het Engelse woord *gypsy*, het Franse *gitan* en het Spaanse *gitano* leunen hierbij aan.

Nieuwe groepen zigeuners, die in de loop van de 19de eeuw in onze streken arriveerden, kwamen vaak uit **Hongarije** en **Roemenië**, maar ook uit **Bohemen**. De benaming ‘bohemers’ – *bohémians* in het Frans, *boémio* in het Portugees – werd toen gemeengoed. Het woord ‘zigeuner’ zou dan weer zijn oorsprong vinden in het Hongaars, in het woord *cigány*, dat op zijn beurt naar het Griekse *tsinganos* zou verwijzen⁸. Het Nederlandse woord ‘zigeuner’, Duitse *Zigeuner*, het Zweedse *zigenar*, het Franse *zigane*, het Italiaanse *zingaro* en het Portugese *cigano* zijn afgeleiden van dit woord.

In Franse teksten verschijnt vaak het woord *romanichels*, mogelijk een verbastering van de Rroma-woorden ‘*Romani tchavé*’, ‘zigeunerkerels’⁹. Eén van de zigeunerstammen is overigens die van de Romnical. Soms vinden we ook *romani* of *roms*, wat duidelijk verwijst naar de Rroma-zigeuners.

Onder de verzamelnaam ‘zigeuners’ gaan verschillende volkeren schuil. Het belangrijkste volk is wellicht de Rroma, die wereldwijd naar schatting acht tot tien miljoen leden telt. Dit volk bestaat uit verschillende stammen, waarvan vijf grote. Veruit de grootste groep wordt gevormd door de Kalderari of Kaldersh, die vooral op de **Balkan**, maar ook in **Centraal-Europa** en **Noord-Amerika** te vinden is. Een tweede groep is die van de Kale of Gitanos, vooral in **Zuid-Frankrijk**, **Spanje**, **Portugal** en **Noord-Afrika** terug te vinden. In het **Verenigd Koninkrijk** en **Noord-Amerika** treffen we de Romnical aan. De Sinti beschouwen zich vaak als een aparte etnische groep, maar dienen toch tot de Rroma gerekend. Zij leven onder meer in **Frankrijk**, **Duitsland**, **Nederland**, **België** en **Luxemburg**. Ten slotte zijn er de Erlides of Arlije, een stam die vooral in **Zuid-Oost Europa** en in **Turkije** verblijft.

⁶ B. VUYLSTEKE, “Bescheidenheid ken ik niet”. Van Brusselse resto’s naar Carnegie Hall: vioolvirtuoos Roby Lakatos, in: *De Nieuwe Gazet*, 23-24.05.1998.

⁷ M. VAN LIEDEKERKE, Nog over Gypten en Giptenessen, in: *Het Oude land van Edingen en omliggende*, XXIX, 2, april-mei-juni 2001, p. 126.

⁸ Hiermee werd een Griekse sekte aangeduid die bekend was omwille van waarzeggerij en muzikale aanleg. M. VAN LIEDEKERKE, Nog over Gypten en Giptenessen, in: *Het Oude land van Edingen en omliggende*, XXIX, 2, april-mei-juni 2001, p. 125.

⁹ F. DE VAUX DE FOLETIER, *Les bohémians en France au 19e siècle*, Paris, 1981, p. 19.

Deze vijf groepen kunnen op hun beurt weer verdeeld worden in subgroepen, zoals de Tschurara, de Ursare, de Lowara enzovoort¹⁰.

Een minder bekend volk is dat van de Jenischen, die ook wel eens 'witte zigeuners' worden genoemd. Zij hebben doorgaans een lichtere huidskleur dan de Roma-zigeuners. Omwille van hun nomadische levenswijze, waarbij ze vaak dezelfde beroepen uitoefenden, worden ze vaak met de Roma vergeleken en verward. Ze leven vooral in **Duitsland, Oostenrijk, Zwitserland, Italië, Frankrijk, België, Luxemburg en Nederland**, maar ook in **Hongarije en Roemenië** komen ze voor. Zij hebben een eigen taal en tradities¹¹.

1.2. De romantische visie op zigeuners

In 1773 voerde Johann Wolfgang VON GOETHE (1749-1832) in zijn theaterstuk *Götz von Berlichingen* in de vijfde akte zigeuners ten tonele¹². Deze scène mag worden beschouwd als het ontstaan van de zigeunerromantiek¹³. J.W. VON GOETHE beschouwde de zigeuners als "edele wilden"¹⁴. Een bekende romantische voorstelling van zigeuners, hun levenswijze, moraal en gedrag, is diegene die Prosper MÉRIMÉE heeft neergezet in zijn in 1845 gepubliceerde roman *Carmen*¹⁵. De auteur paarde een sceptische en kritische geest aan een romantische belangstelling voor het fantastische en het occulte, het exotische en het uitheemse. De magische krachten die zigeuners werden toegeschreven, passen dan ook perfect in zijn verhaal: zij bepalen zelfs de handelingen van de hoofdpersonages. Georges BIZET gebruikte het werk als basis voor zijn gelijknamige opera¹⁶. In de Spaanse romantische literatuur incarneerden de zigeuners de vrijheid en het avontuur, terwijl ze voordien eerder symbool stonden voor het feestelijke. De hele tijd werden ze wel vereenzelvigd met kinderrovers, weerwolven en tovenaars: als het ware de emanaties van de duivel¹⁷.

De overgang van de voorstelling van zigeuners als criminelen en vagebonden naar mensen met een eigen, haast paradijselijke levensstijl, werd ook in de Engelse literatuur van het begin van de negentiende eeuw duidelijk. Daar was deze visie echter in de eerste plaats een onderdeel van de betrachtingen van de overheid om de maatschappij te beschermen en de zigeuners meer te integreren¹⁸. Zigeuners werden in de literatuur vaak geassocieerd met primitieve driften, wetteloosheid, sluwheid en seksuele excessen. Er werden hen heidense gewoonten toegeschreven, maar vaak projecteerde men de eigen wens om uit de strenge Victoriaanse conventies te treden op de levenswijze van de zigeuners. Het ging hier om een samenspel van de notie van de zigeuners als een afzonderlijk, vaak veracht volk met de psychische of esthetische wens om de grens tussen de werelden van Britten en zigeuners op te

¹⁰ [http://nl.wikipedia.org/wiki/Roma_\(volk\)](http://nl.wikipedia.org/wiki/Roma_(volk)), Roma (volk), 24.01.2008; <http://nl.wikipedia.org/wiki/Sinti>, Sinti, 24.01.2008.

¹¹ <http://de.wikipedia.org/wiki/Jenische>, Jenische, 24.01.2008.

¹² Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832) was een Duits auteur van proza, poëzie en theaterstukken..

¹³ http://mkll.de/?page_id=7, Geschichte der Roma und Sinti im deutschsprachigen Raum, 06.08.2007.

¹⁴ <http://www.keesbakker.com/essays/D3.html>, K. BAKKER, Zigeuners in het 19de-eeuwse Hongarije, 06.08.2007.

¹⁵ P. MÉRIMÉE, *Carmen en Colomba*, Utrecht; Antwerpen, 1980.

Prosper Mérimée (1803-1870) was een Frans auteur, historicus en archeoloog.

¹⁶ Georges Alexandre César Léopold Bizet (1838-1875) was een Frans componist.

¹⁷ B. LEBLON, Le regard ambigu de la littérature espagnole, in: *Revue Etudes Tsiganes*, vol. 9, n° 1, 1997, pp. 97 en 100

¹⁸ M. KRAMP, The Romantic Reconceptualization of the Gypsy: From Menace to Malleability, in: *Literature Compass*, 2006, Vol. 3, Iss. 6, pp. 1334-1350.

heffen. Bij de aanvang van de twintigste eeuw leidde dit – net als in de Spaanse literatuur, overigens – haast tot een karikatuur van een romantische identificatie met de zigeuners¹⁹.

De zigeuners verschenen ook in de Belgische pers en literatuur geregeld als een vreemd volkje van avonturiers zonder vaderland, die in miserabele woonwagentjes verbleven. Het was een mysterieus ras, dat gehoorzaamde aan obscure wetten en dat door de vervloeking van de andere mensen werd achtervolgd²⁰. Ernest CLAES had het in *De Heiligen van Zichem* over een woonwagen, “een armzalige krakende barak van Bohemers, die van uit hun ver land naar Vlaanderen, naar de Demerstreek waren gekomen omdat daar met potteferen en andere dingen gemakkelijker aan de kost te komen is.” Ook in *Jeugd* vertelde hij over het “barakkevolk” dat geregeld in de schuur van de ouderlijke woning belandde en dat “van den eenen hoek van Vlaanderen naar den anderen toog [en] vandaag in een dorpje tegen den kerkgevel, morgen op den rand van een bosch of in een eenzame hofstee rustig op den avond zat te wachten.”²¹ Guido GEZELLE beschreef ze als een dolende schaar van bonte gedaanten, met fonkelende ogen, golvend haar en verbrande gezichten. Ze waren volgens hem met hun “snoevende paarden” afkomstig van “’t land waar ’t Nijlwater vloeit” en “enkel God weet waar ze gaan”²².

1.3. De zigeuners als buitenstaanders

De zigeuners konden vaak op de belangstelling van de sedentaire bevolking rekenen, die hen met een mengeling van nieuwsgierigheid, afschuw en angst gadesloeg. Vooral vóór de 20ste eeuw vormde de aankomst van een groep bohemers een attractie die buiten het gezapige leven van alle dagen viel. “Natuurlijk werden de zigeuners het vaakst verafschuwd. Hun vreemdheid – eigenlijk hun eenvoudig verschil – joeg angst aan; hun zwerversbestaan maakte hen verdacht en bij hun aankomst joeg men de dieren naar binnen en sloot men het huis met de sleutel af.”²³

Toen in april 1868 een troep kampeerde onder de muren van **Lier**, ging het nieuws als een lopend vuurtje de stad rond: “Een groot deel der bevolking van Lier liep er heen, om van dit zonderlinge schouwspel getuige te zijn. Deze vreemdelingen zagen er inderdaad eenigszins afzichtelijk uit en schenen in geene gunstige omstandigheden te verkeren”²⁴. Een groep die in augustus 1873 in **Brussel** verbleef, werd eveneens “aanhoudend door talrijke nieuwsgierigen bezocht”²⁵. In 1909 was een kamp van een dertigtal bohemers in **Ieper** – met stekkerdraad afgesloten” – nog steeds een attractie: “talrijke personen bezoeken voortdurend het kamp der zwervers”²⁶.

¹⁹ D.E. NORD, *Gypsies and the British Imagination, 1807-1930*, New York, 2006.

²⁰ Romanichels, in: *Le Soir*, 27.01.1932.

²¹ E. CLAES, *De Heiligen van Zichem*, in: *Ernest Claes Omnibus 1*, Zele, 1982, p. 210; E. CLAES, *Jeugd*, Antwerpen; Brussel; Gent; Leuven, 1942, pp. 91-99.
Andreas Josephus Ernestus Claes (1885-1968) was een Vlaams auteur, onder meer van streekromans als *De Witte*.

²² L. DOSOGNE, Tentoonstelling in het Rijksarchief. De droevige geschiedenis van een nomadenvolk, in: *Gazet van Antwerpen*, 02.12.1993.

Guido GEZELLE (1830-1899) was een Vlaams priester en dichter.

²³ “*Bien sûr, les Gitans étaient le plus souvent détestés. Leur étrangeté – en fait, leur simple différence – faisait peur ; leur nomadisme les rendait suspects et, à leur arrivée, on faisait rentrer les bêtes et on fermait la maison à clef.*”

B. LEBLON, Le regard ambigu de la littérature espagnole, in: *Revue Etudes Tsiganes*, vol. 9, n° 1, 1997, p. 97.

²⁴ De Bohemers, in: *De Postrijder der provincie Limburg*, 21.04.1868.

²⁵ Binnenland. Men schrijft uit Brussel, 11 augustus, in: *De Postrijder der provincie Limburg*, 16.08.1873.

²⁶ Stadsnieuws. Bohemers, in: *Nieuwsblad van Yperen en van het arrondissement*, 06.08.1909.

1.3.1. Namen en documenten

Naar aanleiding van de afschaffing van de visa voor Belgische paspoorten voor **Nederland** en omgekeerd, op 1 september 1921, merkte het blad *Het Yperse – La région d’Ypres* zuur op dat men in officiële kringen toch al lang zou moeten weten dat de minst gewenste reizigers – “*les voyageurs les plus indésirables*”, een aanduiding die vaak voor zigeuners werd gebruikt – beschikten over de meest correcte documenten²⁷. Een sneer die, zoals blijkt, onterecht is. Over het algemeen was het met de documenten van de zigeuners immers droevig gesteld. Zij konden om verschillende redenen vaak niet de juiste, door de overheden geëiste papieren voorleggen.

Sommige zigeuners waren toch in het bezit van een identiteitskaart van één of ander land. Die werd dan in een aantal gevallen door de administratie enigszins aangepast aan de levenswijze van de eigenaar. Joseph GORGAN ontving op 6 februari 1931 in de gemeente **Eke** een “*Kaart van Eenzelvigheid*” waarop de toevoeging “*en inschrijving in de bevolkingsboeken*” geschrapt was. Het luik bestemd voor het noteren van de opeenvolgende verblijfplaatsen in de gemeente was niet ingevuld, evenmin als de plaats voorzien voor de gegevens van de dienst bevolking²⁸. De leden van een groep van achttien paardenhandelaren die begin september 1927 door de rijkswacht werden tegengehouden in de buurt van **Aarlen**, konden zonder uitzondering een Belgische identiteitskaart voorleggen. Uit onderzoek bleek echter – ruim zeven maanden later – dat alle kaarten vals waren: “*We hebben redenen om aan te nemen dat we te maken hebben gehad met een georganiseerde bende in het bezit van valse papieren.*”²⁹

Voor andere officiële bewijzen die met de identiteit van de personen te maken hadden, was de situatie vaak al even onduidelijk of dubieus. Pétries ROMBA toonde op 8 maart 1921 aan de rijkswacht een identiteitskaart die hij had ontvangen in **Aartselaar**. Op de kaart stond dat hij voordien gedomicilieerd was in **Sint-Genesius-Rode**, wat bij navraag niet het geval bleek. Procureur des konings Alfred DESTEXHE van Luik noteerde verontwaardigd dat het gemeentebestuur van **Aartselaar** goedgegelovig en vertrouwend op de verklaringen van de betrokken zigeuner een identiteitskaart had uitgereikt, zonder dat het een of ander bewijs van identiteit had geëist³⁰. De gemeentelijke overheid van **Merksem** antwoordde dan weer aan de Openbare Veiligheid, op 5 oktober 1933, “*dat de akte van geboorte, noch de akte van huwelijk betreffende de genaamde MAITRE Angèle, ingeschreven werden in onze registres van den Burgelijken Stand. De opzoekingen nopens deze akten werden gedaan tusschen de jaren 1891 en 1930.*”³¹ In **Poperinge** werd in datzelfde jaar geen enkel bewijs teruggevonden van inschrijving in geboorteregisters of bevolkingsboeken van Georges GORGAN³². Er bevinden zich in de archieven sporen van talloze gelijkaardige gevallen.

²⁷ Passeports, in: *Het Yperse – La région d’Ypres*, 20.08.1921.

²⁸ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1120.

Gemeente/Commune Eecke – Kaart van eenzelvigheid/Carte d’Identité van Gorgan Josephus, Eecke, 06.02.1931.

²⁹ “*Il y a raison de croire que nous avons eu affaire à une bande organisée possédant de faux papiers*”. ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1010. Nota, PV n° 475 van Gendarmerie Nationale, Brigade d’Arlon, Arlon, 14.04.1928.

³⁰ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 997. Brief van Destexhe, Procureur du Roi, Parquet de Liège, aan l’Administrateur-Directeur Général de la Sûreté Publique, Liège, 20.04.1921.

Alfred Destexhe werd o.m. procureur des konings en nadien – ook tijdens de Tweede Wereldoorlog – procureur-generaal bij het hof van beroep in Luik.

³¹ JMDV, Vreemdelingenpolitie, Individuele dossiers. Brief van A. Van Tichelen, Ambtenaar van den Burgerlijken Stand, aan Minister van Justicie, Openbare Veiligheid, Merksem, 05.10.1933.

³² JMDV, Vreemdelingenpolitie, Individuele dossiers. Brief van M. Couttenier, burgemeester, aan de Foy, administrateur der Openbare Veiligheid, Poperinghe, 12.12.1933.

Vaak waren de zigeuners weinig enthousiast om mee te werken met de politiediensten tijdens de zoveelste controle van hun papieren. Een groep die werd tegengehouden op de Maasoever in **Luik**, op 23 december 1931, bezorgde de rijkswacht veel last. Een aantal kinderen kon niet worden geïdentificeerd, omdat de ouders geen uittreksel van de geboorteakte of enig ander identiteitsstuk van hen konden overhandigen. Alle personen verborgen zich in hun woonwagens en slechts met de grootste moeite kon men hun identiteit vaststellen. Verschillende zigeuners vertoonden slechts de treurige resten van halfverbrande identiteitskaarten, volgens de zwervers het resultaat van het onvoorzichtige spel van de kinderen. De rijkswachters aanvaardden deze verklaring niet: volgens hen was dit niet meer dan een gewone manier om hun verblijf in België te rekken³³. Het was overigens opvallend hoeveel documenten bij toeval of per ongeluk in het vuur terecht kwamen. Mathieu BITCHIKA toonde op 19 januari 1931 aan de burgemeester van **Molenbeersel** “*zijn eenzelvighedskaart, welke verbrand en schier geheel onleesbaar is.*” In de verklaring noteerde de burgemeester de identiteit, woonplaats, geboorteplaats en -datum van de betrokkene, “*dit alles volgens zijn verklaring*”³⁴. Het feit dat nogal wat zigeuners ongeletterd waren, of ten minste verklaarden dat ze dat waren, droeg bij tot de problemen om hun identiteit vast te stellen. Een groep zigeuners die in augustus 1934 gecontroleerd werd door de rijkswachtbrigade van **Lootenhulle**, bezat “*geen enkel stuk van eenzelvigheid of uittreksels van geboorte akte hunner kinderen.*” Die zouden op bevel van de procureur des konings aan de Vreemdelingenpolitie zijn overgemaakt. “*Het is onmogelijk de juiste eenzelvigheid dezer personen vast te stellen daar zij verklaren niet te kunnen lezen noch schrijven,*” zo voegde de rapporteur toe aan de vaststellingen³⁵.

In sommige gevallen ging het inderdaad over een manifest misbruik en om duidelijke fraude met de documenten. Théodore COLOMBUS en Louise MAITRE toonden in 1925 identiteitskaarten die klaarblijkelijk waren uitgereikt in **Bulskamp** en in **Hoboken**, ter vervanging van kaarten die beschadigd waren. Bij navraag bleek in geen van beide gemeenten een spoor terug te vinden van het verstrekken van de kaarten in kwestie³⁶. Een zekere Louis VITBORN werd, toen hij in 1941 gearresteerd werd, geïdentificeerd als Joseph GORGAN. De identiteitskaart op naam van L. VITBORN was voorlopig en tijdelijk uitgereikt door de gemeente **Dilsen** in 1929, aan een onbekende uit **Zedelgem** die nooit in **Dilsen** was ingeschreven. De kaart verving een identiteitskaart die door de onbekende, een arbeider uit de zinkfabriek van **Rotem**, werd aangeboden. Hij beweerde dat zijn kaart in de fabriek voor de helft was verbrand³⁷.

Weinige ambtenaren merkten ook op dat het toch wel merkwaardig was dat twee zigeuners als geboortegegevens respectievelijk 21 november 1914 in **Diksmuide** en 18 augustus 1916 in **Ieper** opgaven. **Diksmuide** werd einde oktober 1914 door de Duitsers bezet en was sindsdien frontgebied tot het najaar van 1918. **Ieper** werd in de lente van 1915 ontruimd en daarna

³³ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1012. Nota, P.V. van Gendarmerie nationale, Brigade de Liège, Liège, 24.12.1931.

³⁴ JMDV, Vreemdelingenpolitie, Individuele dossiers. Nota van Smeets, burgemeester, Molenbeersel, 19.01.1931.

³⁵ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1014. Nota, PV n° 414 van Gendarmerie nationale, Brigade de Lootenhulle, Lootenhulle, 21.08.1934.

³⁶ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 999. Minuut van brief van Administrateur Directeur Général des Prisons et de la Sûreté Publique, aan Juge d'instruction à Avesnes (France), Bruxelles, 22.06.1925.

³⁷ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1017. Nota, Bulletin Central de Signalements, s.l., s.d.

grondig verwoest³⁸. Kwamen de zigeunerbaby's in de loopgraven of onder een regen van granaten ter wereld? De kans dat het hier om correcte gegevens ging, was dan ook gering, wat mogelijk ook de bedoeling van de zigeuners was.

De Openbare Veiligheid, de politiediensten en administraties die met zigeuners te maken hadden, kregen stilaan een punthoofd van de identificatieproblemen. Ze hadden het in dit verband over "hun verbijsterende mobiliteit, het feit dat het merendeel voortdurend van naam veranderde, hun onzekere burgerlijke stand", moeilijkheden die slechts konden worden opgelost, scheen het, door het nemen van foto's en vingerafdrukken; dit gebeurde systematisch vanaf 1932, maar ook voordien werden deze technieken reeds aangewend³⁹. Zo werden in september 1929 de vingerafdrukken genomen van de leden van een zigeunergroep die in **Ruisbroek** verbleef. Intussen werden de verklaringen betreffende hun identiteit gecontroleerd bij de gemeentebesturen van **Koekelberg, Gent, Diksmuide** en **Ieper**. In geen van deze gemeenten bleek echter enig spoor van de betrokkenen te vinden in de registers van de burgerlijke stand, de bevolking of de vreemdelingen⁴⁰.

Zigeuners kwamen geregeld in de juridische molen omwille van het gebruik van valse namen. In juli 1911 opende het gerecht in **Antwerpen** een onderzoek naar Jean MAITRE, alias Frédéric CORRET, alias André BOMPÉ, wegens het dragen van een valse naam⁴¹. In dezelfde maand werd Ernest CORRET gezocht voor gelijkaardige feiten; die noemde zich ook Henrigo TZOURA en hij beweerde dat dit de naam van zijn stam was⁴². Daarin kon wel eens enige juistheid schuilen: er bestond immers een subgroep van de Roma die Tschurara heette. Mogelijk werd aan het begrip 'familienaam' door de zigeuners een andere invulling toegekend dan door ambtenaren en politie. Een en ander droeg uiteraard niet bij tot de duidelijkheid betreffende de precieze identiteit van de betrokkenen. Om meer te weten te komen over de identiteit, het gedrag en het gerechtelijke verleden van een zigeuner die – pas na het vergelijken van foto's en vingerafdrukken – geïdentificeerd werd als Jozef COLOMBUS, schreef de Vreemdelingenpolitie in juli 1928 de burgemeester van **Kessel-Lo** aan, alsmede de Vreemdelingenpolitie van **'s-Gravenhage** en diverse politiediensten in **Parijs, Luxemburg, Oslo, Rome, Wenen** en **Berlijn**. Geen van allen kon iets zinnigs bijdragen om meer over de man te weten te komen⁴³. In het najaar van 1929 verbleven verschillende zigeuners in de gevangenis van **Vorst** op beschuldiging van valse naamdracht. Ze werden in de kraag gevat omdat ze een andere identiteit opgaven dan degene die ze enige tijd voordien hadden vermeld toen hun vingerafdrukken waren genomen⁴⁴. Een ander voorbeeld van het gebruik van verschillende namen vonden we in een proces-verbaal uit juni 1929. Een zigeuner die met zijn woonwagen in de buurt van **Hoei** was aangehouden, droeg de

³⁸ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1013. Nota, P.V. n° 976 van Rijkswacht-Korps, brigade van Ieper, Ieper, 13.12.1933.

³⁹ "*leur mobilité étonnante, le fait que la plupart change constamment de nom, leur état-civil incertain*". ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1010. Nota van [onbekend], Note, s.l., 27.06.1934.

⁴⁰ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1002. Nota, s.l., 27.09.1929.

⁴¹ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 999. Knipsel uit *Supplément au n° 56 du Bulletin Central de Signalements*, s.l., 20.07.1911.

⁴² ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 999. Knipsel uit *Supplément au n° 56 du Bulletin Central de Signalements*, s.l., 20.07.1911.

⁴³ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 998. Minuut van nota van Voor den Adm. van de O.V., de Directeur i.o., aan de Administrateur Chef van de 2de Afdeeling aan het Ministerie van Justitie, 's-Gravenhage, Brussel, 13.07.1928.

⁴⁴ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1002. Nota, Note du S.I.J., s.l., 01.10.1929.

naam Michel DURVILLE, geboren in het Franse **Saint-Macaire** op 30 mei 1884. In **Frankrijk** bleek hij echter Georges DEMETRI te heten, geboren op 11 maart 1870 in **Sint-Petersburg**. Dat het wel degelijk om dezelfde persoon ging, bleek uit het signalement dat het parket van het Franse **Dinan** op 23 maart 1923 had opgesteld: de foto was gelijkend, er was een litteken op de linker biceps en de man was kalend, met nog wat kastanjebruin haar. Wat allicht de doorslag gaf, was het feit dat de man slechts 1,37 m. lang was. Dat laatste beperkte ongetwijfeld in niet onaanzienlijke mate de mogelijkheden om zich met succes voor een ander persoon te laten doorgaan, zelfs in een tijd dat de gestalte van de gemiddelde mens aanmerkelijk korter was dan nu. Blijkbaar had de man zich bediend van de naam – Michel DURVILLE – van de wettige echtgenoot van de vrouw met wie hij samenwoonde, met de bedoeling op deze wijze **Frankrijk** binnen te geraken. De vrouw en de kinderen hadden immers de Franse nationaliteit, terwijl hijzelf als een Russische onderdaan werd beschouwd⁴⁵.

Het vaststellen van de nationaliteit zou overigens één van de belangrijkste identificatieproblemen vormen, met een grote impact op onder meer de bewegingsvrijheid van de zigeuners. Verschillende overeenkomsten in verband met nomaden die de Belgische overheid met de regering van andere landen sloot of probeerde te sluiten, waren immers gebaseerd op de vaststelling en de erkenning van de nationaliteit van de betrokkenen. Vaak kon men de juiste nationaliteit van zigeuners niet vaststellen... of wou men dat niet⁴⁶. Nog in 1977 diende de Belgische Vreemdelingenpolitie een attest betreffende de nationaliteit die twee zigeuners tijdens de Tweede Wereldoorlog bezaten te bezorgen aan de betrokkenen. Het document in kwestie bevestigde dat Joseph TOLOCHE, die op 15 april 1912 in **Florenville** was geboren, in **België** beschouwd werd als zijnde van onbepaalde nationaliteit, van zijn geboorte tot in 1959⁴⁷.

De zigeuners dienden te beschikken over een reiswijzer (*feuille de route*), die elke drie maanden moest worden vernieuwd. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd de zigeunerkaart ingevoerd, die ook geregeld moest worden geïnspecteerd en vernieuwd⁴⁸. Voorts beschikten zigeuners vaak ook over al dan niet volledige en correcte binnen- en buitenlandse documenten: verblijfsvergunningen, uitwijzingsbevelen, uittreksels uit diverse akten, identiteitskaarten, paspoorten en andere nationaliteitsbewijzen. Ook in andere landen waren papieren in omloop die specifiek gericht waren op de zigeunerbevolking, zoals het Franse *carnet anthropométrique*. De geldigheid van deze documenten werd vaak in vraag gesteld door de overheden van de verschillende landen die ermee geconfronteerd werden.

Sommige zigeuners beschikten over een notaboekje, waarin de toestemmingen werden opgenomen van de overheden van de verschillende gemeenten waar ze met hun woonwagen kampeerden. De toelating werd haast altijd gegeven door de burgemeester, soms ook door een schepen of een politiecommissaris. Ze gold meestal voor één à twee dagen, soms voor een wat langere periode. Het ging steeds om een schriftelijke notitie, bekrachtigd door de handtekening van de overheidsvertegenwoordiger en een stempel van de gemeentelijke administratie. Geregeld werd evenwel gedurende weken het notaboekje niet ingevuld, zonder dat duidelijk is waarom dit niet gebeurde. Toch kunnen (stukken van) de trektochten met behulp van zulke schriftjes gereconstrueerd worden. Een voorbeeld van een dergelijk

⁴⁵ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 996. Kopie van nota, P.V. n° 252, Gendarmerie nationale, Brigade d'Agimont, Heer-Agimont, 19.06.1929.

⁴⁶ Zie infra.

⁴⁷ JMDV, Vreemdelingenpolitie, Individuele dossiers. Brief van J. Bruyninckx, Sous-Chef de Bureau, aan J. Toloche, s.l., 05.05.1977; JMDV, Vreemdelingenpolitie, Individuele dossiers. Attestation, s.l., 18.02.1977.

⁴⁸ Zie infra.

document is het notaboekje van de messen- en scharensliiep François VANDERMEULEN⁴⁹. Verschillende zigeuners bleken te beschikken over een werkboekje, dat was ingesteld door de wet van 10 juli 1883. Zo droeg de paardenhandelaar Joseph KAROLI een werkboekje bij zich dat hij op 10 mei 1924 had ontvangen in Brussel⁵⁰. Andere werkboekjes die we in de archieven terugvonden, hoorden toe aan Peter BOST, die er in maart 1905 één ontving in Hoeilaart en in november van dat jaar één in Marchin⁵¹.

Uit de stapels documenten die vanuit diverse diensten uit administratie en politie tot ons zijn gekomen, blijkt dus een enorme verwarring. Dat ging zowel over het vaststellen van de eigennamen van de zigeuners, als over data en plaatsen. Dat had te maken met verschillende factoren. Bij de zigeuners zelf ging het om het wijd verspreide analfabetisme, de onmogelijkheid om zich in de maatschappij in te schakelen, de onwil om zich te onderwerpen aan regels die hen door buitenstaanders werden opgelegd en onverschilligheid betreffende hun lot. Bij de verschillende overheden konden we gevallen vaststellen van onkunde en onwetendheid, beperkt psychologisch inzicht en afwezigheid van diplomatiek talent, maar ook sporen van machtsmisbruik, onverschilligheid, luiheid, vooroordelen en racisme. Familienamen werden verwisseld met voornamen en er werden tot tien verschillende schrijfwijzen voor één naam vastgesteld. Er werd niet gecontroleerd of de naam van een geboorteplaats wel bestond en of hij juist geschreven was. Soms werd een fonetische schrijfwijze gehanteerd. De Franse benaming van een stad of gemeente werd in Nederlandstalige documenten ongewijzigd of verbasterd overgenomen. Van een aantal personen hebben we minstens twee en soms nog meer geboorteplaatsen en/of -data gevonden. Er bestonden verschillen in interpretatie van termen als ‘oorsprong’ en ‘nationaliteit’, ‘familie’ en ‘stam’. Dit alles had uiteraard diverse gevolgen, op administratief, juridisch, sociaal en economisch vlak.

Het was dus voor de overheden niet gemakkelijk om een zicht te krijgen op de zigeunerpopulatie en op het doen en laten van de verschillende rondtrekkende groepen. Anderzijds bleven de zigeuners hierdoor, gedwongen én vrijwillig, in de marge van de maatschappij.

1.3.2. Kleding en behuizing

De zigeuners die in 1868 in **Lier** verbleven, werden door de correspondent van *De Postrijder der provincie Limburg* levendig beschreven: “Allen waren in lompen gehuld; de vrouwen en kinderen waren blootsvoets; de mannen droegen hoge leerzen; vier of vijf dezer laatsten waren denklijk de aartsvaders of oversten van de bende, want zij droegen een grooten staf in de hand en hadden zilveren knopen aan hunne vest ter grootte van eene ei. Wat de kinderen betreft, deze waren meestal half naakt”⁵². Ook de burgemeester van **Asse** kon in zijn verslag aan de Openbare Veiligheid niet nalaten te melden dat de kinderen er schaars gekleed bijliepen en dat ook de vrouwen schaamteloos en slecht gekleed waren⁵³.

⁴⁹ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1012. Notaboek met notities, s.l., s.d.

⁵⁰ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 996. Werkboekje, wet van 10 juli 1883, Bruxelles, 1910/[1924].

⁵¹ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 996. Werkboekje, wet van 10 juli 1883, Liège, 1897/[1905].

⁵² De Bohemers, in: *De Postrijder der provincie Limburg*, 21.04.1868.

⁵³ H. TIMMERMAN, ‘*Les Bohémiens sont là!*’ Van rondtrekkende ambachtslieden tot zigeuners : een proces van stigmatisering in België van 1868 tot 1914, UGent (onuitgegeven licentieverhandeling, Vakgroep Nieuwste Geschiedenis), 1998, p. 40.

Op de hygiëne van de zigeuners viel volgens de brave burgerij ook wel wat aan te merken. *“Het schijnt dat deze Bohemers, zoowel mannen als vrouwen, eenen afschuw van het water hebben; van gansch hun leven hebben zij zich nog niet gewasschen, en zijn dan ook, zooals gemakkelijk te begrijpen is, geheel vervuild,”* zo meldde *De Postrijder der provincie Limburg* in 1868⁵⁴. Qua lichaamsbouw mochten sommige zigeuners best aantrekkelijk zijn, *“maar allen zijn zoo afschuwelijk smerig, dat men er schier van walgt,”* zo wist de Brusselse correspondent te melden⁵⁵. De burgemeester van **Merchtem** had het in zijn beschrijving van de troep over hun *“excessieve vuilheid”*⁵⁶. In het grensgebied van **België** en **Nederland** zwierven in 1869 zigeuners rond, die bij de geschokte burgers *“de aandacht trokken door hunne walgelijke gelaatstrekken”* en *“hunne afzigtelijke kleeding”*⁵⁷. P. MÉRIMÉE drukte zich in het naschrift bij zijn roman *Carmen* onverbloemd in dezelfde bewoordingen uit. *“In Duitsland,”* schreef hij, *“zijn de zigeunerinnen vaak erg knap; onder de gitana’s van Spanje is schoonheid erg zeldzaam. Als zij nog heel jong zijn, kunnen ze voor innemende lelijkerds doorgaan; maar als zij eenmaal moeder zijn, worden zij weezinwekkend. Het is ongelooflijk hoe smerig beide geslachten zijn en wie nooit de haren van een zigeunermoeder heeft gezien, kan zich er moeilijk een voorstelling van maken, zelfs wanneer hij zich de meest ruige, vette en stoffige paardeharen voorstelt.”*⁵⁸ De beschrijving van de hygiënische omstandigheden door de Franse auteur mag dan al correct zijn, hij had wellicht gelijkaardige zinnen kunnen wijden aan de lagere volksklassen in **Europa** in die tijden van economische depressie en schrijnende armoede.

De maatschappelijke vooruitgang van de 19de en de 20ste eeuw bracht niet noodzakelijk een verbetering mee voor de levensomstandigheden van een aantal zigeunerfamilies. In het rapport van een wachtmeester van de Nederlandse marechaussee over een troep die in 1929 in **Antwerpen** verbleef, lezen we dat toeschouwers beweerden *“dat het afstammelingen waren van Arabieren. Zelf merkte ik op dat het een vuil vies volkje is en dat ik nog nimmer een dergelijk soort Nomadenvolk gezien heb. Volgens de beweringen van toeschouwers waren ze niet arm, hetgeen ze afleidden aan de koffers met sieraden, die ze bij zich hadden. Ik zag zelf dat de meeste dier kinderen aan armen en beenen zilveren banden droegen en blootsvoets liepen. Het geheele uiterlijk lijkt op dat van Negers.”*⁵⁹

Vooraf in de 19de, maar ook in de 20ste eeuw verbleven nog heel wat zigeunerfamilies in tenten. De rijkswacht van **Bastenaken** deed in mei 1928 een huiszoeking in de tenten van enkele zigeunerfamilies⁶⁰. De groep in **Antwerpen** die door de Nederlandse wachtmeester werd beschreven, woonde in vijf tenten in het woonwagenkamp aan de Schijnpoort⁶¹. In 1932

⁵⁴ De Bohemers, in: *De Postrijder der provincie Limburg*, 21.04.1868.

⁵⁵ Binnenland. Men schrijft uit Brussel, 11 augustus, in: *De Postrijder der provincie Limburg*, 16.08.1873.

⁵⁶ H. TIMMERMAN, *‘Les Bohémiens sont là!’ Van rondtrekkende ambachtslieden tot zigeuners : een proces van stigmatisering in België van 1868 tot 1914*, UGent (onuitgegeven licentieverhandeling, Vakgroep Nieuwste Geschiedenis), 1998, p. 42.

⁵⁷ Nederland, in: *Maas- en Roerbode*, 03.07.1869.

⁵⁸ P. MÉRIMÉE, *Carmen en Colomba*, Utrecht; Antwerpen, 1980, p. 57.

⁵⁹ NA, 2.09.45. Ministerie van Justitie: Rijksvreemdelingendienst 1918-1945, 817. Nota van H.L.E.G.J. Werner, Luitenant-Kolonel, Divisie-Commandant 1e Divisie Koninklijke Marechaussee, aan de Procureur-Generaal fgd. Directeur van Politie bij het Gerechtshof te 's-[Hertogen]Bosch, de Kolonel Inspecteur der Koninklijke Marechaussee, de Administrateur voor de Grensbewaking, 's-Hertogenbosch, 01.11.1929.

⁶⁰ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 998. Nota van Adjutant Parmentier, commandant la brigade de gendarmerie de Bastogne, aan Directeur Général de la Sûreté Publique, Bastogne, 02.05.1928.

⁶¹ NA, 2.09.45. Ministerie van Justitie: Rijksvreemdelingendienst 1918-1945, 817. Nota van H.L.E.G.J. Werner, Luitenant-Kolonel, Divisie-Commandant 1e Divisie Koninklijke Marechaussee, aan de Procureur-Generaal fgd.

maakte de Vreemdelingenpolitie nog melding van een zigeuner-koppel dat in **Heppenbach** in een tent woonde⁶². In mei 1934 trok een familie van 13 personen zonder woonwagen door het land van **Herve**. Zij zochten logement in **Battice** of één van de buurgemeenten, maar slaagden er niet in dat te vinden. De rijkswachtcommandant van **Herve** vermaande deze zwervers intussen wel dat ze de Belgische wetten en de gemeentelijke reglementen dienden te respecteren, evenals de voorschriften op het gebied van hygiëne en openbare zedelijkheid⁶³.

Intussen had de woonwagen echter al lang zijn intrede gedaan bij de meeste zigeunerfamilies. In januari 1911 werd in **Sint-Denijs-Westrem** een troep van 30 bohemers door de rijkswacht aangehouden en naar **Gent** overgebracht. De zwervers beschikten over negen wagens, die door zes paarden werden voortgetrokken – kennelijk werden er wagens aan elkaar gekoppeld, of door honden of door man- of vrouwkracht voortgetrokken. Eén van de woonwagens deed dienst als rijdende stalling. Hij bevatte “100 kiekens, eene geit en 2 varkens”⁶⁴. Soms stond de goegemeente werkelijk in bewondering voor het onderkomen van de zwervers. Zo arriveerden in oktober 1928 in **Hasselt** “zigeuners, in een tiental schoone woonwagens huizende [...] die door echt prachtpaarden voortgetrokken” waren⁶⁵. Soms beschikten de zigeuners evenwel niet (meer) over dieren of trekkers om de woonwagens te verplaatsen. Dan moest een beroep gedaan worden op vervoermiddelen van de overheid of op opgeëiste trekdieren. In maart 1940 arriveerde zo in **Plancenot** een karavaan van zes wagens, getrokken door vrachtwagens van de gemeente **Halle**⁶⁶.

Naarmate de 20ste eeuw vorderde, schakelden sommige zigeuners op modernere vervoer- en verblijfmiddelen over, wat niet steeds een vooruitgang betekende. In **Lier** werden in november 1934 zestien zwervers aangehouden die zich over twee ‘autocamionetten’ en één aanhangwagen hadden verdeeld. Jammer genoeg waren ze zonder benzine gevallen en ze waren bovendien te arm om nieuwe te kopen. Zo diende de plaatselijke rijkswachtbrigade dan ook aan de overheid de toestemming te vragen om indien nodig brandstof voor de voertuigen aan te schaffen⁶⁷.

In zeldzame gevallen trachtten zigeunerfamilies toch een sedentair leven aan te nemen. Dat gebeurde zeker ook onder druk van de autoriteiten, die gekant waren tegen de zwerfende levenswijze van de zigeuners. Tijdens de jaren dertig van de 20ste eeuw werden in **België** enkele beperkte pogingen ondernomen om bepaalde zigeunerfamilies tot het aannemen van een vaste verblijfplaats aan te zetten⁶⁸. Eerder, maar ook later, werden in diverse landen gelijkaardige initiatieven genomen, waarbij geweld niet werd geschuwd. Het succes was meestal twijfelachtig.

Directeur van Politie bij het Gerechtshof te 's-[Hertogen]Bosch, de Kolonel Inspecteur der Koninklijke Marechaussee, de Administrateur voor de Grensbewaking, 's-Hertogenbosch, 01.11.1929.

⁶² ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1274. Brief van Administrateur adjoint de la Sûreté Publique, aan Contrôleur général des Services de Recherches Judiciaires, Service des nomades, Bruxelles, 20.06.1932.

⁶³ JMDV, Vreemdelingenpolitie, Individuele dossiers. Nota, P.V. van Gendarmerie Nationale, Brigade de Herve, Herve, 02.05.1934.

⁶⁴ Binnenland. Gent, in: *De Postrijder der provincie Limburg*, 18.01.1911.

⁶⁵ Eene bende zigeuners [...], in: *De Postrijder der provincie Limburg*, 27.10.1928.

⁶⁶ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 995. Nota, P.V. n° 152 van Gendarmerie nationale, Brigade de Braine l'Alleud, Braine l'Alleud, 22.03.1940.

⁶⁷ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1014. Nota van Corps des Gendarmerie, Brigade de Lierre, Lierre, 26.11.1934.

⁶⁸ Zie infra.

1.3.3. Beroepen

In zijn beschrijving van de zigeuners die op het **Iberisch schiereiland** en in het zuiden van **Frankrijk** rondtrokken, had P. MÉRIMÉE het onder meer over de wijze waarop ze aan de kost kwamen⁶⁹. Men ontmoette hen immers op alle jaarmarkten in de **Provence** en de **Roussillon**. “Gewoonlijk,” zo schreef hij, “oefenen de mannen het beroep van paardenhandelaar, veearts en scheerder van muildieren uit; zij voegen daar de vaardigheid in het herstellen van pannen en van koperen gereedschappen aan toe, zonder nog te spreken van smokkelarij en andere onwettige praktijken. De vrouwen zijn waarzegsters, bedelen en verkopen allerlei al dan niet onschuldige drankjes.”

Een aantal zigeuners kwam als ketellappers aan de kost. Niet iedereen vertrouwde echter met een gerust hart zijn keukengerei aan de bohemers, zoals bleek in **Lier**: “Zij kregen een of twee ketels te lappen, doch niet zonder moeite, want men betrouwde hen niet”⁷⁰. Toch was het werk dat ze leverden niet zelden van goede kwaliteit. Een kapitein van de Nederlandse marechaussee verklaarde dat in zijn land geen koperslager te vinden was die de reparaties zo perfect kon uitvoeren: hij vond dat het werkelijk mocht “kunstwerk worden genoemd”⁷¹. Het werk van de ketellappers werd alleszins gewaardeerd: zij vulden een leemte in de arbeidsmarkt⁷².

Enkele zigeuners hadden zich gespecialiseerd in het herstellen van koffiemolens⁷³. Anderen waren schoenlappers⁷⁴. De een legde zich toe op het mandenmaken, de ander vervaardigde stoelen⁷⁵. Een dergelijke bedrijvigheid kon zelfs uitgroeien tot een heus familiebedrijf voor het vlechten van rotanmeubelen⁷⁶. Weer anderen kwamen aan de kost als messen- en scharenslijp⁷⁷. Bedrijven die een beroep deden op de diensten van zigeuners, drukten soms in korte aanbevelingsbrieven hun waardering uit voor het vaardige repareren van boren, avegaars, messen en andere gebruiksvoorwerpen⁷⁸.

Een belangrijke bron van inkomsten werd gevormd door de paardenhandel, een beroep waarin nogal wat families zich hadden gespecialiseerd. Zij trokken naar paarden- en jaarmarkten, zoals die van **Aarlen**, **Doornik** – op de 18de van elke maand – **Lier** en **Tongeren**, om daar

⁶⁹ P. MÉRIMÉE, *Carmen en Colomba*, Utrecht; Antwerpen, 1980, p. 57.

⁷⁰ De Bohemers, in: *De Postrijder der provincie Limburg*, 21.04.1868.

⁷¹ NA, 2.09.01. Ministerie van Justitie 1813-1876, 5194. Nota van [onleesbaar], Commissaris van Politie, aan de Procureur Generaal fungd. Directeur van de Rijkspolitie in Noord Brabant, Breda, 14.04.1868.

⁷² H. TIMMERMAN, ‘*Les Bohémiens sont là!*’ *Van rondtrekkende ambachtslieden tot zigeuners : een proces van stigmatisering in België van 1868 tot 1914*, UGent (onuitgegeven licentieverhandeling, Vakgroep Nieuwste Geschiedenis), 1998, p. 37.

⁷³ R. DEPAUW en J. POTIÉ, Les commerçants et artisans qui desservait le chemin de la Blanche 1925-1940, in: *Mémoires de la Société d’Histoire de Comines-Warneton et de la région. Tome 33*, Comines-Warneton, 2003, p. 211.

⁷⁴ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1010. Nota, PV n° 29 van Gendarmerie Nationale, Brigade de Rièzes, Rièzes, 05.04.1929.

⁷⁵ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1011. Nota, P.V. n° 3 van Rijkswacht, Brigade Vilvoorden, Vilvoorden, 07.02.1935; JMDV, Vreemdelingenpolitie, Individuele dossiers. Nota, 594.- Il existe [...], s.l., s.d.

⁷⁶ P. GODWIN, Zigeuners, buitenstaanders, in: *National Geographic*, april 2001, p. 12.

⁷⁷ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1012. Notaboek met notities, s.l., s.d.

⁷⁸ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 997. Nota van [onleesbaar], Ingénieur, Chef de l’Atelier de Réparations des Télégraphes, Bruxelles, 09.01.1926. Het dossier bevat verschillende gelijkaardige nota’s van andere bedrijven.

dieren te verhandelen⁷⁹. De families WEISS en TAYLOR trokken, zeker in het begin van de 20ste eeuw, jaarlijks naar de paardenmarkten van **Brussel, Aarlen en Ciney**⁸⁰. Een aantal families dat in januari 1932 verbleef in zes woonwagens in het woonwagenkamp van **Maaseik**, had negen à tien paarden bij zich. Deze zwervers voorzagen in hun levensonderhoud door de paardenhandel en het stoelenmatten⁸¹. Het werken met paarden beperkte zich niet tot kopen en verkopen: sommige families fokten en temden ook paarden. En ook gokken op koerspaarden kwam voor⁸².

Er waren voorts zigeuners die met muziek en goochelen aan de kost kwamen. In december 1910 traden “*echte Zigeuners, [...] eene vrouw en vier jongelingen*” op in de herbergen in **Zillebeke**, waar ze overigens ook enkele diefstallen pleegden. Voor hun optredens beschikten deze zwervers over een mandoline en twee violen⁸³. Joseph LAGRENE en zijn nicht Marie betaalden in het voorjaar van 1938 de verschuldigde taksen om in de cafés van **Brussel** te kunnen optreden als zangers⁸⁴. Andere zigeuners verhandelden violen, of bouwden en repareerden zelf muziekinstrumenten⁸⁵. Sommige zigeuners kwamen dan weer aan de kost als dagloners op bouwerven of, in het seizoen, bij de fruitpluk en de oogst. In Frankrijk plukten ze mee de druiven in de wijnstreken⁸⁶.

Bekend zijn de berenleiders: zigeuners die aan de kost kwamen door het vertonen van beren die allerhande kunstjes deden. Hun aanwezigheid sprak tot de verbeelding. Bewondering en angst streden bij de toeschouwers of de krantenlezers om de voorrang. In 1871 verbleef een groep Turkse vagebonden met vier paarden en vijf beren in de buurt van **Lessen**. Ze werden echter via de grens met **Duitsland** het land uit gezet⁸⁷. De *Journal d'Ypres* maakte in juni 1880 melding van zes beren die, in **Asnières** nabij **Parijs**, aan de aandacht van een zigeunertroep waren ontsnapt, omdat de jonge begeleider in slaap was gevallen – de lezers zullen de rillingen over de rug hebben gelopen. Nadat een andere zigeuner de dieren had te pakken gekregen, moesten de bohemers op bevel van de plaatselijke politiecommissaris oprassen⁸⁸. In de herfst van 1930 waren in **Nederland** zeker twee berenleiders actief, die

⁷⁹ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1010. Nota, PV n° 475 van Gendarmerie Nationale, Brigade d'Arlon, Arlon, 14.04.1928; E. BOUSSEMART, *Tournai et Tournais. Passions de photographes, Les Messiaen, 1869-1990*, Tournai, 1999, p. 96; ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1013. Nota, P.V. n° 416 van Corps de Gendarmerie, brigade de Lierre, Lierre, 09.09.1933.

⁸⁰ H. TIMMERMAN, ‘*Les Bohémiens sont là!*’ *Van rondtrekkende ambachtslieden tot zigeuners : een proces van stigmatisering in België van 1868 tot 1914*, UGent (onuitgegeven licentieverhandeling, Vakgroep Nieuwste Geschiedenis), 1998, p. 135.

⁸¹ NA, 2.09.45. Ministerie van Justitie: Rijksvreemdelingendienst 1918-1945, 817. Nota van S. Houterman, Opperwachmeester Brigade Commandant, aan de Kolonel, Inspecteur der Koninklijke Marechaussee, [e.a.], Echt, 15.01.1932.

⁸² P. GODWIN, Zigeuners, buitenstaanders, in: *National Geographic*, april 2001, p. 14.

⁸³ Zillebeke. Diefstal en aanhouding, in: *De Weergalm*, 22.12.1910; Mengelmaren. Aanhouding eener dievenbende te Komen, in: *Nieuwsblad van Yperen en van het arrondissement*, 24.12.1910.

⁸⁴ JMDV, Vreemdelingenpolitie, Individuele dossiers. Kopie van nota van Commissaire de Police adjoint-inspecteur, Chef de bureau, aan Administrateur de la Sûreté Publique, Bruxelles, 08.04.1938.

⁸⁵ JMDV, Documenten L. Schramm. Nota, Interview van M. Heddebaut, met A. Lagrené, Fâches-Thumesnil, 05.11.2005; JMDV, Documenten L. Schramm. Nota, Interview van M. Heddebaut, met A. Lagrené, Loos, 25.01.2006; ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1011. Nota, P.V. n° 3 van Rijkswacht, Brigade Vilvoorden, Vilvoorden, 07.02.1935.

⁸⁶ JMDV, Documenten L. Schramm. Nota, Interview van M. Heddebaut, met A. Lagrené, Loos, 25.01.2006.

⁸⁷ H. TIMMERMAN, ‘*Les Bohémiens sont là!*’ *Van rondtrekkende ambachtslieden tot zigeuners : een proces van stigmatisering in België van 1868 tot 1914*, UGent (onuitgegeven licentieverhandeling, Vakgroep Nieuwste Geschiedenis), 1998, p. 47.

⁸⁸ Faits divers. Six ours, in: *Journal d'Ypres*, 12.06.1880.

kennelijk problemen hadden om hun dieren in toom te houden. De ene werkte vooral in het noorden van het land. In **Franeker** werd een kind door een beer gedood en in **Houten** (provincie **Utrecht**) geraakte een ander kind gewond. Toen de kans bestond dat de eigenaar van dit dier naar **België** zou afzakken, werden de Belgische autoriteiten gewaarschuwd⁸⁹. Uiteindelijk was de man wellicht naar **Duitsland** gegaan. De andere berenleider, wiens beer eveneens een kind had gedood, vertoonde zijn dier overwegend in het zuidelijke landsgedeelte. De Nederlandse minister van Binnenlandse Zaken en Landbouw vroeg de burgemeesters geen vergunningen meer af te leveren aan de betrokken berenleiders en alles in het werk te stellen om hen het land uit te krijgen⁹⁰.

Het gebeurde dat zigeuners werden veroordeeld voor kinderarbeid. Dat was onder meer het geval in december 1925, toen Alexis DEMESTRE in **Neufchâteau** een boete kreeg vanwege een inbreuk op de wet van 28 mei 1888 betreffende de bescherming van kinderen die werden ingezet in ambulante beroepen⁹¹.

1.3.4. Zigeuners als bedriegers en vervalsers

Het vermeende gebrek aan eerlijkheid bij de zigeuners werd als het ware spreekwoordelijk. Zij gebruikten, bijvoorbeeld, enkele glazen bier in een herberg en vertrokken er zonder (voldoende) te betalen⁹². Hetzelfde gebeurde soms in winkels. In **Philippeville** bestelden zigeuners in maart 1933 allerlei zaken bij handelaars en boeren. Zodra ze echter de goederen in handen, hadden, verklaarden ze over te weinig geld te beschikken om alles te betalen. Ze maakten echter geen aanstalten om de waren terug te geven, waarna de handelaars, geïntimideerd door de agressiviteit van de vreemdelingen, alles voor een prijsje of zelfs gratis weggaven om toch maar zo snel mogelijk van die lastige – en in hun ogen vaak gevaarlijke – klanten af te zijn⁹³. Zigeuners die in april 1933 in de buurt van **Namen** rondtrokken, lieten zich eveneens allerhande waren leveren, haalden daarop een briefje van 100 frank tevoorschijn, maar vertrokken na wat geharrewar met wisselgeld alsnog zonder te betalen⁹⁴. Op 11 augustus 1939 probeerden vijf zigeunervrouwen een wisseltruc uit in een winkel van ijzerwaren in **Hasselt**. Ook hier kwam een briefje van 100 frank aan te pas. De winkelier doorzag echter de poging tot oplichting en haalde er de rijkswacht bij. De vrouwen slaagden er echter in te ontkomen en de winkeleigenaar kon de daders niet herkennen onder de vrouwen van een groep zigeuners die in de buurt vertoefde⁹⁵.

Sommige politieagenten hadden zo hun twijfels bij de kinderen of, godbetert, de baby's die sommige zigeunervrouwen bij zich droegen. Ze geloofden de verklaringen dat het om zuigelingen ging maar half. Bovendien 'voorzagen' die vrouwen zich 'geregeld' van baby's,

⁸⁹ Zigeuners en gevaarlijke beren, in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 28.09.1930; NA, 2.05.21. Buitenlandse Zaken. A-dossiers 1919-1940, 1410. Brief van de Gezant van Nispen tot Sevenaer, aan de Minister van Buitenlandsche Zaken te 's-Gravenhage, Brussel, 07.10.1930.

⁹⁰ Gevaarlijke beren. Een circulaire van den minister aan de burgemeesters, in: *Haagsche Courant*, 09.10.1930.

⁹¹ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 997. Brief van [onleesbaar], Procureur du Roi, Parquet du Tribunal de Première Instance de Neufchâteau, aan Directeur Général de la Sûreté Publique, Neufchâteau, 27.12.1925.

⁹² De Bohemers, in: *De Postrijder der provincie Limburg*, 21.04.1868.

⁹³ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1010. Nota, P.V. n° 247 van Gendarmerie nationale, Brigade de Philippeville, Philippeville, 31.03.1933.

⁹⁴ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1010. Brief van Jacquemart, Comm. La brigade de Namur, aan l'Admi. de la S.P. à Brux., Namur, 28.04.1933.

⁹⁵ JMDV, Vreemdelingenpolitie, Individuele dossiers. Kopie van nota van Rijkswacht Hasselt, Hasselt, 12.08.1939.

om medelijden op te wekken of een eventuele arrestatie te bemoeilijken, zo klaagden de ordehandhavers⁹⁶.

Geregeld werden goedgebouwde burgers het slachtoffer van waarzegsters. In de buurt van **Berlijn** trokken in het voorjaar van 1877 honderden personen naar een zigeunerkamp om kaartleggers of -legsters te raadplegen. Daarbij waren heel wat mensen van aanzien en veel jongedames⁹⁷. Procureur des konings van **Luik** E. BOCQUET waarschuwde in 1896 in een rondschrĳven aan de burgemeesters, politiecommissarissen en brigadecommandanten van de rijkswacht in zijn ressort voor het optreden van “personen die hun beroep maken van voorspellen en van het vooruitzien en het uitleggen van dromen”. Hij wees er op dat deze personen dienden vervolgd en hij achtte het wenselijk dat de kermissen en de openbare plaatsen van hun aanwezigheid zouden worden verschoond⁹⁸. Een vrouw in **Oostende**, die in april 1914 al geruime tijd zonder nieuws was van haar zoon die naar **Katanga** was vertrokken, vertrouwde haar probleem toe aan een zigeunervrouw. Die slaagde erin, in ruil voor wat waarzeggerij, het slachtoffer een partij juwelen en geld afhandig te maken⁹⁹.

Soms werden zigeuners ook in verband gebracht met valsmunterij. In september 1940 werd bij een huiszoeking in een zigeunerkamp in **Lodelinsart** in een woonwagen een hoeveelheid valse muntstukken van 50 Belgische franken ontdekt. De eigenaar van de wagen werd aangehouden¹⁰⁰.

1.3.5. Zigeuners als dieven

In **Moorslede** slaagden zigeuners in april 1900 er in geldstukken voor een waarde van meer dan 45 frank te ontvreemden in verschillende winkels. Pas na lange ondervragingen door de politie ging één der zigeunervrouwen door de knieën en gaf het gestolen geld terug¹⁰¹.

Een groep zigeuners die in de zomer van 1906 de kermis van **Opdorp** op stelten zette, met vechtpartijen en door gauwdiefstallen en overvallen te plegen, werd ten slotte door 120 gewapende boeren verdreven¹⁰². **[controleren]**

Een bende zigeuners die in januari 1928 in het **Meetjesland** rondzwierf, zou zich schuldig hebben gemaakt aan “*een zeer groot aantal diefstallen*”¹⁰³. In één van hun woonwagens vond de politie naar verluidt *niet minder dan 200 gestolen koffiemolens en allerlei ander ontvreemd goed*”. Telkens zij door de politie op de hielen werden gezeten, vluchtten de zigeuners in de bossen, waar de politie hen blijkbaar niet kon of wou volgen.

⁹⁶ “*Ces bohémiennes s’arrangent d’ailleurs habituellement de façon à être pourvues d’un bébé*”.

ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 998. Brief van [onleesbaar], Commissaire de police, Administration communale de Verviers, aan Administrateur de la Sûreté publique, Verviers, 13.12.1927.

⁹⁷ Duitschland, in: *Nieuwsblad van Roermond*, 07.03.1877.

⁹⁸ “*des gens qui font métier de deviner et de pronostiquer ou d’expliquer les songes*”. RAL, Archives communales Forêt, 95. Rondschrĳven van E. Bocquet, Procureur du Roi, aan les Bourgmestres, Commissaires de police, et Commandants de brigades de gendarmerie de l’arrondissement de Liège, Liège, 30.05.1896.

⁹⁹ Faits divers. Pour revoir son fils, in: *L’Echo d’Ostende*, 18.04.1914.

¹⁰⁰ Zigeuners als valsche munters. Uitstekende imitaties. Weggeborgen achter dubbel schot, in: *Het Vaderland*, 24.09.1940.

¹⁰¹ Moorslede, in: *Nieuwsblad van Yperen en van het arrondissement*, 06.04.1900.

¹⁰² Tusschen bohemers en boeren, in: *De Postrijder der provincie Limburg*, 14.07.1906.

¹⁰³ Zigeunerplaag in Noord-Vlaanderen, in: *Het Centrum*, 31.01.1928.

In de berichtgeving was men gewoonlijk eerder vaag over wat er precies werd gestolen. Men scheen gewoon aan te nemen, dat het verschijnen van zigeuners onvermijdelijk samenging met diefstallen. En dan deden de precieze details er blijkbaar niet toe. De rijkswacht van **Machelen** maakte in maart 1933 proces-verbaal op tegen enkele zigeunerfamilies wegens diefstallen in de buurt en beweerde in de nota dat de plaatselijke bevolking na hun doortocht in de streek telkens melding maakte van diefstal, intimidatie enzovoort¹⁰⁴. In dezelfde periode werden onder meer in **Strée** gelijkaardige klachten gehoord¹⁰⁵. Bohemers die in juni 1937 in **Snaeskerke** neerstreken, “*maken de streek heelemaal onveilig en al wat hun maar eenigszins van dienste kan zijn wordt geplunderd en meegenomen.*” Volgens het bericht in *De Duinengalm* verdreef de rijkswacht van **Gistel** de ongewenste gasten¹⁰⁶. Er scheen geen sprake van enige controle, laat staan vervolging van deze groep, iets wat normaal toch vermeld zou zijn in de berichtgeving. Was er dan toch niets van belang gestolen? Ook tijdens de Tweede Wereldoorlog werden zigeuners verdacht van diefstal zonder dat dit kon worden hard gemaakt. Op 15 september 1942 bleek het venster van het kantoor van de bevoorradingsdienst in **Deux-Acren** geforceerd, klaarblijkelijk om rantsoenzegels buit te maken. Vermits die nacht zigeuners in de buurt waren opgemerkt, werden zij als eersten verdacht, maar geen van hen werd als dader herkend¹⁰⁷.

De hogere gerechtelijke overheden waren evenzeer van oordeel dat de aanwezigheid van zigeuners onvermijdelijk leidde tot een toename van de misdadigheid in een bepaalde streek, zonder dat ze deze bewering hard kon maken. Dat bleek bijvoorbeeld uit een rondschriven van procureur des konings A.M. VERSCHAEVE van **Kortrijk**, als gevolg van een brief van en overleg met de procureur-generaal van **Gent**, in het voorjaar van 1934. “*Wanneer,*” zo stelden deze heren, “*men [...] inziet dat meer en meer diefstallen gepleegd worden, wier daders niet kunnen ontdekt worden, alsook dat het getal misdaden, waarvan de daders niet gevat wierden, steeds in aangroei is, mag hoogst waarschijnlijk eene der bijzonderste oorzaken ervan aan het steeds aangroeiend zwerversleven [...] toegeschreven worden.*”¹⁰⁸ Dat er andere mogelijkheden waren, bijvoorbeeld een gebrekkig functionerend gerechtelijk apparaat, de afwezigheid van relevante statistische of wetenschappelijke gegevens of een toename van de misdadigheid bij de sedentaire bevolking wegens de economische crisis, scheen bij de magistraten niet op te komen.

Talrijk waren de klachten die de gemeentebesturen richtten tot de hogere overheden omwille van (vermeende) diefstallen. Ook in dergelijke correspondentie trad men zelden in detail. De burgemeester van **Aarsele** schreef in oktober 1939 aan de minister van Justitie dat een groep bohemers in zijn gemeente “*op alle listige manieren geld en goed [trachtte] te ontfutselen der bevolking. Zij hebben het bijzonder gemunt op de bakkerijen, slachterijen, winkels enz. Menigeen is bij ons klacht komen neerleggen dat zij door de bohemers bestolen werden.*”¹⁰⁹

¹⁰⁴ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1010. Kopie van nota, P.V. n° 199 van Gendarmerie nationale, Brigade de Machelen, [Machelen], 27.03.1933.

¹⁰⁵ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1010. Kopie van nota, P.V. n° 202 van Gendarmerie nationale, Brigade de Thuin, [Thuin], 24.03.1933.

¹⁰⁶ Snaeskerke. Bohemers in de streek, in: *De Duinengalm*, 11.06.1937.

¹⁰⁷ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1245. Nota, P.V. n° 1460 van Gendarmerie nationale, Brigade de Lessines, Lessines, 16.09.1942.

¹⁰⁸ RAK, Gemeentearchief Rollegem, 1231. Rondschriven van Verschaeve, Procureur des konings, Parket van het rechterlijk arrondissement Kortrijk, aan Burgemeesters, Kommissarissen van Politie en Bevelhebbers der Gendarmerie van het Arrondissement, Kortrijk, 28.03.1934.

¹⁰⁹ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1010. Brief van [onleesbaar], burgemeester, aan de minister van Justitie, Aersele, 05.10.1939.

Landbouwers waren vaak – en bewijsbaar – het slachtoffer van diefstal. Een veel voorkomende vorm was het plukken of uittrekken van veldvruchten. Voorts werd soms klein- of pluimvee ontvreemd. Vaak lieten zigeuners hun paarden los in weiden of hooiland, zonder dat de boeren om toestemming werd gevraagd – het was overigens twijfelachtig of ze die zouden krijgen... “*De landbouwers zien hun vruchten uittrekken, kiekens meênemen en de paarden op de weiden of in de velden laten eten, zonder dat iemand er iets kan aan doen,*” zo klaagde de burgemeester van **Aalter** in september 1939 bij de minister van Justitie¹¹⁰. Dat het in veel gevallen om uitingen van bittere armoede ging, scheen men niet te (willen) begrijpen. Zo werd een zigeuner op 26 november 1940 door de politierechtbank van **Gent** tot een geldboete van 20 frank veroordeeld omdat hij het jaar voordien betrapt was op “*een geringe hoeveelheid kolen bedrieglijk te hebben weggenomen*”¹¹¹.

Geregeld werden zigeuners overigens ten onrechte verdacht van diefstallen. Toen in oktober 1933 in de buurt van **Baisy-Thy** een aantal diefstallen werd gepleegd, beschuldigde de burgemeester een groep zigeuners die in de buurt verbleef ervan die te hebben gepleegd. De brigadecommandant van de rijkswacht van **Gosselies** wees er op dat zijn manschappen tijdens hun nachtelijke patrouilles nooit zigeuners hadden ontmoet. Hij gaf toe dat hij enkele keren had moeten optreden, maar het ging steeds om futiliteiten. Daaruit besloot hij dat de plaatselijke bevolking meestal ten onrechte vrees koesterde, dat ze bepaalde feiten buiten proportie opblies en de zigeuners meestal betichtte van misdrijven die in feite door anderen werden gepleegd¹¹². In het voorjaar van 1938 werden in de buurt van **Tongeren** zigeuners in verband gebracht met een paardendiefstal. Politieonderzoek leverde geen resultaten op. Enkele weken nadien werd de dader, met wie de zigeuners niets te maken hadden, na een nieuwe paardendiefstal in **Leuven** aangehouden¹¹³.

In elk geval verdroeg de goegemeente soms weinig van de nomaden, zoals blijkt uit de volgende voorvallen. In februari 1938 lieten zigeuners een viertal paarden los in een wei in **Sint-Truiden**. Om ze tot in de wei te brengen, moesten zij dwars door een tarweland, waardoor voor 100 frank schade werd aangebracht aan het zompige land – en blijkbaar ook aan de tarwe, die er groeide. De zigeuners vergoedden de schade aan land, tarwe en weide en kregen de paarden terug, die de rijkswacht zolang in beslag had genomen¹¹⁴. Voor het weiden van de paarden op het land van een inwoner van **Asse**, gedurende één nacht in april 1938, vroeg de eigenaar – die hiervoor geen toestemming had gegeven – een schadevergoeding van 50 frank¹¹⁵. Minister van Staat Cyrille VAN OVERBERGH klaagde in een telefoontje aan de Vreemdelingenpolitie op 2 april 1940 dat een groep van 120 zigeuners die in **Houthulst** verbleef, zich te buiten ging aan allerhande misdrijven¹¹⁶. Toen de rijkswacht van **Klerken**

¹¹⁰ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1011. Brief van [onleesbaar], burgemeester, aan de minister van Justitie, Aalter, 29.09.1939.

¹¹¹ JMDV, Vreemdelingenpolitie, Individuele dossiers. Brief van de Ambtenaar van het Openbaar Ministerie, Parket der Rechtbank van politie der Kantons van Gent, aan de Secretaris-Generaal van het Ministerie van Justitie, Gent, 01.07.1943.

¹¹² ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 995. Nota van Blocteur, s.l., 05.10.1933.

¹¹³ Paardendief aangehouden, in: *De Postrijder der provincie Limburg*, 07.05.1938.

¹¹⁴ JMDV, Vreemdelingenpolitie, Individuele dossiers. Nota, P.V. nr. 165, van Stad St-Truiden, Politie-commissariaat, Sint-Truiden 27.02.1938.

¹¹⁵ JMDV, Vreemdelingenpolitie, Individuele dossiers. Nota, P.V. nr. 1973, van Gemeente Assche, s.l., s.d. [april 1938].

¹¹⁶ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 995. Nota, s.l., 02.04.1940.

Cyrille Justin Médard Van Overbergh (1866-1959) was o.m. senator (1921-1952) voor de Katholieke Partij en de Christelijke Volkspartij. In 1934 werd hij Minister van Staat

poolshoogte ging nemen, bleek dat het merendeel van de zigeuners in kwestie ingeschreven stond in de bevolkingsregisters van de gemeente **Houthulst**. Ze behoorden tot één familie en ze hadden er hun kamp opgeslagen omdat de familievader ernstig ziek was en zelfs in stervensgevaar verkeerde. Op 3 april werd de troep uiteengedreven, waarbij kennelijk geen rekening gehouden werd met de gezondheidstoestand van de vader, noch met de gevoelens en bekommernissen van de familie¹¹⁷. Er werd voorts een proces-verbaal opgemaakt waarin de toegebrachte schade ten bedrage van 150 frank, ten nadele van C. VAN OVERBERGH werd vastgesteld. Het ging om gaten aangebracht in een haag om kinderen toe te laten in een naburige wei te spelen en beschadigingen aan de schors van bomen in een dreef, veroorzaakt door de touwen waarmee de paarden aan de bomen waren vastgemaakt.

Het ging zelfs zover dat door de plaatselijke overheden en burgers bedreigd werd het recht in eigen hand te nemen. Vanuit **Stembert** – waarschijnlijk vanwege de burgemeester – bereikte de Vreemdelingenpolitie op 21 april 1940 een brief waarin met verontwaardiging werd vastgesteld dat een groep zigeuners die vanuit **Verviers** de gemeente was binnengetrokken, onder de bescherming stond van de Openbare Veiligheid. Volgens de auteur ging het om dieven en bedelaars, die bovendien verschrikkelijk smerig waren. Sinds hun aankomst waren reeds verscheidene konijnen en kippen gestolen; bovendien drongen ze de winkels binnen en namen ze waren mee zonder ze te betalen. De briefschrijver vond dat de Openbare Veiligheid deze personen best in een concentratiekamp onderbracht, in plaats van ze aan de bevolking op te dringen. “Als er geen maatregelen worden genomen, zal de bevolking niet aarzelen zelf recht te plegen en ik wil U waarschuwen dat ik alle verantwoordelijkheid afwijs voor hetgeen dan zal gebeuren,” zo besloot de auteur¹¹⁸.

1.3.6. Zigeuners als ontvoerders en moordenaars

Zigeuners werden vaak beschouwd als kinderrovers. Zo zou de Schotse filosoof Adam SMITH op vierjarige leeftijd ontvoerd zijn door zigeuners¹¹⁹. Zijn ouders legden zich bij het noodlot neer, maar zijn oom slaagde er na enige tijd in het kind terug te vinden, zodat het weer naar huis kon¹²⁰.

In juli 1905 berichtte *De Postrijder der provincie Limburg* dat nabij het Hongaarse stadje **Jászberény**, een honderdtal kilometer ten oosten van **Boedapest**, een bende zigeuners werd aangehouden die ervan verdacht werden achttien kinderen te hebben ontvoerd, vermoord en opgegeten. De arrestanten zouden volledige bekentenissen hebben afgelegd¹²¹.

In **Groningen** werd in 1915 een Duitse tienjarige jongen bij een groep zigeuners gevonden. Hij beweerde dat hij twee of drie jaar eerder door de zwervers was meegenomen. De knaap werd door de Nederlandse overheid uit de groep weggehaald en aan de Duitse regering overgedragen¹²². In 1931 publiceerde het *Amersfoortsch Dagblad/De Eemlander* een bericht

¹¹⁷ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 995. Nota, P.V. n° 158 van Rijkswachtkorps, Brigade Klerken, Klerken, 03.04.1940.

¹¹⁸ “*Si des dispositions ne sont pas prises, la population ne tardera pas à faire justice elle-même et je tiens à vous prévenir que je décline toute responsabilité dans ce qui arrivera.*” ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 995. Kopie van brief, Commune de Stembert, aan M. le Directeur, s.l., 21.04.1940.

¹¹⁹ Adam SMITH (1723-1790) was een Schots econoom en filosoof.

¹²⁰ http://en.wikipedia.org/wiki/Adam_Smith, Adam Smith, 30.11.2007.

¹²¹ Oostenrijk. Achttien kinderen door eene bende Zingaris opgeëten in Oostenrijk, in: *De Postrijder der provincie Limburg*, 04.07.1905.

¹²² Door Zigeuners meegevoerd, in: *Nieuwe Koerier/Maas- en Roerbode*, 29.05.1915.

over de schaking van een veertienjarig meisje in **New-York**. Het kind werd na drie maanden ontdekt in een zigeunerkamp nabij **Cincinnati**, waar het getrouwd bleek met de hoofdman van het kamp¹²³.

Dat de beschuldiging van kidnapping niet altijd terecht was, bleek onder meer uit een bericht in *De Postrijder der provincie Limburg* uit 1873. Toen bij een boer in **Silezië** een zesjarig dochtertje werd vermist, ging de verdenking al gauw naar de zigeuners uit die in de buurt kampeerden. Zij werden lange tijd ondervraagd en vervolgd, zonder resultaat. Twee jaar na de verdwijning werd het lijk van het wichtje gevonden in de schuur, waar het wellicht per ongeluk onder hooi was bedolven geraakt¹²⁴.

Een kras staaltje van hoe men dacht over het verband tussen kinderroof en zigeuners, vonden we terug in een advertentie uit september 1912 voor de “*miraculeuze Abdijsiroop, Klooster Sancta Paulo*”. Het volgende proza werd, onder de kop “*Een Kinderdief*” aan de krantenlezers voorgeschoteld: “*Hier is geen spraak van een dezer Zigeuners, die onze Belgische wegen doortrekken komende niemand weet van waar en dolende waar het toeval hen leidt; levend van diefstal, en die met hun ellendig wagentje ’s avonds aan den ingang van een of ander dorp verschijnen, tot grooten schrik der moeders, die zich de talrijke oplichtingen herinneren door deze zwervers gepleegd. Op dit oogenblik is de kinderdief het vochtige en koude weder, de ijzige en met mikroben beladen lucht, die hunne tedere keeltjes en luchtpijptakken aanvalt. [...] Verdedig uwe kinderen tegen den kinderdief; laat ze niet versmachten in hunnen kink- of slijmhoest; laat ze niet eene prooi worden der vreeselijke tering!*”¹²⁵. De advertentie verscheen op 7 september 1912, blijkbaar in één van de koudste zomers ooit beschreven. Augustus 1912 was de somberste en koudste maand augustus van de 20ste eeuw, met een gemiddelde temperatuur van 13,8° C in **Ukkel** (normaal 16,9° C). September bleef steken op een gemiddelde temperatuur van 10,7° C (normaal 14,4° C). Op 6 oktober 1912 werd de meest vroegtijdige vorst van de eeuw vastgesteld; een dag later vroom het in **Rochefort** tot -7,8° C¹²⁶.

Het thema van de kinderroof door zigeuners kwam vaak voor in romans en toneelstukken, onder meer bij Miguel de CERVANTES (*La Gitanilla*), maar ook in de Franse literatuur¹²⁷. Een variant hierop was de kinderverwisseling door een zigeunerin, in het drama *El Trovador* van Antonio M. GARCÍA GUTIÉRREZ, wat tot inspiratie diende voor de opera *Il Trovatore* van Giuseppe VERDI¹²⁸.

1.3.7. Zigeuners als verspreiders van ziekten

Het zwervende bestaan van de zigeuners werd door de sedentaire bevolking soms verbonden aan het verspreiden van besmettelijke ziekten. Zeker in een tijd waarin de kennis over en de efficiënte bestrijding van dergelijke ziekten nog veel beperkter was dan vandaag, werden de

¹²³ Door zigeuners ontvoerd, in: *Amersfoortsch Dagblad/De Eemlander*, 13.11.1931.

¹²⁴ Ongeveer twee jaren geleden [...], in: *De Postrijder der provincie Limburg*, 03.05.1873.

¹²⁵ De Kinderdief, in: *Nieuwsblad van Yperen en van het arrondissement*, 07.09.1912.

¹²⁶ F. BROUYAUX, e.a., *Weer of geen weer. Een eeuw natuurgeweld in België*, Leuven, 2004, p. 51.

¹²⁷ B. LEBLON, Le regard ambigu de la littérature espagnole, in: *Revue Etudes Tsiganes*, vol. 9, n° 1, 1997, pp. 100 en 103-105; F. DE VAUX DE FOLETIER, *Mille ans d'histoire des Tsiganes*, Paris, 1970, passim. Miguel de Cervantes Saavedra (1547-1616) was een Spaans schrijver. Hij werd beroemd met het werk *Don Quijote de la Mancha*.

¹²⁸ Antonio Maria de los Dolores García Gutiérrez (1813-1884) was een Spaans romantisch dramaturg. Giuseppe Fortunino Francesco Verdi (1813-1901) was een Italiaans romantisch componist, auteur van opera's als *Rigoletto*, *La Traviata* en *Aida*.

rondtrekkende families geregeld afgeschilderd als broeihaarden en overbrengers van de gevaarlijkste ziekten. Zo werden zigeuners beschouwd als de verspreiders bij uitstek van vlektyfus¹²⁹.

In **Gent** zouden foorreizigers – dus niet noodzakelijk zigeuners – in 1866 de cholera in de stad hebben binnengebracht¹³⁰. Het grote besmettingsgevaar leidde het stadsbestuur van **Antwerpen** er toe in datzelfde jaar de politie te verzoeken een wakend oog te houden op de logieshuizen voor landverhuizers, rondtrekkende muzikanten enzovoort¹³¹. In 1867 werd de kermis van **Amsterdam** zelfs uitgesteld vanwege de cholera, een maatregel waarbij de overweging dat de kermisreizigers in weinig hygiënische omstandigheden rondtrokken en woonden niet vreemd was¹³². In het Frans stadje **Le Blanc (Indre)** arriveerde einde februari 1908 een woonwagen met zes zigeuners. Eén van hen bleek aangetast door de pokken. Zij werden opgenomen in het ziekenhuis en hun woonwagen werd verbrand. Een en ander kon niet beletten dat acht dagen later meer dan veertig zieken werden geteld, van wie toen reeds één overleden was¹³³.

Maar de zigeuners lagen niet altijd aan de basis van de verspreiding van besmettelijke ziekten. In de zomer van 1910 werd in de Italiaanse provincies **Bari** en **Foggia** een aantal gevallen van cholera gesignaleerd. In de plaatselijke pers werd een troep zigeuners die afkomstig was uit **Batumi** in **Georgië** als verantwoordelijken voor de uitbraak van de ziekte aangewezen. Maar niet iedereen volgde de dagbladen: wellicht werd de ziekte meegebracht door Russische pelgrims uit **Odessa**, die in **Bari** het graf van de H. Nicolaas hadden bezocht¹³⁴.

Het gebeurde dat personen hun beklag deden bij de overheid over de levenswijze van de zigeuners en de bedreiging die deze vormde voor de gezondheid. Een handelaar in steenkool en spaanplaat uit **Sint-Agatha-Berchem** had het in januari 1940 in een brief aan de Openbare Veiligheid over enkele zigeunerfamilies die in de buurt vertoefden. Zij verspreidden, volgens hem, rare luchtjes die ongetwijfeld allerlei ziekten veroorzaakten en bovendien wierpen zij hun vuilnis waar ze het maar kwijt konden rondom hun kampement¹³⁵.

1.3.8. Zigeuners als slachtoffers van criminaliteit; medelijden met de zigeuners

Het zwerversleven maakte de zigeuners zelf ook kwetsbaar voor agressie en criminaliteit. De juwelen die sommigen van hen droegen, staken ongetwijfeld lieden met minder eerbare bedoelingen de ogen uit. De echtgenote van een zigeunerhoofdman, leider van een troep die in de herfst van 1909 in de buurt van **Brugge** rondtrok, werd nabij **Westkapelle** beroofd van

¹²⁹ B.A. SIJES, *Vervolg van zigeuners in Nederland 1940-1945*, 's-Gravenhage, 1979, p. 33.

¹³⁰ *Bulletin Communal*, Séance du 30 Mars 1897, N° 6, Ostende, s.d., p. 191. Men kan zich afvragen of het uitbreken van cholera in een stad als Gent te vermijden was op een ogenblik dat deze ziekte in heel Europa duizenden slachtoffers maakte.

¹³¹ *Stad Antwerpen. Gemeenteraad. Cholera. Verslag aan den Raad*, Antwerpen, 1866, p. 9.

¹³² W. ZAAL, *Vloekjes bij de thee. Een reportage over de negentiende eeuw in de Lage Landen*, Rijswijk, 1993 (5de druk), p. 171.

¹³³ Buitenland. Frankrijk, in: *De Postrijder der provincie Limburg*, 10.03.1908.

¹³⁴ De cholera in Italië, in: *Het Volk*, 21.08.1910.

¹³⁵ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1010. Brief van A. Verstraete, aan service de sécurité publique, Berchem-Ste-Agathe, 29.01.1940.

twee prachtige oorbellen “*met groote gouden knoppen van 100 fr. waarde*”. De daders, bekende rabauwen uit de streek, werden snel gevat¹³⁶.

Er bestaan getuigenissen van meevoelen en solidariteit met de zigeuners. Dat had zeker te maken met de vervolging die hun in de loop van de eeuwen te beurt viel, maar ook met hun verschijning en hun bedelgedrag. In **Lier** hadden, in 1868, de inwoners medelijden met de halfnaakt rondlopende zigeunerkinderen. Daarom schonken sommige burgers kledingstukken, die door de zigeuners overigens prompt werden opgeborgen, in de hoop nog méér kleding te krijgen¹³⁷. “*Hoe het ook zij,*” vervolgde de verslagever in de krant, “*men gaf die lieden vele aalmoesen, bestaande in geld, brood en aardappelen.*”

Ook in de pers werden wel eens barmhartige stemmen gehoord. *Le Soir* zuchtte in januari 1932, in een artikel dat gewijd was aan de bewaking van de Belgisch-Nederlandse grens om rondtrekkende zigeuners tegen te houden, dat men toch niet anders kon dan medelijden te voelen voor die vreemde zwervers, die nergens een glimlachend onthaal of een welkom vonden¹³⁸. De liberale krant *Het Laatste Nieuws* sloeg een maand eerder dezelfde toon aan, naar aanleiding van mogelijke onderhandelingen met **Nederland**. De bewaking van de zigeuners kostte ontzaglijk veel geld en tijd, maar de behandeling der zigeuners was ronduit mensonwaardig. “*We weten het wel, dat ze reden tot klagen geven,*” zo schreef de sociaal bewogen en doorgaans verdraagzame journalist Abraham HANS¹³⁹. “*Maar de overheid mag daarin geen reden zoeken, om ze als paria’s, als opgejaagde dieren te behandelen. Ze kon een anderen rol vervullen*”¹⁴⁰.

Dat de gewone burgers ook medelijden hadden in tijden van zware vervolging van de zigeuners, blijkt onder meer uit de opvoering, in Spaanse theaterstukken uit de 18de eeuw, van zigeuners die in de gevangenis verblijven of zelfs sterven van honger. Droevige koorgezangen uit een toneelstuk uit 1779 hadden het over de rampzalige dood van de arme zigeuners, opgesloten in de gevangenis of in de grootste onzekerheid ergens op het land¹⁴¹.

1.4. Het rondtrekken van de zigeuners.

Er is nog weinig geweten over de trekroutes van de zigeuners, deels omdat het bronnenmateriaal beperkt is, deels omdat men voor de omgang met hen geen behoefte had aan deze kennis. De overheden wisten in sommige gevallen wel min of meer hoe die tochten evolueerden, bijvoorbeeld bij de paardenhandelaars die de markten bezochten. Maar de politie en de administraties verkozen vaak te doen alsof hun neus bloedde: deze wetenschap doorkruiste immers hun voornemen om zo snel en definitief mogelijk van de zwervers af te geraken. Van sommige zigeuners kunnen we niettemin vrij nauwkeurig de trekroutes reconstrueren, onder meer door gebruik te maken van de nota- en werkboekjes waarin ze hun verblijf in diverse gemeenten lieten optekenen.

¹³⁶ Westcapelle, in: *Nieuwsblad van Yperen en van het arrondissement*, 02.10.1909; Brugge. – Eene rooversstreek op Bohemers gepleegd, in: *De Postrijder der provincie Limburg*, 05.10.1909.

¹³⁷ De Bohemers, in: *De Postrijder der provincie Limburg*, 21.04.1868.

¹³⁸ Romanichels, in: *Le Soir*, 27.01.1932.

¹³⁹ Abraham Hans (1882-1939) werd na de Eerste Wereldoorlog beroepsjournalist bij *Het Laatste Nieuws*. Hij zag journalistiek graag als een opvoedkundige taak.

¹⁴⁰ A. HANS, Ongewenschte Zigeuners. Zonderlinge toestanden aan de Belgisch-Nederlandsche grens, 19.12.1931.

¹⁴¹ B. LEBLON, Le regard ambigu de la littérature espagnole, in: *Revue Etudes Tsiganes*, vol. 9, n° 1, 1997, p. 99.

Peter BOST vertoefde op 20 maart 1905 in **Hoeilaart**. In de volgende weken trok hij via **Waterloo, Klabbeek, Neigem, Ninove** en **Deftinge** geleidelijk aan naar **Frankrijk**. Daar zwierf hij vanaf de laatste week van april 1905 door de departementen **Nord, Pas-de-Calais** en **Somme**. In de zomer keerde hij naar **België** terug. Juli en augustus bracht hij door in **Neder-over-Heembeek, Sterrebeek, Wesembeek-Oppem, Overijse, Melsbroek, Eppegem, Hever** en **Leefdaal**. Daarna keerde hij weer naar de departementen **Nord** en **Pas-de-Calais**. Pas in november dook hij terug op in **België**, waar hij via **Tourinnes-Saint-Lambert** en **Marchin** in de provincie **Namen** belandde. In de maand december trok hij via **Jallet, Lugnon, Resteigne** en **Bure** naar **Hatrival** in de provincie **Luxemburg**¹⁴².

Een ander voorbeeld van dergelijke trektochten vinden we in het notaboekje van de messen- en scharensliëp François VANDERMEULEN¹⁴³. De notities besloegen een periode van bijna zes jaar, van 1926 tot 1932. Tot 26 mei 1926 mocht hij in **Amel** verblijven. Van daaruit trok hij naar **Robertville** en **Bevercé**. De reis ging dan verder in noordelijke richting. Halfweg juni werkte hij tussen **Battice** en **Fléron**, waarna hij in **Chaufontaine** aankwam. Via **Jeneffe** en **Crisnée** bereikte hij **Koninksem** en, einde juli 1926, **Gelinden** nabij **Sint-Truiden**. Dan zijn we anderhalf jaar zonder nieuws, maar in december 1927 dook de woonwagen op in het **Waasland**, meer bepaald in **Temse** en, met de kerstdagen, in **Sint-Niklaas**. Van daaruit ging de reis doorheen **Oost-Vlaanderen: Gijzegem, Grembergen, Eksaarde, Zaffelare, Kluizen, Watervliet** en **Sint-Laureins**. F. VANDERMEULEN maakte blijkbaar geen aanstalten om de grens met **Nederland** over te steken, want in de eerste week van februari 1928 bevond hij zich **Oostduinkerke**. Een week later kampeerde hij al in **Menen**. Hij maakte even en ommetje over de taalgrens, via **Ramegnies-Chin** en **Pottes**, maar hij stak de Franse grens niet over. Begin maart verbleef hij in **Kerkhove** en nadien in **Scheldewindeke**. Vanaf halfweg april trok de woonwagen opnieuw door **Wallonië**, meer bepaald van **Xhendremael**, ten noorden van **Luik**, naar **Heusy, Eynatten, Walhorn, Stembert** en **Andrimont** bij **Verviers**; daar was hij op 2 mei 1928. Het valt op dat hij ook de Duitse grens niet wenste over te steken. De continuïteit in de notities was daarna voor enige tijd zoek: er werden slechts geïsoleerde toestemmingen in het notaboekje aangebracht voor **Velzeke** (11-13 juli 1928), **Sint-Michiels-Brugge** (23-28 juli 1928) en **Wilrijk** (vanaf 7 november 1929). Pas vanaf 19 februari 1930 werd een nieuwe reeks toestemmingen genoteerd, voor **Stevoort, Weyer, Rummen, Velm, Linkhout, Kuringen, Laar, Hakendover, Dormaal, Rumsdorp, Overwinden, Bommershoven** en **Koninksem**. De wagen stak dan weer de taalgrens over en verbleef einde april in **Retinne**. Einde mei lag het werkterrein in **Kettenis, Eynatten** en **Hauset**. Het grootste deel van de zomer en van het najaar bleef de zigeuner in de provincie **Luik** en in het zuiden van de provincie **Limburg** rondzwerven. Pas in de winter verscheen hij terug in het noorden van het land. De jaarwisseling bracht hij door in **Boom**. Van daaruit trok hij onder meer naar **Opdorp, Daknam** en **Hekelgem**. In de tweede helft van februari bewoog hij zich opnieuw in de richting van **Oost-Brabant, Zuid-Limburg** en het Luikse: **Molenbeek-Wersbeek, Deurne, Heppen, Kuringen, Spalbeek, Weyer, Linkhout, Kermt** en **Alleur**. In mei en juni 1931 verbleef hij enige tijd in **West-Vlaanderen** en **Henegouwen**. In het najaar van 1931 en de winter van 1931-1932 kwam **Limburg** weer aan de beurt: **Molenstede, Tongeren, Neerharen, Boorsem, Meeswijk, Dilsen, Opitter, Ellikom, Lanklaar, Rotem,**

¹⁴² ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 996. Werkboekje, wet van 10 juli 1883, Liège, 1897/[1905].

‘Peter Bost’ is overigens een twijfelachtige naam, vermits in zigeunermiddens de familienaam ‘Peterbost’ frequent voorkwam.

¹⁴³ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1012. Notaboek met notities, s.l., s.d.

Maaseik, Bree, Zolder, Eksel, As en Leopoldsburg. De familie arriveerde op 3 februari 1932 in **Peer**, waar het notaboekje door de rijkswacht werd in beslag genomen¹⁴⁴.

Zigeuners trokken overigens niet uitsluitend omwille van hun beroep rond. Ook gebeurtenissen in de stam of in de familie (bijvoorbeeld een huwelijk of een overlijden, zeker van een stamhoofd of een koning) konden een reden zijn om op een bepaalde plaats te verzamelen. Ook feesten en bedevaarten speelden een belangrijke rol. Elk jaar rond 24 mei komen duizenden zigeuners uit heel **Europa** samen in het Franse stadje **Saintes-Maries-de-la-Mer**. Ze vieren er hun patroonheilige: zwarte Sara, de dienstmaagd van Maria Jacobea en Maria Salomé, twee tantes van Jezus¹⁴⁵.

1.5. Aantallen zigeuners

1.5.1. In Europa

Omstreeks 1933 zouden in **Duitsland** 26.000 Sinti en Rroma geleefd hebben¹⁴⁶. Andere auteurs hebben het over ongeveer 30.000 Sinti en Rroma in 1935¹⁴⁷.

Een buitenparlementaire onderzoekscommissie kwam in 1897 voor **Frankrijk** op een totaal van om en bij 20.000 nomaden die in groepen in woonwagens rondtrokken. Bij gebrek aan voldoende onderzoek werd dit cijfer hernomen aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog¹⁴⁸.

In **Nederland** zouden zich ongeveer 4.500 Sinti bevinden¹⁴⁹.

Wereldwijd zouden op dit ogenblik minstens 10 miljoen Rroma leven¹⁵⁰.

In **Zwitserland** zouden voorts ongeveer 35 tot 50.000 Jenischen wonen. In **Oostenrijk** bedraagt hun aantal 35 tot 40.000, in **Hongarije** ongeveer 60.000, terwijl er voor **Duitsland** zelfs sprake is van 200 tot 400.000¹⁵¹.

1.5.2. In België

Bij een eerste telling van de zigeuners in **België**, op basis van de sinds 1932 verzamelde identificatiegegevens, vingerafdrukken en foto's, werd in 1934 vastgesteld dat ongeveer 120 vreemde zigeuners ouder dan 15 jaar in het land verbleven. Een groot deel van hen werd evenwel zo snel mogelijk gerepatriëerd of over de grens gezet. De vreemde nomaden van wie

¹⁴⁴ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1012. Nota, P.V n° 44 van Gendarmerie nationale, Brigade van Peer, Peer, 04.02.1932.

¹⁴⁵ P. GODWIN, Zigeuners, buitenstaanders, in: *National Geographic*, april 2001, p. 8.

¹⁴⁶ Y. TERNON, *Guerres et génocides au XXe siècle. Architecture de la violence de masse*, Paris, 2007, p. 281.

¹⁴⁷ <http://www.dhm.de/lemo/html/nazi/innenpolitik/sintiroma/index.html>, 1933-39 Ausgrenzung und Verfolgung von Sinti und Roma, 29.10.2007.

¹⁴⁸ D. PESCHANSKI, e.a., *Les tsiganes en France 1939-1946*, Paris, 1994, p. 19.

¹⁴⁹ <http://nl.wikipedia.org/wiki/Sinti>, Sinti, 24.01.2008.

¹⁵⁰ Zigeuners verkiezen de benaming Roma, in: *De Morgen*, 05.05.1997.

¹⁵¹ <http://de.wikipedia.org/wiki/Jenische>, Jenische, 24.01.2008; <http://nl.wikipedia.org/wiki/Jenische>, Jenische, 24.01.2008.

de nationaliteit op dat ogenblik niet kon worden achterhaald, mochten voorlopig in **België** blijven; het betrof hier op dat ogenblik een tiental families¹⁵².

Wellicht liep het aantal zigeuners in **België** in de loop van de jaren dertig op, zonder dat hieromtrent duidelijke getallen bestaan. Soms werd de aanwezigheid van grote groepen vastgesteld, zoals in september 1939 in **Aalter**. Daar signaleerde de burgemeester een bende van 150 tot 200 zigeuners die in 30 tot 40 woonwagens rondtrok¹⁵³.

Einde 1942 toonden de statistieken van de Vreemdelingenpolitie aan dat op dat ogenblik 123 zigeuners van 15 jaar en ouder in het land verbleven en daarbij nog een honderdtal jongere kinderen. De dienst hield er rekening mee dat er nog enkele tientallen zigeuners clandestien op Belgisch grondgebied rondzwierven, maar meer dan 300 zigeuners zouden er op dat ogenblik in **België** niet geweest zijn¹⁵⁴. Een berekening van de Vreemdelingenpolitie van 23 augustus 1943 hield het op een totaal van 260 zigeuners, van wie iets meer dan de helft kinderen¹⁵⁵. Een naoorlogse schatting van de historicus José GOTOVITCH hield het eveneens bij en maximumaantal van 200 à 300 personen voor de oorlogsperiode¹⁵⁶.

Na de oorlog bleek de zigeunerpopulatie in **België** drastisch gereduceerd. In 1953 zouden volgens de Vreemdelingenpolitie ongeveer 60 zwervers rondtrekken, gegroepeerd in een zestal families¹⁵⁷. In 1971 zouden, volgens administrateur-directeur-generaal van de Openbare Veiligheid Ludo CAEYMAEX 166 zigeuners, van wie 69 kinderen, gemachtigd zijn in **België** te verblijven¹⁵⁸.

In de loop van de volgende decennia liep in **België**, net als in de buurlanden, het aantal zigeuners hoger op, vooral na de opening van de grenzen met de voormalige communistische landen.

Het aantal Jenischen in België zou in de jaren 1990 minstens 7000 hebben bedragen¹⁵⁹.

¹⁵² ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1010. Nota van [onbekend], Note, s.l.,

¹⁵³ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1010. Brief van [onleesbaar], burgemeester, aan de minister van Justitie, Aalter, 29.09.1939.

¹⁵⁴ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1010. Nota van [onbekend], Notiz betreffend den Zustand der ausländischen Zigeuner in Belgien, s.l., 29.12.1942.

¹⁵⁵ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1245. Nota van [De Carlé], aan l'Inspecteur général Cornil, s.l., 23.08.1943.

¹⁵⁶ J. GOTOVITCH, Enkele gegevens betreffende de uitroeiing van de zigeuners uit België, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 4, 1976, p. 157.

¹⁵⁷ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1017. Minuut van nota van Herreman, Vreemdelingenpolitie, aan Kapitein Commandant Rys, s.l., 14.01.1953.

¹⁵⁸ SAA, MA-KAB 1444. Kopie van brief van L. Caeymaex, Administrateur-directeur-generaal, Bestuur van de Openbare Veiligheid – Vreemdelingenpolitie, aan L. Craeybeckx, burgemeester, Brussel, 26.01.1971.

¹⁵⁹ <http://de.wikipedia.org/wiki/Jenische>, Jenische, 24.01.2008.

Hoofdstuk 2: Zigeuners in Europa van de 15de tot de 19de eeuw.

2.1. De ‘nacion van Egipten’: zigeuners in de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd.

De Roma zouden, volgens de meeste auteurs, afkomstig zijn uit het Noordwesten van het Indische subcontinent. Nochtans bestaat er tot nu toe geen definitief antwoord op de vraag van hun herkomst, noch van de reden waarom zij begonnen rond te trekken¹⁶⁰. Reeds voor 1300 trokken ze in kleine, van elkaar onafhankelijke groepen naar het Westen. Ze bleven voor kortere of langere perioden in **Perzië**, **Armenië** en het **Byzantijnse Rijk**. In de veertiende en de vijftiende eeuw arriveerden zij in **Europa**. Het oorkondenboek van **Hildesheim (Saksen)** vermeldde in 1407 de aanwezigheid van ‘Tataren’. In **Soest (Westfalen)** en andere Hanzesteden werden ze in 1417 gesignaleerd. **Friesland** werd in 1420 bereikt¹⁶¹. **Frankrijk** maakte voor het eerst kennis met hen in 1419, toe ze zich in de buurt van **Bresse** vestigden¹⁶². In **Overijssel** en **Gelre** werden de zigeuners eveneens in het eerste kwart van de vijftiende eeuw voor het eerst gesignaleerd¹⁶³.

In de loop van 1419 verschenen de eerste groepen zigeuners in de **Zuidelijke Nederlanden**. In dat jaar kwamen bijvoorbeeld zigeuners aan in **Antwerpen**. Op 3 januari 1420 meldde een groep zich bij de stadspoorten van **Brussel**. Verschillende andere steden maakten in de volgende maanden en jaren kennis met de kleurrijke zwervers. Dat was onder meer het geval met **Aalst**, **Atrecht**, **Bergen**, **Brugge**, **Damme**, **Deinze**, **Dendermonde**, **Doornik**, **Edingen**, **Geraardsbergen**, **Kortrijk**, **Lier**, **Ninove**, **Oostende** en **Veurne**¹⁶⁴.

Over het algemeen werden die eerste zigeuners in heel **West-Europa** gastvrij ontvangen. Dat had zeker te maken met de aantrekkingskracht van hun exotische verschijning en hun ongewoon gedrag. Voorts vertelden ze aan wie het horen wilde dat ze uit **Egypte** kwamen en de mare ging dat ze eigenlijk tot het christendom bekeerde moslims of Joden waren. Zigeunervrouwen voorspelden grif de toekomst en ze vertelden daarbij vooral wat de goedgegelovige burgers het liefst wilden horen... Maar er was ook de brief van de Duitse koning SIGISMUND die de Sinti in 1423 onder koninklijke bescherming plaatste¹⁶⁵. In elk geval behandelden de verbouwereerde stedelijke overheden de zwervers aanvankelijk met grote voorkomendheid. **Brussel** onthaalde hen op hop, Rijnwijn, brood, een rund en vijftientig lammeren¹⁶⁶. In **Kortrijk** werden de zigeuners in september 1420 gedurende vier dagen op kosten van het stadsbestuur geherbergd. De hoofdmannen kregen presentwijn

¹⁶⁰ <http://www.migrantenstudies.nl/inhoud/2000-3/willems%20lucassen.doc>, W. WILLEMS en L. LUCASSEN, Van de mythe die diaspora heet. Een kritische reflectie aan de hand van historische zigeunerstudies, 20.12.2007.

¹⁶¹ http://mkll.de/?page_id=7, Geschichte der Roma und Sinti im deutschsprachigen Raum, 06.08.2007.

¹⁶² <http://mayvon.chez-alice.fr/>, Tsiganes, 06.08.2007.

¹⁶³ <http://www.20eeuwennederland.nl/themas/vreemdelingen/nederland%20krijgt%20vorm/795.html>, Heidens, egyptenaren en zigeuners, 06.08.2007.

¹⁶⁴ F. VANHEMELRYCK, *Marginalen in de geschiedenis. Over beulen, joden, hoeren, zigeuners en andere zondebokken*, Leuven, 2004, pp. 67-71; A. REYNIERS, e.a., *Les gens du voyage en Wallonie*, Namur, s.d., p. 7; V. DE DONDER, Dehousse kortwiekt “Zigeuners in Nederlanden”, in: *De Standaard*, 31.10.1993.

¹⁶⁵ Sigismund (1367-1437) was markgraaf van Brandenburg (1378-1417), koning van Hongarije (1387-1437) en van Duitsland (1410-1437). In 1433 werd hij tot keizer van het Heilig Roomse Rijk gekroond.

¹⁶⁶ L. GALESLOOT, Notes extraites des anciens comptes de la ville de Bruxelles, in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis van België. Reeks 3 – Deel 9*, Bruxelles, 1867, p. 476.

aangeboden en hun gevolg ontving bier¹⁶⁷. In november 1426 gaf het stadsbestuur van **Edingen** dan weer zonder morren een voldoende hoeveelheid eten en drinken aan een groep zigeuners die de omgeving van de stad aandeden¹⁶⁸.

Lang zou de tolerantie voor de onbekende en ongenode kwanten niet duren. De Rijksdag van **Freiburg** verklaarde de beschermbrief van koning SIGISMUND in 1448 ongeldig, zodat de zigeuners vogelvrij werden. In 1497 ging de Rijksdag van **Lindau** nog een stapje verder: de zigeuners werden als ‘Verraders van de Christelijke landen’ bestempeld en beschouwd als spionnen van de Turken. Ze werden derhalve met uitwijzing uit de Duitse gebieden geconfronteerd¹⁶⁹. In **Zwitserland** en **Spanje** werden eveneens strenge maatregelen tegen hen afgekondigd.

Ook in de **Nederlanden** nam de gastvrijheid in de loop van deze jaren af. Gedurende de 15de eeuw konden de zigeuners zich over het algemeen vrij verplaatsen, dankzij keizerlijke en pauselijke vrijeleidebrieven. Maar het wantrouwen tegenover die vreemde snuiters groeide snel. De zigeuners lieten zich, volgens de sedentaire bevolking, immers weinig gelegen aan de rechtsregels en gewoonten die het leven in de verschillende vorstendommen regelden en structureerden. Hier en daar werden bovendien misdrijven gepleegd. Dit alles maakte dat de zigeuners geleidelijk aan in de marginaliteit terecht kwamen. Meer en meer poogden de steden de zwervende groepen te weren, onder meer door een afkoopsom – “*uutcoop ofte redemptie*” – aan te bieden¹⁷⁰.

Het past hier te wijzen op een algemene trend in het **West-Europa** van de eerste helft van de 16de eeuw, waarbij de centrale regeringen ordonnanties uitvaardigden tegen ‘vagebonden’. Potentieel gevaarlijke personen, mensen die niet voor een ‘redelijk loon’ werkten, konden worden beschuldigd van vagebondage. Het ging hier om marktkramers, volkszangers, waarzeggers, goochelaars, potsenmakers en rondtrekkende studenten. Daarmee werden zwervende armen als ordeverstoorers gekenmerkt en vervolgd¹⁷¹. Het wantrouwen voor en de maatregelen tegen zigeuners pasten ongetwijfeld in dit kader.

De hogere overheden in de **Nederlanden** grepen dus in, waarbij ze in niets verschilden van die van de buurlanden. De Bourgondische hertog KAREL DE STOUTE vaardigde mandementen uit waarin werd aangedrongen op een strenger toezicht op de “*Giptenaers*”¹⁷². In de 16de eeuw werd de bewegingsvrijheid van de zigeuners verder ingeperkt. Op 14 maart 1510 kregen de leden van “*de nacies van Egipten*” in een ordonnantie van aartshertog KAREL, de latere keizer KAREL V, het bevel binnen vier dagen van het grondgebied van **Brabant** weg te trekken¹⁷³. Een ordonnantie uit januari 1512 verplichtte de zigeuners om de

¹⁶⁷ A. VIAENE, Gipten te Kortrijk, in: *Handelingen Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk. Nieuwe Reeks – Deel VI*, Kortrijk, 1927, p. 75.

¹⁶⁸ M. VAN LIEDEKERKE, Nog over Gipten en Giptenessen, in: *Het Oude land van Edingen en omliggende*, XXIX, 2, april-mei-juni 2001, p. 125. De auteur verwijst naar eerder verschenen bijdragen, onder meer in 2000, in hetzelfde tijdschrift.

¹⁶⁹ http://mkll.de/?page_id=7, Geschichte der Roma und Sinti im deutschsprachigen Raum, 06.08.2007.

¹⁷⁰ F. VANHEMELRYCK, *Marginalen in de geschiedenis [...]*, p. 73; A. VIAENE, Gipten te Kortrijk [...], p. 76.

¹⁷¹ C. LIS, H. SOLY en D. VAN DAMME, *Op vrije voeten? Sociale politiek in West-Europa (1450-1914)*, Leuven, 1985, p. 57.

¹⁷² A. VIAENE, Gipten te Kortrijk [...], p. 77.

Karel de Stoute (1433-1477) was hertog van Bourgondië (1467-1477).

¹⁷³ “[...] dat soe verre eenige van den voirscreven Egipteners ende anderen van hueren geselschape alsnu zyn gelogeert oft namaels gelogeert waren in den selven uwen quartiere ende bedryve, zy terstont ende sonder eenich vertreck van daer verlogeren ende hen vertrecken uyt onsen lande van Brabant, bynnen vier dagen nae

Bourgondische **Nederlanden** binnen vier dagen te verlaten. Anderhalf jaar later bevestigde een nieuwe ordonnantie deze maatregel nog eens voor het graafschap **Vlaanderen**¹⁷⁴. Daar was, eveneens in 1512, een plakkaat uitgevaardigd tegen grote benden “*Egyptenaren*” die zich aan diefstal, plundering en afpersing overgaven. Toch was nog in 1511 een burgemeester van **Kortrijk** in de naam van zijn stad peter geweest bij de doop van een “Giptenkind”¹⁷⁵. Maar in 1532 werden twee misdadigers en een vrouw die in **Nieuwpoort** gearresteerd waren en die beweerden te behoren tot de “*Natie van Egipte*” in het openbaar gefolterd¹⁷⁶. In 1545 werd in **Utrecht** “*Meyster Jorye uut cleyn Egipten, geboren tot Pirnachem (Pirmasens) in 't land van Meissen*” gevangen genomen wegens landloperij in gezelschap van zigeuners. Hij had hun levenswijze overgenomen en werd hierom veroordeeld om tot bloedens toe gezeseld te worden. “*Verder zal men zijn neus aan beide zijden ‘opslippen’ (open slijten) en zijn haar en baard afknippen.*” Daarna werd hij uit **Holland** en **Utrecht** verbannen op straffe des doods¹⁷⁷.

In **Henegouwen** gaven sinds 1534 verordeningen het bevel aan de zigeuners om het grondgebied te verlaten. Ordonnanties van KAREL V (1520, 1533, 1534, 1538), van FILIPS II (1560) en van aartshertogin ISABELLA (1623) voltrokken de afwijzing en het isolement van de zigeuners in de **Nederlanden**¹⁷⁸. Het prinsbisdom **Luik** volgde het voorbeeld van **Henegouwen** in 1540, maar tot een eind in de 17de eeuw genoten de zigeuners er van een relatieve tolerantie. Pas in 1672 stemde het prinsbisdom zijn politiek terzake af op die van de buurlanden. Het kleine prinsdom **Stavelot** nam zelfs nog veertig jaar langer een ruimdenkend standpunt in. Tussen 1711 en 1729 kondigde het echter, in navolging van de buurlanden, strengere maatregelen af tegen de “*Bohémiens*”¹⁷⁹.

Het repressieve beleid werd in de **Republiek der Verenigde Nederlanden** ook na de scheuring trouwens bijgetreden. Daar verboden plakkatens eveneens de zigeuners nog langer in de streek te verblijven. Op de Synode van **Dordrecht**, in 1621, werd verboden hun kinderen nog te dopen. **Gelderland** organiseerde in 1637 een algemene jacht op de zigeuners. De Staten Generaal vaardigden op 31 januari 1695 een plakkaat uit “*tegen Landloopers, Vagabonden ende Bedelaers, onder de naem van Heydenen, Ægyptenaeren, Etc.*”, waarbij hun bijzondere aandacht ging naar de Generaliteitslanden, de door de Republiek veroverde delen van **Brabant**, **Limburg** en **Vlaanderen**. Hierin werd bedreigd met geselen, brandmerken en ten slotte de doodstraf¹⁸⁰. In **Overijssel** kregen de inwoners in 1725 de toestemming om zigeuners straffeloos te doden. Omstreeks de helft van de 18de eeuw waren

die publicatie van desen ten allerlanste, op te pene ende confiscatiën van lyve ende goede [...]”. Zie: Ch. LAURENT, *Recueil des ordonnances des Pays-Bas. Deuxième Série – 1506-1700. Tome premier, contenant les ordonnances du 7 octobre 1506 au 16 décembre 1519*, Bruxelles, 1893, p. 124.

Karel V (1500-1558) was o.m. hertog van Bourgondië (1515-1555), koning van Spanje (1517-1555) en keizer van het Heilig Roomse Rijk (1519-1558).

¹⁷⁴ P. MORREN, *Van de dood van Karel de Stoute tot de troonsbestijging van aartshertog Karel 1477-1515*, Brussel, 1997, p. 344.

¹⁷⁵ A. VIAENE, *Gipten te Kortrijk [...]*, p. 78.

¹⁷⁶ V. DE DONDER, *Dehousse kortwiekt “Zigeuners in Nederlanden”*, in: *De Standaard*, 31.10.1993.

¹⁷⁷ *Stichtsche vonnissen tegen Landloopers*, in: *Soester Courant*, 28.08.1928.

¹⁷⁸ F. VANHEMELRYCK, *Marginalen in de geschiedenis [...]*, p. 74.

Filips II (1527-1598) was o.m. koning van Spanje (1556-1598).

Isabella Clara Eugenia (1566-1633) was o.m. infante van Spanje, aartshertogin van Oostenrijk en landvoogdes der Nederlanden.

¹⁷⁹ A. REYNIERS, e.a., *Les gens du voyage [...]*, pp. 7-8.

¹⁸⁰ J. SCHELTUS, *Groot-placaetboek, vervattende de placaten, ordonnantiën ende edicten van de Staten Generaal der Verenigde Nederlanden [...]*, deel 4, Den Haag, 1705, p. 509.

de zigeuners dan ook zo goed als verdwenen uit de Republiek. Pas een eeuw later keerden ze aarzelend weer¹⁸¹.

Duitsland was al evenmin erg gastvrij. In diverse vorstendommen werden de zigeuners krachtig vervolgd. In **Neudorf**, nabij **Dresden**, werd in 1659 een massamoord op “*Romani*” gepleegd. In 1710 vaardigde de Pruisische koning FREDERIK I een ‘Verzwaard Edict vanwege de zigeuners’ uit, waarin kortweg werd gesteld dat zigeuners, zowel vrouwen als mannen, ouder dan 16 jaar die werden gevangen genomen, dienden opgehangen¹⁸². Voorts konden ze tot de brandstapel worden veroordeeld of worden geradbraakt. Keizer KAREL VI beval in 1721 de uitroeiing van de zigeuners, waar ze ook verbleven¹⁸³. Tot 1774 werden in het **Duitse Rijk** liefst 148 edicten tegen zigeuners uitgevaardigd¹⁸⁴.

In sommige streken werden de zigeuners in verband gebracht met magie en hekserij. Op een heksenproces in het Franse stadje **Saint-Jean-de-Luz**, in 1609, verklaarde de heksenjager dat zij samenspannen met de duivel¹⁸⁵.

In **Portugal** zette de overheid de zigeuners aan het werk bij de heropbouw van **Lissabon** na de verwoestende aardbeving en vloedgolf van 1755¹⁸⁶. De Portugese regering beschouwde de zigeuners als een volk met een sociale afwijking. Hun eigen leefgewoonten werden als een bedreiging beschouwd voor de Kerk en voor het land. Koninklijke maatregelen verbanden hen dan ook massaal naar **Brazilië**, waar vanaf de 18de eeuw een niet onbelangrijke gemeenschap van zigeuners verbleef. Het merkwaardige was dat hun sociale status er in de Portugese kolonie op vooruit ging, omdat zich daar een bevolkingsgroep bevond die maatschappelijk nog lager werd ingeschaald, namelijk de Afrikaanse slaven¹⁸⁷. Ook in **Angola** en **Mozambique** kwamen zigeuners terecht.

Het strenge optreden in de **Republiek der Verenigde Nederlanden** en in de Duitse vorstendommen maakte dat de **Zuidelijke Nederlanden** in de 18de eeuw relatief meer zigeuners telden dan de buurlanden. Maar ook hier verbleven ze in de marginaliteit en – opgejaagd en verbitterd – steeds meer in de criminaliteit. De Oostenrijkse landvoogden troffen daarom nieuwe maatregelen: alle zigeuners dienden het land te verlaten. Wie nog werd betrapt, werd gezeseld en met het teken van een galg gebrandmerkt. Bij een tweede aanhouding werd de arrestant gehangen. In **Baardegem** werden in 1738 drie zigeunervrouwen gearresteerd die betrokken waren bij een geval van oplichting. De “*Provoost Generael deser Nederlanden*” liet vonnissen, dat ze waren “*van dat slagh van volck gemeynelijck genoemt Egyptenaeren ende soo vermeten waren geweest binnen dese*

¹⁸¹ <http://www.20eewennederland.nl/themas/vreemdelingen/nederland%20krijgt%20vorm/795.html>, Heidens, egyptenaren en zigeuners, 06.08.2007.

¹⁸² *Geschärftes Edikt wegen der Zigeuner*.

Frederik I (1657-1713) was o.m. keurvorst van Brandenburg (1688-1701) en koning van Pruisen (1701-1713).

¹⁸³ Karel VI (1685-1740) was o.m. keizer van het Duitse Rijk (1711-1740).

¹⁸⁴ http://mkl.de/?page_id=7, Geschichte der Roma und Sinti im deutschsprachigen Raum, 06.08.2007; H. ARNOLD, *Die Zigeuner. Herkunft und Leben der Stämme im deutschen Sprachgebiet*, Olten; Freiburg im Breisgau, 1965, p. 44; <http://www.radoc.net:8088/RADOC-4-PORRCHRON.htm>, I. HANCOCK, Romani history in Germany and neighbouring lands: a chronology to the holocaust and beyond, 20.09.2007; <http://www.geocities.com/Paris/5121/genocide.htm>, I. HANCOCK, Genocide of the Roma in the holocaust, 20.09.2007.

¹⁸⁵ <http://www.traditie.be/artikels/Over%20Gipten%20en%20Gippenessen%20%5BFC%5D.doc>, Over Gipten en Gippenessen, 06.08.2007.

¹⁸⁶ <http://pwp.netcabo.pt/fatima.mourao/Ciganos1.htm>, Os ciganos, em Portugal, hoje, 21.12.2007.

¹⁸⁷ B.M. DONOVAN, Changing Perceptions of Social Deviance: Gypsies in Early Modern Portugal and Brazil, in: *Journal of Social History*, Vol. 26, N° 1, 1992, pp. 33-53.

landen te vagabonderen [...] ende alsoe gesaementlijck den 25.6.1738 bevonden ende geapprehendeert te sijn geweest, ontrent de prochie van Baerdegem ende daerenboven sekeren inwoonder van Ham door bedrieghelijcke waersegerijen soodanighlijck hadden weten te misleyden, dat sijlie op eenen loosen treck hem hadden afgehaelt drij croonstukken met eenigh andere gelt benefens noch eenigehe andere effecten...”. Er werd rekening mee gehouden dat de betichten alledrie kennelijk zwanger waren. Ze konden op clementie rekenen en dienden slechts binnen drie dagen de **Zuidelijke Nederlanden** te verlaten, op straffe van te worden opgehangen...¹⁸⁸

Ondanks dergelijke draconische reglementen trokken steeds grote en zwaarbewapende zigeunertroepen door de gewesten. Pas halfweg de 18de eeuw kregen gerecht en politie, mede door de bloedige repressie, de zwervers voorlopig het land uit. Er werden heuse klopjachten georganiseerd, onder meer in 1725 in het Land van **Aalst** en in 1753 gelijktijdig in het prinsbisdom **Luik** en in het hertogdom **Brabant**. Verklaringen van de zigeuners dat zij eerdere vonnissen niet goed begrepen hadden, of dat ze op bedevaart waren naar **Halle** of **Scherpenheuvel**, kregen weinig gehoor bij de overheden¹⁸⁹. De nomaden trokken daarom onder meer naar de onherbergzame streken van de **Elzas** en **Lotharingen**, waar ze minder vervolging te duchten hadden¹⁹⁰.

2.2. ‘Het oude nomadenbloed’: zigeuners en de Europese context in de Nieuwste Tijd

2.2.1. Theorievorming

Op het einde van de achttiende eeuw ontwikkelde het ‘zigeuneronderzoek’ in de door de Verlichting beïnvloede wetenschappen zich als een speciale etnografische discipline. In 1783 verscheen *Die Zigeuner. Ein historischer Versuch über die Lebensart und Verfassung. Sitten und Schicksale dieses Volkes in Europa, nebst ihrem Ursprunge*. Het werk was geschreven door Heinrich M.G. GRELLMANN¹⁹¹. Hij beschreef de zigeuners als een primitief volk, dat opgevoed en beschaafd moest worden. Zij moesten, volgens hem, eigenlijk ophouden zich als zigeuners te gedragen en zich integreren in de moderne maatschappij¹⁹². In het **Verenigd Koninkrijk** bestudeerde John HOYLAND vanaf 1814 de geschiedenis, de zeden en gebruiken van de zigeuners¹⁹³. Als Quaker pleitte hij voor een betere behandeling van de zigeuners in zijn land. Er werden inderdaad – al dan niet onder invloed van zijn werk – een aantal liefdadigheidsprojecten op poten gezet, maar even vaak werden zigeuners als misdadigers naar **Australië** gedeporteerd¹⁹⁴.

¹⁸⁸ C. THEYS, Zigeuners te Ham-bij-Aalst in 1738, in: *Het Land van Aalst*, jg. 4, nr. 2, 1952, pp. 90-92.

¹⁸⁹ J. DE BEUL, *De zigeuners in Brabant (1419-1753). Een bijdrage tot de studie van mentaliteit en marginaliteit*, KULeuven, fac. Letteren en Wijsbegeerte, onuitg. licentieverhandeling, 1983, pp. 141-142. Van dezelfde auteur en onder deze titel verscheen eveneens een bijdrage in *Hallensia*, jg. 11, nr. 2, april-juni 1989, pp. 33-35.

¹⁹⁰ F. VANHEMELRYCK, *Marginalen in de geschiedenis [...]*, pp. 80-81.

¹⁹¹ Heinrich Moritz Gottlieb Grellmann (1753-1804) was een Duits historicus.

¹⁹² <http://www.keesbakker.com/essays/D3.html>, K. BAKKER, Zigeuners in het 19de-eeuwse Hongarije, 06.08.2007; H.M.G. GRELLMANN, *Histoire des Bohémiens, ou Tableau des mœurs, usages et coutumes de ce peuple nomade ; suivie de recherches historiques sur leur origine, leur langage, et leur première apparition en Europe*, Paris 1810.

¹⁹³ J. HOYLAND, *A historical survey of the customs, habits and present state of the gypsies; designed to develop the origin of this singular people, and to promote the amelioration of their condition*, York, 1816.

John Hoyland (1750-1831) was een Brits historicus.

¹⁹⁴ <http://www.grtleeds.co.uk/History/gypsiesEngland.html>, F. MATTHEWS, The Gypsies in England, 19.12.2007.

In 1844 gaf August POTT zijn boek *Die Zigeuner in Europa und Asien* uit, een historische en vergelijkende studie over de taal van de zigeuners¹⁹⁵. Daarmee wordt hij beschouwd als de vader van de Roma-linguïstiek¹⁹⁶. Ook P. MÉRIMÉE had het in zijn naschrift bij *Carmen* over de oorsprong en de taal van de zigeuners; ter versterking van de couleur locale strooide hij in zijn verhalen overigens kwistig woorden en uitdrukkingen uit (Spaanse of Franse) zigeunerdialecten. Hij had contacten met zigeuners afkomstig uit **Spanje**, **Occitanië**, de **Elzas** en **Duitsland**¹⁹⁷.

Tussen 1850 en 1910 interesseerden steeds meer geleerden zich voor het fenomeen van de zigeuners. Men kan stellen dat in deze periode de fundamenteen gelegd werden voor de latere beoordeling en vervolging van de zigeuners in **Europa**. De onderzoekers brachten het zigeunervolk terug tot een zuiver, Arisch substraat, dat nog slechts zeer beperkt of zelfs maar in theorie bestond, waarop zich een enorme laag van mengvormen had gevormd, samengesteld uit inferieure rassen uit de rand van de samenleving¹⁹⁸.

Een invloedrijk werk verscheen in 1863, geschreven door Richard LIEBICH: *Die Zigeuner in ihrem Wesen und in ihrer Sprache*¹⁹⁹. Daarin hanteerde de auteur voor het eerst de omschrijving “levensonwaardig leven”²⁰⁰. Deze woorden werden nadien nog meermaals gebruikt, zij het niet steeds in dezelfde context²⁰¹.

2.2.2. Politiek betreffende zigeuners in de 19de en het begin van de 20ste eeuw

In het **Verenigd Koninkrijk** zorgden de economische depressies van de 19de eeuw voor armoede bij vele zigeuners. Zij trokken in het laatste kwart van de eeuw vaak naar de rand van de steden. In de jaren 1885-1895 werden in het Britse parlement vergeefse pogingen ondernomen om het leven van de zigeuners in wetten te vatten²⁰².

Koning KAREL III erkende in 1783 in **Spanje** de vrijheid van woonplaats en van beroep voor de zigeuners, waarmee hij deze bevolkingsgroep gelijkstelde aan de Spanjaarden²⁰³. In weerwil hiervan werd van hen gevraagd hun zwerversleven op te geven, zich te assimileren in de streek waar ze verbleven en hun taal niet meer te gebruiken dan onder elkaar. De eerste grondwet die in de 19de eeuw van kracht werd, beschouwde de zigeuners als gewone Spanjaarden, wat een verbetering van hun juridische situatie betekende. Niettemin volgden enkele speciale wetten die de zigeuners vervolgden. De politie discrimineerde hen en beschouwde hen niet zeden als schuldig aan een misdrijf door het simpele feit dat ze tot die etnische groep behoorden²⁰⁴.

¹⁹⁵ August Pott (1802-1887) was een Duits linguïst.

¹⁹⁶ http://mkll.de/?page_id=7, Geschichte der Roma und Sinti im deutschsprachigen Raum, 06.08.2007.

¹⁹⁷ P. MÉRIMÉE, *Carmen en Colomba*, Utrecht; Antwerpen, 1980, pp. 57-62 en 193.

¹⁹⁸ H. ASSÉO, *Les Tsiganes. Une destinée européenne*, s.l., 1994 (Découvertes Gallimard, 218), p. 69.

¹⁹⁹ Richard Liebich was een Duits jurist.

²⁰⁰ “*lebensunwertes Leben*”. I.W. CHARNY (dir.), *Le livre noir de l'humanité. Encyclopédie mondiale des génocides*, Toulouse, 2001, p. 593.

²⁰¹ Zie infra.

²⁰² <http://www.grtleeds.co.uk/History/gypsiesEngland.html>, F. MATTHEWS, The Gypsies in England, 19.12.2007.

²⁰³ Karel III (1716-1788) was onder meer koning van Napels en Sicilië (1734-1759) en van Spanje (1759-1788).

²⁰⁴ El Día del Pueblo Gitano, in: *Diario de Noticias*, 04.04.2006.

Roemenië maakte in 1856 een einde aan de ‘zigeunerslavernij’ die in **Walachije** en **Moldavië** al meer dan vierhonderd jaar bestond²⁰⁵. In de loop van de volgende jaren trokken Roemeense en Hongaarse zigeuners massaal naar het westen, in de hoop op betere levensomstandigheden. In de late jaren zestig van de 19de eeuw arriveerden deze nomaden onder meer in **Duitsland**, **België** en **Frankrijk**. Zij trokken in belangrijke mate door het politiek en militair gevoelige **Rijnland**, waar de intense migratiebewegingen voor de nodige zenuwachtigheid zorgden bij de plaatselijke en nationale autoriteiten. Algauw werden de zigeuners door de Franse autoriteiten en bevolking beschouwd als spionnen voor het **Duitse Rijk** en omgekeerd²⁰⁶.

In de verschillende staten van het **Duitse Rijk** bleef de overheid onveranderlijk hardvochtig. Dat maakte dat zigeuners uit de **Elzas** en **Lotharingen** in 1872, na de Frans-Duitse oorlog, er massaal voor kozen naar **Frankrijk** te trekken, waar ze, naar werd verondersteld, toch nog minder vervolging te duchten hadden²⁰⁷. Rijkskanselier Otto VON BISMARCK verklaarde in 1886 het sedentair maken van de zigeuners tot één van de doelen van zijn politiek²⁰⁸. Wat de praktische behandeling van de zigeuners betrof, werd een en ander onder meer in **Lennepe**, in het **Rijnland**, duidelijk²⁰⁹. Daar werden twee zigeuners met hun oudste zoon in 1904 veroordeeld wegens landloperij en bedelarij. Na hun straftijd zou het drietal naar een gepaste “*werkinrichting*” gezonden worden. Hun jongere kinderen daarentegen “*gaan naar een opvoedingsgesticht of zullen in een gezin groot gebracht worden*”. Men hoopte onverbloemd dat deze praktijken vruchten zouden afwerpen: “*Als elke gemeente het voorbeeld van **Lennepe** volgt, hoopt men spoedig van de plaag verlost te zijn*”. Halve maatregelen waren hier niet op hun plaats, zoals *De Postrijder der provincie Limburg* wat zorgelijk noteerde: “*Afdoende lijkt het middel intusschen slechts, zoolang men de Zigeuners van hunne vrijheid berooft. Anders zal het oude nomadenbloed zich wel weer doen gelden*”.

In **München** richtte de politieofficier Alfred DILLMANN in 1899 een *Nachrichtendienst in Bezug auf die Zigeunern* op²¹⁰. Deze centrale inlichtingendienst had tot doel het verzamelen van zoveel mogelijk identificatiegegevens (foto’s, vingerafdrukken, personalia enz.) van zigeuners die in **Beieren** binnenkwamen. In 1905 publiceerde hij een *Zigeunerbuch*, dat uit drie delen bestond. In een eerste stuk werden de zigeuners als een ‘plaag’ en een ‘gevaar’ beschreven, waartegen de Duitse bevolking zich diende te wapenen. De auteur waarschuwde tegen een vermenging van de Duitse genen met die van de zigeuners. Het tweede deel bevatte de gegevens van 3350 in **Duitsland** rondtrekkende zigeuners, met opgave van hun nationaliteit, genealogische informatie, geboortestreek, strafblad en reputatie. De foto’s van deze personen vervolledigden het werkstuk²¹¹.

Op 17 februari 1906 werd in **Pruisen** een reeks maatregelen van kracht tegen de zigeuners. Het resultaat hiervan was, blijkens een persartikel in de *Kölnische Zeitung* van 22 november 1907, dat volgens de provinciale autoriteiten de ‘zigeunerplaag’ opmerkelijk verminderde. Er

²⁰⁵ http://mkll.de/?page_id=7, Geschichte der Roma und Sinti im deutschsprachigen Raum, 06.08.2007.

²⁰⁶ H. ASSÉO, *Les Tsiganes. Une destinée européenne*, s.l., 1994 (Découvertes Gallimard, 218), p. 82.

²⁰⁷ F. DE VAUX DE FOLETIER, *Les bohémiens en France au 19e siècle*, Paris, 1981, p. 100 en 102.

²⁰⁸ http://mkll.de/?page_id=7, Geschichte der Roma und Sinti im deutschsprachigen Raum, 06.08.2007.

Otto Eduard Leopold von Bismarck-Schönhausen (1815-1898) was o.m. kanselier van Duitsland (1862-1890).

²⁰⁹ Duitschland. Zigeuners, in: *De Postrijder der provincie Limburg*, 19.05.1904.

²¹⁰ Alfred DILLMANN (1849-1924) was o.m. criminoloog, *Kriminalrat* en *Polizeipräsident* in Beieren.

²¹¹ A. VANDEWALLE, *De vergeten holocaust. Een verkennende literatuurstudie over de vervolging van zigeuners vóór, tijdens en na het ‘Derde Rijk’*, KULeuven, fac. Rechtsgeleerdheid, onuitg. licentieverhandeling, 1993, p. 4; I.W. CHARNY (dir.), *Le livre noir de l’humanité. Encyclopédie mondiale des génocides*, Toulouse, 2001, p. 593.

was een afname van het aantal zigeuners vast te stellen en sommigen onder hen hadden de wens geuit een vaste verblijfplaats te betrekken. Onderhandelingen werden gevoerd met het oog op de gelijke behandeling van de zigeuners in de andere Duitse staten en over het verjagen van zigeuners over de grenzen van de verschillende staten en van het keizerrijk²¹².

De regering van **Beieren** besliste in 1911 dat de vingerafdrukken van alle in het koninkrijk verblijvende zigeuners moesten worden genomen. Twee jaar later moesten de ambtenaren van de burgerlijke stand van **Beieren** ook gegevens in verband met geboorte, huwelijk, dood, naamsverandering en vaderschap aan de centrale dienst doorgeven²¹³. In de loop van de volgende jaren werden nog meer maatregelen genomen tegen de zigeuners, onder meer in **Elzas-Lotharingen**²¹⁴.

Frankrijk, dat eerder vrij lankmoedig was opgetreden tegenover de zigeuners, verstrakte zijn houding tijdens het Tweede Keizerrijk. In de ogen van de overheden waren die rondtrekkende zigeuners toch maar verdacht²¹⁵. Toch was de situatie niet te vergelijken met het veel strengere **Duitsland**. In de lente van 1866 arriveerden de eerste Hongaarse zigeuners in het land. Zij werden prompt weer over de grens gezet, maar de groepen die in de volgende maanden en jaren arriveerden, werden wel getolereerd²¹⁶. In de loop van de volgende jaren verhardden de overheden en de publieke opinie evenwel hun houding tegenover de zigeuners: men was ze toch liever kwijt dan rijk. Het Franse ministerie van Buitenlandse Zaken vroeg geregeld aan de buurlanden om zigeunergroepen toe te laten, omdat ze op weg schenen naar hun land van oorsprong. Dat was het geval met de families GEORGEWITCH-MARINKOWITCH en TANKOW-PORRADI-COLOMBAR in 1902, de familie PORRADI in 1903, de familie STCHAINOWITCH in 1906 enzovoort. De diplomatieke tussenkomsten hadden overigens zelden succes, meestal omdat er betwisting rees over de nationaliteit van de betrokken zigeuners²¹⁷.

Omstreeks de jaarwisseling van 1907-1908 diende markies Robert DE POMEREU in de Franse Kamer van Volksvertegenwoordigers een wetsvoorstel in betreffende de wijze waarop vagebondage en bedelarij door vreemde zigeuners kon worden beteugeld²¹⁸. Onder meer in de krant *Le Temps* kreeg hij alle steun: volgens het blad nam het aantal misdrijven steeds toe en dat was zeker voor een groot deel toe te schrijven aan de activiteiten van rondtrekkende zigeuners en zwervers. Daartegen werd te weinig opgetreden, vooral wegens het gebrek aan politie op het platteland. De veldwachters durfden vaak niet optreden, constateerde de krant, terwijl de gendarmerie vaak andere taken had. De wetgeving om tegen deze groepen nomaden op te treden stond al evenmin op punt. Toch vond *Le Temps* dat de markies nog verder moest kijken, want hij beperkte zich in zijn voorstel tot de vreemde zigeuners die het land trachtten binnen te komen. Wat met degenen die er al vertoefden? Tot besluit volgde de krant de volksvertegenwoordiger in diens wens om de zigeunerkwestie in een internationale

²¹² ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 995. Brief van Greindl, Légation de Belgique, aan Davignon, Ministre des Affaires Étrangères, Berlin, 25.11.1907; Zur Bekämpfung des Zigeunerwesens, in: *Kölnische Zeitung*, 22.11.1907.

²¹³ B.A. SIJES, *Vervolging van zigeuners in Nederland 1940-1945*, 's-Gravenhage, 1979, pp. 34-35.

²¹⁴ F. DE VAUX DE FOLETIER, *Les bohémiens en France au 19e siècle*, Paris, 1981, p. 103.

²¹⁵ F. DE VAUX DE FOLETIER, *Les bohémiens en France au 19e siècle*, Paris, 1981, p. 94.

²¹⁶ F. DE VAUX DE FOLETIER, *Les bohémiens en France au 19e siècle*, Paris, 1981, pp. 116-117.

²¹⁷ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1001. Kopie van nota van le Ministre de l'Intérieur, aan le Ministre des Affaires Étrangères, Paris, 30.01.1929.

²¹⁸ Michel Marie Robert de Pomereu (1860-1937) was o.m. volksvertegenwoordiger (1898-1919) en senator (1920-1936) voor de liberale partij.

conferentie te bespreken: als elk land maar doorging met ongewenste zwervers bij de burens te dumpen, dan was men nog tot in de eeuwigheid bezig²¹⁹.

Deze en dergelijke overwegingen en initiatieven leidden op 16 juli 1912 tot een wet die van toepassing was op de gehele rondtrekkende bevolking van **Frankrijk**. Daarmee trachtte de regering in feite greep te krijgen op het fenomeen van de nomaden en de zigeuners. Er werden drie categorieën onderscheiden. Van reizigers die in **Frankrijk** gedomicilieerd waren en er een beroep uitoefenden of wensten uit te oefenen dat het rondtrekken met zich meebracht, werd een verklaring ('*déclaration*') gevraagd. Fransmen die niet over een domicilie of over een vaste verblijfplaats in **Frankrijk** beschikten en die als handelsreizigers of foorkramers wensten te werken, moesten voortaan een identiteitsboekje ('*carnet d'identité*') bij zich hebben. Ten slotte werd voor elke zigeuner een '*carnet anthropométrique*' ingevoerd. Daarin werden de foto's (frontaal en in zijaanzicht), vingerafdrukken, naam, voornamen, geboorteplaats en -datum, afstamming, nationaliteit, signalement, bijzondere kenmerken en beroep van de betrokkene opgenomen. Voorts werd de woonwagen die hij gebruikte beschreven en het nummer van een speciale controleplaat genoteerd. Het boekje bevatte een honderdtal bladzijden met vakjes waarin stempels en visa dienden aangebracht door de autoriteiten van de gemeenten waar de betrokkene verbleef. Vanaf 1913 werd nog een luik toegevoegd voor het noteren van geneeskundige gegevens (inenting, ingrepen, ziekenhuisopnames enz.). Al wie in **Frankrijk** rond trok – zonder onderscheid van nationaliteit –, wie geen domicilie of vaste verblijfplaats had en niet in de eerder genoemde categorieën thuis hoorde, behoorde tot de derde categorie. Steunend op de nieuwe wetgeving konden de burgemeesters voortaan de toegang van de zigeuners tot hun gemeente drastisch beperken of zelfs weigeren. Zo ontstond naar aanleiding van wijd verspreide en weinig bestreden xenofobe ideeën en gevoelens een discriminerend systeem dat ruim zestig jaar zou standhouden. In elk geval beschikte de Franse overheid met deze wet over een belangrijk controle-instrument. Niettemin bleek later uit historisch onderzoek dat de *carnets* niet bijster correct of volledig werden ingevuld, zodat althans het controleaspect enigszins de mist in ging²²⁰.

De buurlanden **Italië** en **Zwitserland** traden evenmin barmhartig op tegenover de zigeuners. Voorbeelden hiervan waren er te over. Een groep nomaden, bestaande uit een man, vier vrouwen en zestien kinderen, werd in 1906 vanuit **Aosta** naar **Zwitserland** gejaagd. Zij hadden een half jaar nodig om via de **Simplonpas** onder begeleiding van Zwitserse gendarmes tenslotte **Bern** te bereiken. Onderweg kregen de zigeuners onder meer af te rekenen met lawines; zij werden gered door monniken die in de buurt woonden en hen liefderijk verzorgden²²¹. Een jaar later was een groep van 22 zigeuners het slachtoffer van een gelijkaardige maatregel, ditmaal aan de **Grote Sint-Bernardspas**. Zij werden er tegengehouden door Zwitserse gendarmes, terwijl aan de andere kant Italiaanse carabinieri hen de terugtocht beletten. Opnieuw boden monniken voedsel en kleding aan, maar het was hun niet toegelaten de zwervers op te nemen in hun klooster, omdat dit op Zwitsers grondgebied lag²²². Tussen **Frankrijk** en **Zwitserland** speelden zich gelijkaardige taferelen af. Nog in 1907 bewaakten Franse en Zwitserse politie-eenheden gedurende meer dan een maand een groepje zigeuners in de buurt van **Genève**: geen van beide landen wilde hen opnemen. Wat later drong een troep vanuit de **Elzas** binnen in het Juragebergte nabij **Bern**. In

²¹⁹ La répression du vagabondage, in : *Le Temps*, 12.01.1908.

²²⁰ F. DE VAUX DE FOLETIER, *Les bohémiens en France au 19e siècle*, Paris, 1981, pp. 182-189 ; D. PESCHANSKI, e.a., *Les tsiganes en France 1939-1946*, Paris, 1994, pp. 17-18.

²²¹ Bohemers, in: *De Postrijder der provincie Limburg*, 03.07.1906.

²²² Zwitserland. Zigeuners op den St-Bernardsberg, in: *De Postrijder der provincie Limburg*, 20.07.1907.

die periode werkte de Zwitserse regering overigens aan een voorstel om de zigeunerkwesitie op nationaal en internationaal vlak aan te pakken. Een overeenkomst moest voor een oplossing zorgen voor het gekibbel tussen de kantons onderling en de voor de slechte verhoudingen terzake met de buurlanden. Het ontwerp werd om verschillende redenen – onder meer omdat men twijfelde aan de mogelijkheid om de zigeuners in de ‘beschaving’ in te schakelen – afgevoerd, nog voor het verder kon uitgewerkt en besproken worden²²³. Sinds 1913 werden zigeuners in **Zwitserland** stelselmatig gearresteerd, tijdelijk geïnterneerd en geregistreerd met foto’s, vingerafdrukken en steekkaarten. Families werden uiteengerukt: mannen werden vaak in een tuchthuis ondergebracht als dwangarbeiders, terwijl vrouwen en kinderen in tehuizen, onder meer van het Leger des Heils, terecht kwamen²²⁴.

Pas rond 1830-1840 arriveerden, na de zware repressie in de 18de eeuw, opnieuw zigeuners in **Nederland**. Dit gebeurde zonder veel problemen met de overheid: tot in de jaren zeventig van de 19de eeuw leefden zij vrij harmonisch samen met de sedentaire bevolking. Er waren wel wrijvingen, maar voorts brachten de zwervers nieuws en vermaak en zij boden de plaatselijke bevolking hun diensten en producten aan. In de tweede helft van de eeuw kwam aan de schuchtere integratie geleidelijk aan een einde en belandden de zigeuners opnieuw in een isolement. Dat had te maken met de modernisering van de Nederlandse maatschappij: de opkomende industrialisatie en een grotere greep van de overheid op de samenleving hadden een grote invloed op de situatie van de nomaden²²⁵.

Ook buiten Europa waren er inmiddels zigeuners, vooral dan in **Noord- en Zuid-Amerika**. De eerste zouden reeds kort na de aankomst van de Pilgrim Fathers in de Britse kolonie zijn gearriveerd. Het merendeel van de Noord-Amerikaanse zigeuners kwam evenwel uit **Oost-Europa** en maakte de oversteek pas in de 19de of de 20ste eeuw²²⁶. Voorts werd in 1931 in de grensstreek van **België en Nederland** een familie gesignaleerd waarvan een aantal leden in **Guatemala** geboren was²²⁷. Zij overhandigden aan de politiediensten ook papieren afkomstig van dat land.

2.3. Zigeuners in België (1815-1914)

2.3.1. De houding van de overheid

Eerder wezen we al op de repressieve maatregelen die ertoe geleid hadden dat de zigeuners in de loop van de 18de eeuw nagenoeg verdwenen waren uit onze gewesten. De overheid bleef ook nadien allergisch voor personen die er een niet-sedentair leven op nahielden. Zo verzond *sous-intendant* van het arrondissement **Verviers** NICOLAÏ op 24 mei 1816 een rondschriften aan de burgemeesters van de omschrijving, waarin hij hen waarschuwde voor Joden die aan de kost kwamen als rondzwervende leurders en zich aan “verschillende soorten schurkenstreken en oplichterijen” overgaven²²⁸. Hij suggereerde zelfs een manier om van deze gevaarlijke vagebonden af te geraken: het volstond hen te vervolgen voor het niet

²²³ Les romanichels, in: *L’Etoile Belge*, 20.01.1908.

²²⁴ <http://www.thata.ch/thatawoziganism000323.htm>, Th. HUONKER, Der Tatbestand, Zigeuner zu sein, 21.01.2008

²²⁵ B.A. SIJES, *Vervolging van zigeuners in Nederland 1940-1945*, 's-Gravenhage, 1979, pp. 5-6.

²²⁶ P. GODWIN, Zigeuners, buitenstaanders, in: *National Geographic*, april 2001, p. 29.

²²⁷ NA, 2.09.45. Ministerie van Justitie: Rijksvreemdelingendienst 1918-1945, 819. Nota van G. Westland, Opperwachtmeester Brigade Commandant, Vlissingen, 13.10.1931.

²²⁸ “des filouteries et des escroqueries de différentes espèces”.

naleven van de wetgeving op de patenten, die klaarblijkelijk van toepassing was op de leurhandel²²⁹.

Pas in de tweede helft van de 19de eeuw toe werden de zigeuners (bohemers, *romanichels*) in **België** als dusdanig omschreven. Voordien werd in administratie en gerecht wel verwezen naar vreemde zwervers, landlopers, vagebonden en bedelaars.

Sinds het midden van de 19de eeuw legde de Belgische overheid het lot van de zigeuners in handen van de rijkswacht. Die werd bevoegd voor de controle en voor de uitwijzing. Een rondschrift van het ministerie van Justitie van 18 april 1850 bepaalde dat vreemde landlopers en bedelaars door de rijkswacht over de grens dienden geleid. Op 21 januari 1852 stuurde de administrateur van de Openbare Veiligheid aan de provinciegouverneurs een rondschrift waarin de aanhouding werd bevolen van vreemdelingen die onvoldoende middelen van bestaan konden bewijzen of die geen geldige papieren hadden. Er werd nog eens benadrukt dat dergelijke personen niet hoefden opgesloten, omdat ze de schatkist teveel kostten. Het hoofd van de rijkswacht vulde in 1853 in een rondschrift aan zijn ondergeschikten aan dat nogal wat van die vreemde zwervers van liefdadigheid leefden. Hun beroep – en dan dacht hij aan rondtrekkende muzikanten, orgelspelers, verkopers van gipsen beeldjes enzovoort – was volgens hem vaak niet meer dan een dekmantel om aalmoezen of onderdak af te dwingen. In een tweede circulaire beval hij zijn manschappen de ongewenste vreemdelingen de terugkeer te beletten door meer toezicht uit te oefenen aan de landsgrenzen.

In 1853 werden in de buurt van **Spa** Duitse vagebonden opgemerkt, die in grote groepen vanuit **Beieren** naar **België** kwamen afgezakt en er als reizende handwerklui aan de kost kwamen. Ze werden over de grens gezet. In de volgende jaren signaleerde de rijkswacht nog groepen van 30 tot 50 personen die de provincie **Luxemburg** onveilig maakten. De mannen waren mandenmakers en muzikanten, terwijl de vrouwen met waarzeggerij geld in het laatje probeerden te krijgen. De rijkswacht verdacht hen van bedreigingen en diefstallen, maar kon weinig uitrichten²³⁰. In 1859 had de bevelhebber van de rijkswacht het in een rondschrift over groepen zigeuners die zich in een beklagenswaardige staat bevonden en zich overgaven aan bedelarij. Ze beschikten soms over hondenkarren en trokken door het hele land. Ze verbleven in open lucht of vroegen onderdak in boerderijen of zelfs in steenovens! Sommigen werden zelfs al opgemerkt in de buurt van treinstations of in de straten van de hoofdstad, waar ze het medelijden van de passanten trachtten op te wekken. Dergelijke zwervers dienden naar de grens teruggestuurd, aldus de commandant²³¹.

Vanuit **Oost-Europa** kwamen in de jaren zestig van de 19de eeuw groepen ketellappers en berenleiders naar het Westen. Uit **Roemenië**, waar tot 1856 zigeuners in slavernij leefden, vluchtten heel wat vrijgelaten slaven weg. De Belgische regering trachtte evenwel alle vreemde zigeuners en bohemers in de mate van het mogelijke weer over de grens te zetten²³². In het voorjaar van 1866 kwamen de eerste Hongaarse zigeuners in België aan; zij poogden ten zuiden van **Bergen** de grens over te steken naar **Maubeuge**, maar werden daar, onder

²²⁹ RAL, Archives Communales Limbourg, 762. Rondschrift van Nicolai, sous-intendant de l'arrondissement de Verviers, aan MM. Les Maires, Aubel, 24.05.1816.

²³⁰ H. TIMMERMAN, 'Les Bohémiens sont là!' *Van rondtrekkende ambachtslieden tot zigeuners : een proces van stigmatisering in België van 1868 tot 1914*, UGent (onuitgegeven licentieverhandeling, Vakgroep Nieuwste Geschiedenis), 1998, p. 35.

²³¹ H. TIMMERMAN, 'Les Bohémiens sont là!' *Van rondtrekkende ambachtslieden tot zigeuners : een proces van stigmatisering in België van 1868 tot 1914*, UGent (onuitgegeven licentieverhandeling, Vakgroep Nieuwste Geschiedenis), 1998, bijlagen.

²³² Ch. DE STOOP, *Kinderen van de wind*, in: *Knack*, 11.09.1996.

bedreiging van een optreden van de gendarmerie te paard, door de Franse douane gewapenderhand teruggedreven²³³. De families TAICON en DEMETER, afkomstig uit **Arad**, arriveerden in het voorjaar van 1868 via **Nederland** in **België**; zij zouden gedurende decennia in onze gewesten rondtrekken²³⁴. Zij werden gevolgd door andere troepen, onder meer uit het Hongaarse **Pest**. Sommigen zouden de ambitie gehad hebben om als landverhuizers naar **Amerika** te trekken, maar het is niet duidelijk of en hoeveel er deze stap gezet hebben²³⁵.

De relatieve welwillendheid van de eerste jaren tegenover deze nieuwe golf van immigranten, verdween in de loop van de jaren zeventig, zowel in **België** als in de buurlanden. Men was de zwervers liever kwijt dan rijk. Een nieuwe circulaire, van 16 augustus 1867, herhaalde dat vreemdelingen die in groep en met dieren rondreisden zonder verhaal over de grens dienden gezet. De Openbare Veiligheid gaf op 27 juni 1872 een nieuw rondschrift uit, waarin specifiek werd gewezen op Turkse families van een twintigtal personen, die paarden, beren, kamelen en andere dieren bij zich hadden. Het ministerie van Justitie opende in 1868 voor het eerst een dossier onder de naam “*Nomades*”²³⁶.

Een groep van 48 zigeuners die in augustus 1873 vanuit **België** via **Putte** of **Ossendrecht** in **Nederland** was binnengeraakt en naar **Limburg** trok, werd door de marechaussee prompt weer over de grens gezet. De Belgische rijkswacht leidde hen nadien in de buurt van **Maaseik** weer tot op Nederlands grondgebied, waarop de plaatselijke autoriteiten op hun beurt de zigeuners bij **Sittard** naar de grens met **Pruisen** brachten²³⁷.

Tot het einde van de jaren zeventig van de negentiende eeuw werden de ongewenste vreemdelingen doorgaans naar de landsgrens van hun keuze geleid. Na protesten van de buurlanden, zag de Belgische overheid in dat die landen nog slechts hun eigen onderdanen dienden te aanvaarden en bovendien de ingezetenen van andere landen die noodzakelijkerwijze over hun grondgebied dienden te reizen om hun land van afkomst te kunnen bereiken. Overeenkomsten in die zin werden met verschillende landen gesloten. Een probleem bleef echter het vaststellen van de nationaliteit van de betrokkenen.

Het wantrouwen tegenover de zigeuners zat diep bij de verschillende overheden van ons land. Administrateur van de Openbare Veiligheid GAUTIER DE RASSE waarschuwde aan het einde van de eeuw de gemeentebesturen: “De lokale overheden wordt aanbevolen de vreemde nomaden zoals koperslagers, ketellappers, scharenslieden, mandenmakers, acrobaten, potsenmakers, muzikanten, dierenvertoners en in het algemeen alle zigeuners niet in te schrijven in de bevolkingsregisters... Naast enkele eerlijke nomaden, moeten velen toch als buitengewoon verdacht beschouwd worden... Vanwege deze bezwaren (diefstallen, onzekere burgerlijke stand, mobiliteit, straffeloosheid) heeft de Belgische regering sinds lang deze

²³³ F. DE VAUX DE FOLETIER, *Les bohémiens en France au 19e siècle*, Paris, 1981, p. 117.

²³⁴ NA, 2.09.01. Ministerie van Justitie 1813-1876, 5194. Nota van [onleesbaar], Commissaris van Politie, aan de Procureur Generaal fungd. Directeur van de Rijkspolitie in Noord Brabant, Breda, 14.04.1868. Arad ligt in Transsylvanië, in het huidige Roemenië, maar de streek hoorde in die periode bij Oostenrijk-Hongarije.

²³⁵ NA, 2.09.01. Ministerie van Justitie 1813-1876, 5194. Nota van H. Machielsen, Procureur Generaal fungerend Directeur van de Rijkspolitie in Overijssel, aan de Minister van Justitie, Zwolle, 05.05.1868.

²³⁶ H. TIMMERMAN, ‘*Les Bohémiens sont là!*’ *Van rondtrekkende ambachtlieden tot zigeuners : een proces van stigmatisering in België van 1868 tot 1914*, UGent (onuitgegeven licentieverhandeling, Vakgroep Nieuwste Geschiedenis), 1998, pp. 35 en 48.

²³⁷ NA, 2.09.01. Ministerie van Justitie 1813-1876, 5194. Nota van Strenz, Procureur Generaal fungd. Directeur van Politie in Limburg, aan de Minister van Justitie, Maastricht, 30.08.1873.

categorie vreemdelingen beschouwd als gevaarlijke en hinderlijke gasten”²³⁸. Vele Belgische gemeentebesturen zorgden voor een politiereglement dat in hun gemeente zaken regelde in verband met verkeerswezen, openbare orde en hygiëne enz., steunend op de gemeentewet van 30 maart 1836. Ook voor nomaden en woonwagenbewoners werden regels ingevoerd, al werd niet steeds met zoveel woorden deze bevolkingsgroep aangeduid. Niettemin kregen zij vaak te maken met bepalingen die hun levensstijl of hun beroep betroffen.

In 1847 meende het gemeentebestuur van **Blaton** dat kunstmakers hun beroep in de straten en op openbare plaatsen niet mochten uitoefenen tenzij met de toestemming van de burgemeester of van de schepen die toezicht hield op de politie. Wie met beren en apen in de gemeente kwam, kreeg in geen geval de toelating om daarmee in het openbaar op te treden²³⁹.

De stad **Tongeren** reglementeerde in 1852 het optreden van straatmuzikanten, acrobaten en potsenmakers in de straten, in cafés en zaaltjes. Zij hadden hiervoor de toelating nodig van de burgemeester of de politiecommissaris²⁴⁰. Het gemeentebestuur van **Paal** nam in 1896 een politiereglement aan op de “*rondleurders, rondzwerfers, muzikanten en het sluiten der herbergen*”²⁴¹. Ook in de gemeente **Meerdonk** kwam een politiereglement op het sluiten van herbergen tot stand waarin sprake was van muzikanten, orgeldraaiers enz.²⁴² **Grimbergen** besloot in juli 1852 gelijkaardige bepalingen kenbaar te maken: orgels, ‘vogelorgeltjes’ en klavecimbels waren voortaan verboden op straat²⁴³.

Het gemeentebestuur van **Boechout** vaardigde op 20 augustus 1853 een algemeen politiereglement uit, waarmee onder meer de zigeuners rekening dienden te houden. In **Houtvenne** volgde op 28 september van dat jaar een gelijkaardig reglement, waarin de volgende artikels: “*Art. 16. Kluchtspelers, kwakzalvers, goochelaers en dergelyken zullen op geene openbare plaatsen mogen hun bedryf uitoefenen, zonder toestemming der plaatselyke overheid. – Art. 17. Het is een ieder verboden de straten te doorloopen, al zingende, of met muziek, behoudens byzondere vergunning der policie. – Art. 18. De leiders van beeren, apen en andere wilde dieren zullen op geene openbare straten of wegen worden gedoogd om eenige vertooningen te doen. – [...] – Art. 23. Het wordt de leurkramers of rondzwerfende kooplieden verboden aen de deuren te bellen of te kloppen om hunne koopwaren te verkoopen.*” Er werd niet gesproken van een verblijfsverbod of -beperking in de gemeente²⁴⁴.

²³⁸ “*Il est recommandé aux autorités locales de ne pas inscrire aux registres de la population les nomades étrangers tels que les chaudronniers, rétameurs, rémouleurs, vanniers, acrobates, saltimbanques, musiciens, montreurs d’animaux et en général tous les tziganes... A coté de quelques nomades honnêtes, beaucoup doivent être tenus pour extrêmement suspects... A raison de ces inconvénients (vols, état civil incertain, mobilité, impunité), le gouvernement belge a, de long temps, considéré cette catégorie d’étrangers comme des hôtes dangereux et incommodes*”. Instructies van administrateur Gautier de Rasse, geciteerd in: N. COUPAIN, L’expulsion des étrangers en Belgique (1830-1914), in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XXXIII, 2003, 1-2, p. 36.

Gautier de Rasse was administrateur van de Openbare Veiligheid, maar kwam in 1898 in opspraak, waardoor hij ‘op beschikbaarheid’ werd gesteld.

²³⁹ RAD, Archives communales, Blaton, 395, Affiche, Règlement de police de la commune de Blaton.

²⁴⁰ PALi, 7e Afdeling. Tongeren, P.R. [...] 1836-1967, Nota, Le Conseil communal de la Ville de Tongres, Tongres, 10.04.1852.

²⁴¹ PALi, Paal. Police communale – Règlements. P.R. – Rondleurders, Rondzwerfers, Muzikanten en het sluiten der herbergen. 1896.

²⁴² RAB, Hedendaagse archieven Meerdonk, 333. Nota, Politiereglement op het sluiten van herbergen, de muzikanten, orgeldraaiers enz., s.l., s.d.

²⁴³ RALv, Archief gemeente Grimbergen, 36. Nota, Reglement van Politie voor de Gemeynte Grimberghen, [Grimberghen, 21.07.1852].

²⁴⁴ RAB, Archief van het Parket bij de rechtbank van Eerste Aanleg te Antwerpen. Neerlegging 2001 B, 256, Affiche. *Reglement van politie voor de gemeente Bouchout*, Bouchout, 20.08.1853; RAA, Hedendaags

In **Boischot** werd dan weer een jaarlijkse belasting op het leuren geheven, maar de verkopers van onder meer bezems, borstels, matten en zand werden hiervan ontslagen²⁴⁵.

De gemeenteraad van **Genk** nam op 20 april 1897 een “*Politiereglement over het verblijf en stilstaan van wagens, karren en andere voertuigen*” aan. Personen die niet in de gemeente woonden kregen verbod met karren, wagens of andere voertuigen in de gemeente te verblijven zonder de toestemming van de plaatselijke overheid. Vreemdelingen die verplicht waren met hun voertuig in de gemeente te verblijven, moesten een verlofbrief aanvragen. De overheid zou daarop de duur van het verblijf aanduiden. De arrondissementscommissaris van **Hasselt-Maaseik** en de gouverneur van de provincie **Limburg** meenden dat deze laatste bepaling een belemmering van de individuele vrijheid inhield. Zij drongen er bij het gemeentebestuur van **Genk** op aan dat de precisering “*meer dan twee dagen*” of “*meer dan eenen dag en eenen nacht*” zou worden toegevoegd. Op 26 mei 1897 nam het gemeentebestuur een gewijzigde versie van het politiereglement aan, waarin deze laatste suggestie werd opgenomen²⁴⁶. In **Doornik** werd het in 1888 verboden nog met wagens te komen op het plein dat was voorbehouden aan de oefeningen van leger en burgerwacht – door zigeuners én overheid nochtans vaak een geschikte plaats geacht om hun kampement op te slaan²⁴⁷.

In **Leopoldsburg** werd op 8 november 1898 in een aanvulling van het politiereglement gesteld dat personen die niet in de gemeente woonden en “*geene genoegzame middelen van bestaan hebben*” niet langer dan 24 uren in de gemeente mochten verblijven met hun karren, wagens en andere voertuigen. Zij dienden aan de gemeenteoverheid hun aanwezigheid bekend te maken; die zou dan een verlofbrief verstrekken waarop duur en plaats van het verblijf zouden worden aangeduid²⁴⁸. Ook in **Heppen** en in **Paal** werden politiereglementen aangenomen die beperkingen oplegden aan het verblijf van personen die niet konden bewijzen over voldoende middelen van bestaan te beschikken²⁴⁹.

De aanwezigheid van woonwagens in de gemeente – zelfs al ging het om foorkramers, en niet noodzakelijk om zigeuners – werd voorts ontmoedigd of beperkt door reglementeringen en controles in verband met de hygiëne. Maatregelen hieromtrent werden onder meer besproken in **Oostende** in maart 1897, naar aanleiding van het eventuele verplaatsen van de jaarlijkse kermis van oktober naar juni. Naar aanleiding hiervan werd in de pers en in de

Gemeentearchief Houtvenne, 75, Brochure, *Ontwerp van Reglement van Policie voor de Landelyke Gemeenten der Provincie. De gemeente raed van Houtvenne [...] Besluit: [...]*, Houtvenne, 28.09.1853.

²⁴⁵ RAA, Hedendaags Gemeentearchief Houtvenne, 75, Affiche, Gemeente Boisschot. Reglement op het leuren, Boisschot, 12.02.1888.

²⁴⁶ PALi, 4e Division. N° 7879. Commune de Genck. Règlement de police sur le séjour dans la commune de voitures et de véhicules quelconques, Nota, Gemeente Genck. Politiereglement over het verblijf en stilstaan van wagens, karren en andere voertuigen, Genck, 20.04.1897; Brief van de arrondissementscommissaris van Hasselt-Maaseik, aan de Gouverneur, Hasselt, 26.04.1897; Brief van de Gouverneur, aan de arrondissementscommissaris, Hasselt, 01.05.1897; Nota, [Uittreksel van de gemeenteraadszitting], Zitting van den 26 Mei 1897, Genck, 26.05.1897.

²⁴⁷ *Recueil de règlements, ordonnances et autres dispositions d'administration et de police de la ville de Tournai depuis 1701. Sixième partie 1er Janvier 1881 – 31 Décembre 1890*, Tournai, s.d., p. 232.

²⁴⁸ PALi, 4e Division. N° 800. Commune de Bourg-Léopold. Règlement de police sur le séjour dans la commune de personnes ne justifiant pas de moyens d'existence suffisants, Nota, Du registre aux délibérations du Conseil communal a été extrait ce qui suit, Séance du 11 Novembre 1898, Bourg-Léopold, 11.11.1898.

²⁴⁹ PALi, 4e Division, N° 800. Commune de Heppen, Nota, Règlement de police sur le stationnement des voitures ambulantes et le séjour dans la commune de personnes dénuées de moyens d'existence, Heppen, 1914 ; PAL, 4e Division, N° 800. Commune de Paal, Nota, Règlement de police sur le séjour dans la commune de personnes ne justifiant pas de moyens d'existence suffisants, Paal, 1898.

gemeenteraadszitting overigens ook verwezen naar gelijkaardige maatregelen in de badstad in 1889, in **Schaarbeek** in 1897 en in **Gent** in 1866²⁵⁰.

Soms ging de (intentie tot) controle wel ver. In het gemeentearchief van **Forêt** bevindt zich een model voor een formulier dat mogelijk omstreeks 1900 in de gemeentelijke administratie van deze gemeente en/of van **Esneux** gebruikt werd om de bewaking van bedelaars, nomaden en colporteurs te vergemakkelijken. Er diende op genoteerd of de persoon van wie in het document sprake was de Belgische nationaliteit bezat en zijn correcte adres had opgegeven. Voorts werden vragen gesteld over zijn gerechtelijke antecedenten, over zijn inkomen en zijn gezondheid. Er ging speciale aandacht naar het mogelijke alcoholverbruik en naar zijn bereidheid tot werken. Kon de persoon in kwestie overigens niet “een meer eerbare wijze om te voorzien in zijn onderhoud” vinden?²⁵¹ Het document besloot met de vermaning dat in **Esneux** zoiets als een reglement op de colporteurs en de rondtrekkende muzikanten bestond en dat er streng werd toegezien op bedelarij en dergelijke²⁵². Het is evenwel onduidelijk of ontwerp ooit in een officieel document werd omgezet en/of werkelijk ooit werd gebruikt.

Ondanks al deze controles en verbodsbepalingen kregen de zigeuners toch geregeld de toestemming van de gemeentelijke overheden om op hun grondgebied te kamperen. In april 1868 streek een groep van 52 bohemers met 9 wagens en 19 paarden met toestemming van het stadsbestuur van **Lier** neer nabij de Mechelsepoort, op de weg naar **Duffel**. Ze mochten er wel maar één nacht verblijven: zij kregen het bevel de volgende ochtend om negen uur te vertrekken. Een brigadier en twee gendarmes begeleidden hen tot tegen **Mechelen**²⁵³. Wellicht ging het om één van de eerste groepen Roemeense of Hongaarse zigeuners in ons land. In augustus 1873 kampeerden 42 zigeuners op het wapenoefenplein in **Brussel**: “*Bij middel van hunne karren, een tiental, hebben zij als het ware, rondom zich eene verschaning gevormd*”²⁵⁴.

Verskillende wetten kregen een aparte dimensie zodra ze op de zigeuners dienden toegepast. Dat had te maken met hun gewoonte om rond te trekken, maar ook op hun specifieke sociale omstandigheden en hun beroepsleven. Dat was onder meer het geval met de wet van 28 mei 1888 betreffende de kinderbescherming bij rondtrekkende beroepen. De ouders moesten altijd in staat zijn door documenten als een uittreksel uit de geboorteakten, een reispas, enz. de personalia en de afstamming van de minderjarige kinderen te bewijzen. De diensten van de burgerlijke stand moesten elke geboorte, huwelijk en sterfgeval van een zigeuner, zo gauw als mogelijk na de aangifte ervan, aan de Vreemdelingenpolitie meedelen²⁵⁵. In **Antwerpen** werd de politie er op 16 juni 1889 op gewezen dat rondreizende muzikanten geen jonge kinderen mochten meebrengen – zeker niet als die gehandicapt waren – om de toeschouwers tot vrijgevigheid aan te zetten²⁵⁶.

De levensstijl van de zigeuners maakte dat zij door sommige wetten en bepalingen zelfs extra werden getroffen. Dat gold onder meer voor alles wat te maken had met tol en invoerrechten aan de grenzen. Een groep zigeuners die in april 1868 uit Nederland kwam, had “*voor hunne*

²⁵⁰ Nos forains, in: *L’Echo d’Ostende*, 28.03.1897; *Bulletin Communal*, Séance du 30 Mars 1897, N° 6, Ostende, s.d., p. 191.

²⁵¹ “*un moyen plus honorable de pourvoir à sa subsistance*”

²⁵² RAL, Archives communales Forêt, 95. Nota, [Modèle], Forêt, s.d. [1899].

²⁵³ De Bohemers, in: *De Postrijder der provincie Limburg*, 21.04.1868.

²⁵⁴ Binnenland. Men schrijft uit Brussel, 11 augustus, in: *De Postrijder der provincie Limburg*, 16.08.1873.

²⁵⁵ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1010. Nota van [onbekend], Notiz betreffend den Zustand der ausländischen Zigeuner in Belgien, s.l., 29.12.1942.

²⁵⁶ SAA, MA 48898/1. Nota, [Politie – onderrichtingen], D.O. van 16 Juni 1889.

paarden als inkomend regt in België, voor elk paard moeten betalen 18 francs, hetgeen ook is voldaan geworden”²⁵⁷.

2.3.2. De relaties met de buurlanden

De zigeuners werden niet alleen van gemeente naar gemeente gedreven. Als het maar enigszins mogelijk was, werden ze over de grens gezet. De buurlanden waren echter evenmin opgezet met deze zwerfende gasten. Zij trachtten op hun beurt de zigeuners van hun grondgebied te verwijderen.

De meeste conflicten deden zich aan de Belgisch-Nederlandse grens voor. In februari 1873 rees er een probleem met een groep zigeuners uit **Oostenrijk-Hongarije**. Ze werden met hun vier wagens en negen paarden door de Nederlandse marechaussee in de richting van **België** gedreven. De administrateur van de Openbare Veiligheid bracht de grensposten in verhoogde staat van paraatheid. De zigeuners werden dan ook door de rijkswacht van **Herderen** teruggedreven naar het Nederlandse **Vroenhoven**. Omdat geen van beide landen de groep wou toelaten, kwam die aan de grens vast te zitten. De zigeuners kregen slechts na enkele dagen de toelating om door **België** naar **Frankrijk** te trekken²⁵⁸. De episode gaf maar een voorsmaakje van wat zich in de volgende decennia aan de Nederlands-Belgische grens zou afspelen.

In het voorjaar van 1888 was een zigeunertroep de speelbal van de Belgische en Nederlandse politiediensten in de provincies **Luik** en **Limburg**²⁵⁹. Zij werden in de buurt van **Wezet** naar **Nederland** gejaagd, maar wat later opnieuw naar Belgisch grondgebied geleid. Daar bracht de rijkswacht hen voor de kantonrechter van **Dalhem**. De zigeuners werden ter beschikking gesteld van de Belgische regering “*tot met naburige staten de aangeknoopte onderhandelingen zullen gesloten zijn*”. Het is onduidelijk of het hier om onderhandelingen ad hoc ging, of over een algemene regeling van de zigeunerproblematiek. In elk geval werd in de loop van de volgende jaren geen allesomvattende afspraak met Nederland gemaakt. Wederzijdse uitdrijvingen bleven dan ook schering en inslag. Einde september 1901 slaagden Belgische gendarmes erin twee groepen zigeuners aan de brug over de Maas in **Maaseik** tegen te houden. Vooral de tweede groep, ruim 25 personen sterk, bood weerstand, totdat “*een der gendarmen zulken opneuker op den arm*” van een opdringerige zigeuner gaf, dat deze “*genoodzaakt was zijne brutaliteit te staken*”. Het was, volgens *De Postrijder der provincie Limburg*, onbegrijpelijk dat de Nederlandse regering zoveel van die zwervers binnen haar grondgebied had toegelaten²⁶⁰. Het blad ging er kennelijk en niet eens geheel ten onrechte van uit dat de Nederlands-Duitse grens een zeef was. Enkele dagen vóór Kerstdag 1903 deed een groep van ruim 60 bohemers, met 6 wagens en 12 paarden, verwoede pogingen om bij **Kessenich** of **Hamont** het land binnen te dringen²⁶¹. Zowel de rijkswacht als de Belgische douaneposten werden versterkt om hen dit te beletten. De pers verklaarde dit optreden: “*Verscheidene diefstallen zijn op het Hollandsch grondgebied al gepleegd tijdens de eenige dagen dat deze bende daar rondzwierf*”.

²⁵⁷ NA, 2.09.01. Ministerie van Justitie 1813-1876, 5194. Nota van [onleesbaar], Commissaris van Politie, aan de Procureur Generaal fungd. Directeur van de Rijkspolitie in Noord Brabant, Breda, 14.04.1868.

²⁵⁸ La question zingaro-belge, in: *L'Etoile belge*, 11.02.1873; H. TIMMERMAN, ‘*Les Bohémiens sont là!*’ Van rondtrekkende ambachtslieden tot zigeuners: een proces van stigmatisering in België van 1868 tot 1914, UGent (onuitgegeven licentieverhandeling, Vakgroep Nieuwste Geschiedenis), 1998, p. 51.

²⁵⁹ Provinciaal Nieuws, in: *Nieuwe Koerier*, 08.04.1888.

²⁶⁰ Maeseck, in: *De Postrijder der provincie Limburg*, 01.10.1901.

²⁶¹ Hamont. – Bohemers, in: *De Postrijder der provincie Limburg*, 22.12.1903.

De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* wijdde in 1909 een reeks bijdragen aan de activiteiten van de marechaussee, met onder meer een artikel over hun omgang met de zigeunerproblematiek²⁶². De auteur beschreef hoe Belgische rijkswachters en Nederlandse marechaussees samen met zigeuners bij een kampvuurtje zaten, “als makkers onder elkaar, maar ieder bewust van zijn dwazen plicht. De Belgen, om ons te verschalken, en de Zigeuners net zoo lang voort te drijven, tot ze langs een smallen weg op Nederlandsch territorium aangeland waren, – wij, om dien opzet te voorkomen door dag en nacht langs die bosschen te surveilleeren, en, als ’t den anderen gelukt was, de omgekeerde manoeuvre te herhalen. Want uit ervaring wisten we, dat daar soms weken en maanden tijdsverspilling voor beide partijen mee heenging, en hoe diep treurig dat toch ook voor die vreemdelingen was, die maar opgehitst werden, nergens heen konden...”

In april 1910 dwongen rijkswachters bij **Maaseik** een groep van zeven volwassenen en negen kinderen terug naar **Nederland**; de groep vertrok daarop naar **Susteren**. Er werd echter een nieuwe bende verwacht, ditmaal zestig personen sterk, die op dat ogenblik nabij **Roosteren** haar kamp had opgeslagen²⁶³.

Bij de zigeuners die in de loop van het laatste kwart van de 19de eeuw en in de jaren voor de Eerste Wereldoorlog tussen **Nederland**, **België** en **Frankrijk** (in mindere mate ook **Duitsland**) rondtrokken bevonden zich nogal wat Lowara, die voor een belangrijk deel uit **Scandinavië** afkomstig waren. Ze hielden zich vooral bezig met de handel in paarden en bezochten dus vaak de paardenmarkten in de verschillende landen. Dat rondtrekken lag mee aan de basis van een aantal grensconflicten in die periode; ook tussen de twee wereldoorlogen was dit nog het geval²⁶⁴.

Ook tussen **België** en **Duitsland** kwamen zigeunerfamilies klem te zitten. Een poging om, in juli 1902, een troep Bohemers nabij **Membach** buiten België te houden, mislukte door het optreden van de Duitse politie. Na vechtpartijen zag de rijkswacht zich verplicht de bohemers in de richting van **Frankrijk** te sturen²⁶⁵.

Aan de Franse grens deden zich gelijkaardige taferelen voor. De onenigheid tussen **België** en **Frankrijk** betreffende het over de grens zetten van zigeuners dateerde overigens al van bij het begin van de nieuwe golf van aankomsten van de zwervers in de loop van de jaren zestig van de 19de eeuw. In april 1868 voerden de autoriteiten van de twee landen besprekingen om een troep Hongaarse zigeuners in **Frankrijk** toe te laten. De prefect van het departement **Nord** weigerde zijn toestemming te geven, wellicht onder druk van de plaatselijke bevolking. De diplomatieke onderhandelingen met **Frankrijk** brachten dus niets op, waarna de administrateur van de Openbare Veiligheid de rijkswacht de opdracht gaf de zigeuners in de richting van de grens met **Duitsland** te dirigeren. Begeleid door de rijkswacht van **Herve** en **Aubel** werd de groep op 15 mei 1868 via de grenspost van **Henri-Chapelle** het land

²⁶² Onder de menschen. Uit het leven bij de marechaussee. VI. Zigeuners, in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 20.03.1909.

²⁶³ Maeseyck, in: *De Postrijder der provincie Limburg*, 05.04.1910.

²⁶⁴ L. LUCASSEN, ‘En men noemde hen zigeuners’. *De geschiedenis van Kaldarasch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland: 1750-1944*, Amsterdam; ’s-Gravenhage, 1990, pp. 132-133.

²⁶⁵ Binnenland. Men meldt uit Luik, in: *De Postrijder der provincie Limburg*, 31.07.1902.

uitgeleid²⁶⁶. Een andere groep werd in juli 1871 zonder al te veel plichtplegingen of diplomatieke onderhandelingen nabij **Virton** over de grens met **Frankrijk** gezet²⁶⁷.

Een groep van 32 personen, met twee wagens en twaalf paarden, trok op 27 juli 1873 nabij **Ploegsteert** vanuit **Frankrijk België** binnen. De zigeuners werden prompt teruggedreven, maar op 7 augustus ondernamen ze een nieuwe poging om de grens over te steken. Hierna kwam het tot een kat-en-muis-spelletje tussen de politiediensten en de zwervers. Toen de zigeuners in kleinere groepen infiltreerden, moest de rijkswacht het opgeven. Het ontbreken van gecentraliseerde informatie en instructies lag mee aan de basis van het falen in dezen van de Belgische ordehandhavers²⁶⁸.

In oktober 1905 trachtte een groep van 17 woonwagenbewoners via **Waasten** in België binnen te geraken. Dat werd hen door de Belgische douaniers belet. Bij een poging om in **Komen** de grens over te steken, werd de groep door de plaatselijke douane, geholpen door de politie van **Komen**, teruggedreven²⁶⁹.

Aan de grens met het **Groothertogdom Luxemburg** werd blijkbaar een vrij zwaar incident opgetekend in februari 1913 bij de uitdrijving van een Italiaanse zigeunerfamilie vanuit **Martelange** naar het Groothertogdom²⁷⁰. Toen de Luxemburgse douane aanstalten maakte om de woonwagen van de familie terug over de grens te duwen, werd dit door een Belgische douaneambtenaar met de revolver in de hand belet. Het voorval werd onder de titel “*Un conflit belgo-luxembourgeois*” breed uitgesmeerd in de krant *L’Indépendance luxembourgeoise* en was aanleiding tot briefwisseling tussen de Belgische gezant in Luxemburg, minister van Buitenlandse Zaken burggraaf Julien DAVIGNON en zijn ambtgenoot op Justitie Henry CARTON DE WIART²⁷¹. Blijkbaar koelde de zaak zonder blazen.

Tenslotte gebeurde het ook dat zigeuners de toegang geweigerd werd tot het **Verenigd Koninkrijk**. Een veertigtal Kroatische nomaden werd in februari 1913 door de politie van **Dover** tegengehouden en teruggestuurd naar **Oostende**, waar de rijkswacht zich over hen ontfermde. Die geleidde de troep via **Verviers** naar de Duitse grens terug²⁷².

²⁶⁶ H. TIMMERMAN, ‘*Les Bohémiens sont là!*’ *Van rondtrekkende ambachtslieden tot zigeuners : een proces van stigmatisering in België van 1868 tot 1914*, UGent (onuitgegeven licentieverhandeling, Vakgroep Nieuwste Geschiedenis), 1998, pp. 45-46.

²⁶⁷ H. TIMMERMAN, ‘*Les Bohémiens sont là!*’ *Van rondtrekkende ambachtslieden tot zigeuners : een proces van stigmatisering in België van 1868 tot 1914*, UGent (onuitgegeven licentieverhandeling, Vakgroep Nieuwste Geschiedenis), 1998, p. 49.

²⁶⁸ H. TIMMERMAN, ‘*Les Bohémiens sont là!*’ *Van rondtrekkende ambachtslieden tot zigeuners : een proces van stigmatisering in België van 1868 tot 1914*, UGent (onuitgegeven licentieverhandeling, Vakgroep Nieuwste Geschiedenis), 1998, p. 60.

²⁶⁹ Mengelmaren. Komen, in: *Nieuwsblad van Yperen en van het arrondissement*, 28.10.1905.

²⁷⁰ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 996. Brief van Davignon, ministère des Affaires Etrangères, aan Ministre de la Justice, Bruxelles, 10.02.1913.

²⁷¹ Henri François Julien Claude Davignon (1854-1916) was o.m. senator (1898-1900), volksvertegenwoordiger (1900-1916) en minister van Buitenlandse Zaken (1907-1916) voor de Katholieke partij.

Henry Victor Marie Ghislain Carton de Wiart (1869-1951) was o.m. volksvertegenwoordiger (1896-1951) en meermaals minister, o.m. van Justitie (1911-1918 en 1950) voor de Katholieke partij en de Christelijke Volkspartij.

²⁷² Indésirable, in: *Le Carrillon*, 06.02.1913.

Hoofdstuk 3: Vreemdelingenwetgeving, administratie en politie

3.1. De vreemdelingenwetgeving in België

De zigeuners werden altijd beschouwd als vreemdelingen, niet alleen in **België**, maar ook in de andere landen van **Europa**. Het begrip ‘vreemdeling’ is onafscheidelijk verbonden met dat van de ‘natie’ en dus van de ‘nationaliteit’. Met ‘nationaliteit’ wordt bedoeld “*de band die een persoon verbindt met een natie, met een wel bepaalde staat [en] die rechten en plichten doet ontstaan*”²⁷³. Tegenover de eigenschap ‘nationaal’ staat de eigenschap ‘buitenlands’. De eigenschap een Belg te zijn werd oorspronkelijk bepaald, op basis van artikel 4 van de rondwet, door een aantal artikels van het Burgerlijk Wetboek (BW).

De vreemdelingenwetgeving die in de loop van de 19de en 20ste eeuw in **België** werd opgesteld – en die ook elementen bevatte die van toepassing waren op de zigeuners – had haar wortels in het Franse bezettingsregime van het einde van de 18de eeuw. Zo werd onder meer de inschrijving en dus de identificatie van vreemdelingen geregeld door twee decreten (van 23 Messidor III en 28 Vendémiaire VI) die het gebruik en de controle van identiteitskaarten invoerden²⁷⁴. Daarnaast was er de wet van 18 Germinal VI (17 april 1798) over de organisatie van de gendarmerie. Die bepaalde dat deze politiedienst bedelaars en vagebonden zonder inkomen in het oog moest houden. Voorts moest ze grote bijeenkomsten zoals markten en feesten bewaken en vreemdelingen aanhouden die geen, geen geldige of valse papieren bij zich hadden. Die laatste bepaling werd in 1815 overgenomen in de reglementering van de marechaussee, kort na de oprichting van het **Verenigd Koninkrijk der Nederlanden**²⁷⁵.

De jonge Belgische staat legde in 1830 beschikkingen vast over het uitwijzen van vreemdelingen. Een decreet van 6 oktober 1830 schreef voor dat vreemdelingen zonder verblijfsvergunning moesten kunnen aantonen dat ze over voldoende middelen van bestaan beschikten, z niet zouden ze uit het land worden gezet²⁷⁶. De wet van 22 september 1835 liet de Belgische overheden toe vreemdelingen uit te wijzen of te verbannen zodra zij de openbare orde in het gedrang brachten. Zij dienden het land te verlaten via de grens van hun keuze. De betrokkene ontving dan een routebeschrijving waarop de duur van de tocht stond genoteerd en de plaatsen die hij aandeed. Vreemdelingen die zich schuldig maakten aan vagebondage werden gearresteerd en eveneens naar de grens gestuurd. Deze wet was drie jaar geldig en werd dan telkens verlengd met dezelfde periode. In 1865 en 1880, bijvoorbeeld, werd deze wetgeving nog eens bevestigd²⁷⁷. Op 12 februari 1897 kwam ten slotte een nieuwe

²⁷³ P. HULLEBROECK, Het algemene migrantenbeleid en de wetgeving over de vreemdelingen, in: A. MORELLI (red.), *Geschiedenis van het eigen volk. De vreemdeling in België van de prehistorie tot nu*, Leuven, 1993, p. 129.

²⁷⁴ P. HULLEBROECK, Het algemene migrantenbeleid en de wetgeving over de vreemdelingen, in: A. MORELLI (red.), *Geschiedenis van het eigen volk. De vreemdeling in België van de prehistorie tot nu*, Leuven, 1993, p. 133.

²⁷⁵ H. TIMMERMAN, ‘*Les Bohémiens sont là!*’ *Van rondtrekkende ambachtslieden tot zigeuners : een proces van stigmatisering in België van 1868 tot 1914*, UGent (onuitgegeven licentieverhandeling, Vakgroep Nieuwste Geschiedenis), 1998, bijlagen.

²⁷⁶ U. VAN MIGHEM, *Notice sur la police des étrangers sous le rapport des droits et des devoirs des administrations communales et des mesures préventives et coercitives dont les étrangers peuvent être l’objet en Belgique*, Bruxelles ; Liège ; Paris, 1882², p. 6.

²⁷⁷ T. DEBRUYCKERE, *Zigeuners in België tussen 1868 en 1943. Structuralistische benadering van een repressiever wordend beleid*, UGent, fac. Letteren en Wijsbegeerte, onuitg. licentieverhandeling, 1993, p. 47; H. TIMMERMAN, ‘*Les Bohémiens sont là!*’ *Van rondtrekkende ambachtslieden tot zigeuners : een proces van*

vreemdelingenwet tot stand, die een blijvend karakter kreeg²⁷⁸. Intussen verscheen nog wel een reeks circulaires die op concrete situaties betrekking hadden of de een of de andere bepaling toelichtten of verfijnden.

Na de Eerste Wereldoorlog publiceerde men ministeriële besluiten van 16 november en 16 december 1918 betreffende het verblijf en het verkeer in België van vreemdelingen met een andere nationaliteit dan die van een geallieerd land²⁷⁹. In het *Belgisch Staatsblad* van 21 april 1921 verschenen “*Algemeene Onderrichtingen van het ministerie van Binnenlandsche Zaken betreffende het houden van bevolkingsregisters, de vaststelling van verandering van verblijfplaats en het instellen van identiteitskaarten*”, waarmee het mogelijk werd de stroom vreemdelingen die het land binnenkwam te controleren. Met deze wet werd onder meer het vreemdelingenregister ingevoerd. Pas op 14 augustus 1933 werden deze onderrichtingen in een koninklijk besluit bekrachtigd²⁸⁰. In het Interbellum onderging het vreemdelingenbeleid een transformatie, waarbij de controle op de vreemdelingen tegelijk werd gepolitiseerd en geprofessionaliseerd²⁸¹. De toenemende werkloosheid in de crisisperiode van het begin van de jaren dertig bracht mee dat zowel in de politieke wereld als bij administratie, gerecht en politie en in de publieke opinie meer en meer gesproken werd over een ‘vreemdelingenprobleem’. De groeiende spanningen op het internationale vlak droegen bij tot het opduiken van ‘de vreemdelingen’ – vaak Joden, maar ook andere – in het politieke discours.

Belangrijk was de besluitwet van 28 september 1939, die deel uitmaakte van de maatregelen die de regering trof nadat de oorlog in Europa op 1 september was losgebarsten. Door deze wet kreeg de minister van Justitie uitgebreide bevoegdheden. Totdat het leger weer op vredesvoet was gebracht, was de minister gerechtigd alle verblijfsvergunningen van buitenlanders in te trekken en bij ministerieel besluit maatregelen te treffen tegen illegale buitenlanders of personen wier aanwezigheid schadelijk voor de veiligheid van het land werd geacht. Zij konden getroffen worden door een bevel tot uitzetting, internering en verblijfsverbod of verplichte verblijfplaats²⁸².

Zigeuners werden in de loop der jaren nu eens wel, dan weer niet volgens deze wetten behandeld. Zij vielen bijvoorbeeld over het algemeen buiten de wetgeving betreffende de bevolkings- en vreemdelingenregisters. In zijn overzichtswerk over het statuut van de

stigmatisering in België van 1868 tot 1914, UGent (onuitgegeven licentieverhandeling, Vakgroep Nieuwste Geschiedenis), 1998, p. 36 en bijlagen.

²⁷⁸ *Instructions à l'usage de la Gendarmerie concernant 1° L'arrestation et la remise aux frontières des étrangers trouvés mendiant ou en état de vagabondage. 2° Les modèles de réquisitoires à employer pour leur transport, ainsi que des autres prisonniers, par chemin de fer et la manière d'établir ces réquisitoires*, Bruxelles, 1910, pp. 2-3 ; F. CAESTECKER, Het vreemdelingenbeleid in de tussenoerlogse periode 1922-1939 in België, in : *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1984, jg. 15, 3-4, pp. 461-486.

²⁷⁹ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 996. Brief van [onleesbaar], commissaire de police ff., aan Directeur général de la Sûreté publique à Bruxelles, Jette St. Pierre, 31.07.1919.

²⁸⁰ P. HULLEBROECK, Het algemene migrantenbeleid en de wetgeving over de vreemdelingen, in: A. MORELLI (red.), *Geschiedenis van het eigen volk. De vreemdeling in België van de prehistorie tot nu*, Leuven, 1993, pp. 133-134.

²⁸¹ F. CAESTECKER, *Alien policy in Belgium, 1840-1940. The creation of Guest Workers, refugees and Illegal Aliens*, New York; Oxford, 2000.

²⁸² E. DEBRUYNE, Vluchtelingen en buitenlanders in een land op voet van oorlog, in: R. VAN DOORSLAER (red.), E. DEBRUYNE, F. SEBERECHTS en N. WOUTERS, *Gewillig België. Overheid en jodenvervolgning tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Antwerpen; Amsterdam, 2007, pp. 123-124.

Zie infra.

vreemdelingen in België noteerde Hermann BEKAERT, kabinetschef van de minister van Justitie, in 1940 dat de bepalingen die de inschrijving van kermisreizigers regelden ook konden worden toegepast op de zigeuners die de toelating hadden op het grondgebied van **België** te verblijven. Hij oordeelde evenwel dat het opportuun was een verblijfs- of reisvergunning aan te vragen aan de administratie van de Openbare Veiligheid²⁸³. De wetgeving die te maken had met het verwijderen van vreemdelingen van het Belgische grondgebied, omwille van het verstoren van de openbare orde, werd dan weer veelvuldig gebruikt om hen over de grenzen te zetten.

3.2. Administratie en politie in België

De zigeunerproblematiek maakte deel uit van de behandeling van de vreemdelingen. Dit behoorde in **België** overwegend tot het terrein van het ministerie van Justitie. In tweede instantie waren ook de ministeries van Buitenlandse Zaken, Binnenlandse Zaken en Financiën hierbij betrokken.

In het ministerie van Justitie ging het vooral om de Vreemdelingenpolitie, die in 1919 werd opgericht en een onderdeel was van het bestuur van de Openbare Veiligheid²⁸⁴. Op het terrein was het de rijkswacht die zich met de opvolging van de zigeuners bezig hield. Noch de zigeuners, noch de overheid liet deze politiedienst veel gelegenheid tot epibreren. Ook voor wat de internationale relaties betreft, was het in de eerste plaats Justitie die, via de Vreemdelingenpolitie en de gerechtelijke politie, de contacten onderhield.

Het Voorlopig Bewind stelde in het najaar van 1830 vijf nieuwe administrateurs-generaal aan, bij wie ook de administrateur-generaal van de Openbare Veiligheid. Hij kreeg, naast tal van andere taken, ook de verantwoordelijkheid over de paspoorten. Zijn macht was groot: hij kon illegale vreemdelingen zonder enige procedure laten aanhouden en het land uit zetten. De minister van Justitie kwam slechts in beperkte mate tussenbeide²⁸⁵. De wetgeving in verband met de vreemdelingen was erg algemeen en aan wijzigingen onderhevig, zodat de toepassing ervan in grote mate afhing van de appreciatie van de uitvoerende macht. Ondanks protesten en debatten in het parlement, kwam er voor de Eerste Wereldoorlog geen fundamentele wijziging in de politiek van de regering tegenover de vreemdelingen²⁸⁶. Willekeur en een conservatieve en protectionistische reflex bij de Openbare Veiligheid bleven de behandeling van vreemdelingen beheersen: “*De staat moest over een politiemacht beschikken om het land tegen elke vreemde indringing te verdedigen, of het nu ging om politieke of economische vluchtelingen, om criminelen of om politieke onruststokers*”. Aan dit rijtje kunnen gerust de zigeuners toegevoegd worden.

Ook in de jaren twintig van de Twintigste Eeuw veranderde er niets fundamenteels aan de toepassing van de vreemdelingenwetgeving: die bleef tot het actieterrein van de Openbare Veiligheid behoren²⁸⁷. De 2e algemene directie van het ministerie van Justitie, met de

²⁸³ H. BEKAERT, *Le statut des étrangers en Belgique*, Bruxelles, 1940, p. 288.

²⁸⁴ F. CAESTECKER, De vreemdelingenpolitie in de eerste helft van de twintigste eeuw, een zenuwcentrum van een zich uitbreidende Belgische Staat, in: F. PLISNIER, *Inventaire des archives du ministère de la Justice, Administration de la Sûreté Publique (Police des étrangers). Dossiers généraux: deuxième versement 1930-1960*, Bruxelles, 2006, pp. 61-71.

²⁸⁵ L. VAN OUIRIVE, Y. CARTUYVELS en P. PONSARS, *Sire, ik ben ongerust. Geschiedenis van de Belgische politie 1794-1991*, Leuven, 1992, pp. 51-52.

²⁸⁶ L. VAN OUIRIVE, Y. CARTUYVELS en P. PONSARS, *Sire, ik ben ongerust. Geschiedenis van de Belgische politie 1794-1991*, Leuven, 1992, pp. 85-86.

²⁸⁷ L. VAN OUIRIVE, Y. CARTUYVELS en P. PONSARS, *Sire, ik ben ongerust. Geschiedenis van de Belgische politie 1794-1991*, Leuven, 1992, pp. 120-121.

bevoegdheid over de gevangenen en de Openbare Veiligheid, werd in 1920 geleid door administrateur-directeur-generaal L. GONNE. De 2^e directie omvatte de Openbare Veiligheid; zij werd geleid door directeur-generaal A. REMY. Het 3^e Bureau bekommerde zich om de Vreemdelingenpolitie; bureauchef was J. DECONINCK²⁸⁸.

In 1928 was de Openbare Veiligheid een aparte algemene directie geworden, namelijk de 3^e. Zij werd geleid door administrateur A. REMY. De 1^e Sectie was die van de Algemene politie, Veiligheid van de Staat en Vreemdelingenpolitie. Directeurs waren G. HAUS en G. CLERCKX. Het 2^e bureau was belast met de grensbewaking, paspoorten en visa. Het 3^e bureau, met als bureauchefs O. DE JAEGER en P. BLOCTEUR, omvatte de Vreemdelingenpolitie. Dat was onder meer belast met de coördinatie van de gerechtelijke politie en van de internationale contacten en recherche²⁸⁹. De 2^e Sectie hield zich bezig met de wetenschappelijke politie, de gerechtelijke politie en de gerechtelijke identificatie. Onderdirecteur bij het 2^e bureau, dat onder meer de gerechtelijke identificatie beheerde, was Victor LIEKENDAEL²⁹⁰.

In 1929 werden in de schoot van de 3^e algemene directie, de Openbare Veiligheid, geleid door administrateur R. BELTJENS, drie directies opgericht. De 1^e directie werd belast met de Veiligheid van de Staat, onder de leiding van directeur J. VERHULST. De 2^e directie omvatte de Vreemdelingenpolitie, met aan het hoofd directeur G. CLERCKX. Het 3^e bureau behield O. DE JAEGER en P. BLOCTEUR als bureauchefs. Het 4^e bureau, waarbij onder meer de naturalisaties, werd geleid door R. STANDAERT. Voorts was er nog de 3^e directie met de school voor criminologie en wetenschappelijke politie, waarbij onderdirecteur V. LIEKENDAEL de gerechtelijke identificatie leidde en bureauchef Ch. PIESSENS de steekkaarten, foto's en vingerafdrukken beheerde²⁹¹.

Robert DE FOY (1893-1959) was in 1929 benoemd tot adjunct directeur van de Openbare Veiligheid. Op 8 augustus 1933 nam hij de leiding van de Openbare Veiligheid op zich; hij ontving zijn benoeming op 30 december 1934²⁹². V. LIEKENDAEL leidde de 2^e directie, de Vreemdelingenpolitie. Hij was tevens kabinetschef van R. DE FOY²⁹³. Het 3^e bureau, met de benaming 'Vreemdelingen die in het buitenland werden vervolgd of veroordeeld en zigeuners', werd geleid door P. BLOCTEUR. De 3^e directie, waaronder onder meer de gerechtelijke identificatie, de fotografische dienst, de school voor criminologie, de wetenschappelijke politie en de gerechtelijke politie ressorteerden, werd geleid door directeur H. BEKAERT en onderdirecteur Ch. PIESSENS²⁹⁴.

Bij koninklijk besluit van 8 maart 1940 houdende de inrichting van de Veiligheid van de Staat, werden de 1^e directie (Veiligheid van de Staat) en het 3^e Bureau van de 2^e directie (Dienst van toezicht, bewaking van de grenzen en inspectie van de politiediensten aan de

²⁸⁸ *Annuaire administratif de Belgique et de la capitale du royaume*, Bruxelles, 1920, pp. 130-131.

²⁸⁹ A. DE JONGHE, De strijd Himmler-Reeder om de benoeming van een HSSPF te Brussel. Derde deel: Ontwikkeling van oktober 1942 tot oktober 1943, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 5, 1978, pp. 135-136.

²⁹⁰ *Annuaire administratif de Belgique et de la capitale du royaume*, Bruxelles, 1928, p. 141.

²⁹¹ *Annuaire administratif de Belgique et de la capitale du royaume*, Bruxelles, 1930, p. 119.

²⁹² W. DE BOCK, *De mooiste jaren van een generatie. De Nieuwe Orde in België vóór, tijdens en na WO II*, Berchem, 1982², pp. 81-82.

²⁹³ *Annuaire administratif de Belgique et de la capitale du royaume*, Bruxelles, 1937, p. 146; A. DE JONGHE, De strijd Himmler-Reeder om de benoeming van een HSSPF te Brussel. Derde deel: Ontwikkeling van oktober 1942 tot oktober 1943, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 5, 1978, pp. 135-136.

²⁹⁴ *Annuaire administratif de Belgique et de la capitale du royaume*, Bruxelles, 1937, pp. 146-147.

grenzen) overgebracht van het ministerie van Justitie naar dat van Landsverdediging; samen vormde zij er het bestuur van de Veiligheid van de Staat, onder leiding van administrateur R. DE FOY²⁹⁵ en adjunct-administrateur H. BEKAERT. De 3^e algemene directie van het ministerie van Justitie zou voortaan bestuur van Vreemdelingenpolitie en Gerechtelijke Identificatie heten. Tijdens de bezetting werd de Openbare Veiligheid opgeheven. R. DE FOY nam dan de leiding van de Vreemdelingenpolitie op zich²⁹⁶. Van 1943 tot 1944 was hij secretaris-generaal van het ministerie van Justitie en van 1948 tot 1958 was hij opnieuw administrateur van de Veiligheid van de Staat²⁹⁷.

De Veiligheid van de Staat werd in juli 1946 weer van Landsverdediging naar Justitie overgebracht, eerst als een apart onderdeel en vanaf mei 1948 als onderdeel van het Bestuur van de Openbare Veiligheid. De administratie van de Vreemdelingenpolitie werd tot 1948 geleid door administrateur-directeur-generaal R. DE FOY en zijn adjunct R. STANDAERT. Aan het hoofd van de administratie van de Veiligheid van de Staat stond, tot hij door R. DE FOY werd opgevolgd, P. BIHIN, geassisteerd door inspecteur-generaal Florent Edouard LOUWAGE²⁹⁸.

De rijkswacht (*'gendarmerie'*) was in belangrijke mate verantwoordelijk voor het handhaven van de openbare orde. De reorganisatie die in 1889 in gang werd gezet, leidde tot de oprichting van enkele honderden brigades (448 in 1909) in het gehele land. Behalve met ordehandhaving, hield het korps zich ook bezig met identiteitscontroles en met toezicht aan de grenzen²⁹⁹. Na de Eerste Wereldoorlog werd het aantal manschappen verder opgevoerd; bij koninklijk besluit werden 531 brigades ingericht en werd de getalsterkte tot ruim boven 6000 manschappen gebracht. Einde 1939 kon de rijkswacht 8200 manschappen en 187 officieren inzetten; in mei 1940 waren er zelfs 8610 manschappen³⁰⁰. In feite kwam dit korps op het terrein het meest in contact met de zigeuners.

Op 7 april 1919 kwam er een wet op de gerechtelijke politie. Die moest zich onder meer toeleggen op de bestrijding van de moderne vormen van banditisme en op de internationale misdadigheid³⁰¹. De gerechtelijke politie vertegenwoordigde **België** in de *Internationale Kriminapolizeiliche Kommission* (IKPK), die in 1923 in **Wenen** werd opgericht³⁰².

Belangrijk was hier de figuur van Florent Edouard LOUWAGE (1888-1967). Hij was commissaris bij de gerechtelijke politie in Brussel (1919-1929) en hoofdcommissaris (1929-

²⁹⁵ A. DE JONGHE, De strijd Himmler-Reeder om de benoeming van een HSSPF te Brussel. Derde deel: Ontwikkeling van oktober 1942 tot oktober 1943, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 5, 1978, pp. 127-128.

²⁹⁶ R. VAN DOORSLAER en E. VERHOEYEN, L'Allemagne nazie, la police belge et l'anticommunisme en Belgique (1936-1944) – un aspect des relations belgo-allemandes, in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, jg. 17, 1986, 1-2, pp. 67 en 100.

²⁹⁷ W. DE BOCK, *De mooiste jaren van een generatie. De Nieuwe Orde in België vóór, tijdens en na WO II*, Berchem, 1982², pp. 81-82.

²⁹⁸ *Annuaire administratif de Belgique et de la capitale du royaume*, Bruxelles, 1948, pp. 219-220.

²⁹⁹ L. VAN OUIRIVE, Y. CARTUYVELS en P. PONSARS, *Sire, ik ben ongerust. Geschiedenis van de Belgische politie 1794-1991*, Leuven, 1992, pp. 64-68; W. VAN GEET, *De rijkswacht tijdens de bezetting 1940-1944*, Antwerpen; Amsterdam, 1985, p. 17.

³⁰⁰ L. VAN OUIRIVE, Y. CARTUYVELS en P. PONSARS, *Sire, ik ben ongerust. Geschiedenis van de Belgische politie 1794-1991*, Leuven, 1992, pp. 106-109; N. WOUTERS, *De Führerstaat. Overheid en collaboratie in België (1940-1944)*, Tielt, 2006, p. 57.

³⁰¹ L. VAN OUIRIVE, Y. CARTUYVELS en P. PONSARS, *Sire, ik ben ongerust. Geschiedenis van de Belgische politie 1794-1991*, Leuven, 1992, pp. 118-119.

³⁰² Zie infra.

1936). Van 1936 tot 1940 was hij de eerste commissaris-generaal van de gerechtelijke politie. Op 30 maart 1940 werd hij inspecteur-generaal van de Openbare Veiligheid. Na de opheffing hiervan door de bezetter, werd hij in disponibiliteit geplaatst. Van 1945 tot 1948 was hij inspecteur-generaal van de Veiligheid van de Staat. Voorts was hij permanent rapporteur bij de IKPK en lid van de redactie van het bulletin van de organisatie. Van 1946 tot 1956 leidde hij Interpol, de opvolger van de IKPK³⁰³. Op 25 april 1940 werd F.E. LOUWAGE als commissaris-generaal bij de gerechtelijke politie opgevolgd door F. DUBOIS.

Het ministerie van Buitenlandse Zaken was minder belangrijk, maar volgde de problematiek vooral op het internationale, diplomatieke vlak mee op. Het departement van Binnenlandse Zaken trad op als hoeder van de ondergeschikte besturen en was dus mee verantwoordelijk voor zaken als politiereglementen en het verspreiden van circulaires aan de provincies en gemeenten.

Onder het ministerie van financiën ressorteerden de diensten van de douane. Zij werden met de zigeuners geconfronteerd in de mate dat die grensoverschrijdende reizen maakten en er voor hun paarden, wagens enzovoort rechten en taksen dienden betaald. Zij traden niet zelden op als een soort van hulppolitie ter ondersteuning van de rijkswacht.

3.3. De internationale aanpak van de zigeunerproblematiek

Geregeld werd in de pers met verontwaardiging geschreven over de manier waarop de zigeuners door de overheden van de verschillende landen, waaronder België, werden behandeld. De Nederlandse kranten *De Grondwet* en *De Maasbode* bonden de kat de bel aan in november 1928. Ze vonden het bespottelijk dat er met het zigeunervolk werd “gekaatsbald” en dat de buurlanden elkaar telkens moesten “beduvelen”. De “oplossing van de zigeunerplaag” was een mooi agendapunt voor internationale besprekingen, bijvoorbeeld in de schoot van de Volkenbond³⁰⁴. Aanvankelijk scheen ook het Nederlandse ministerie van Justitie deze aanpak genegen, maar naarmate de tijd vorderde en de collega’s van Buitenlandse Zaken weinig animo voor deze weg toonden, verschoof de focus voor de aanpak van de grensproblemen met zigeuners naar een bilateraal overleg met **België**³⁰⁵.

Naar aanleiding van een incident aan de Belgisch-Duitse grens, in mei 1931, pleitte ook *Le Matin* voor een internationale aanpak van de zigeunerproblematiek. Vermits het om een internationaal probleem ging, zo schreef het dagblad, kon de oplossing niet anders dan via een internationaal initiatief gevonden worden. De Volkenbond scheen ook voor deze krant een ideaal instrument om internationale overeenkomsten af te sluiten waarbij sociale problemen als dat van de ongewenste vreemdelingen – zigeuners dus – behandeld werden³⁰⁶. Tot 1935 dook nog geregeld, onder meer ook in **Nederland**, het voorstel op om de kwestie in de Volkenbond te behandelen. Zo toonden de administrateur van de Grensbewaking en Vreemdelingenpolitie F.C.A VAN DER MINNE en procureur-generaal bij het Gerechtshof in **'s-Hertogenbosch** Th.W.F.A. MATHON, naar aanleiding van een discussie over de houding

³⁰³ R. VAN DOORSLAER en E. VERHOEYEN, L'Allemagne nazie, la police belge et l'anticommunisme en Belgique (1936-1944) – un aspect des relations belgo-allemandes, in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, jg. 17, 1986, 1-2, p. 100; W. DE BOCK, *De mooiste jaren van een generatie. De Nieuwe Orde in België vóór, tijdens en na WO II*, Berchem, 1982, p. 84; C. FIJNAUT, Florent Louwage 1888-1967, in: C. FIJNAUT (red.), *Gestalten uit het verleden. 32 voorgangers in de strafwetenschap, de strafrechtspleging en de criminologie*, Leuven, s.d., pp. 195-209.

³⁰⁴ B.A. SIJES, *Vervolging van zigeuners in Nederland 1940-1945*, 's-Gravenhage, 1979, p. 29.

³⁰⁵ B.A. SIJES, *Vervolging van zigeuners in Nederland 1940-1945*, 's-Gravenhage, 1979, pp. 30-31. Zie ook infra.

³⁰⁶ Une question sociale d'actualité. L'expulsion des indésirables, in: *Le Matin*, 19.05.1931.

die Nederland tegenover België diende aan te nemen in de kwestie van de zigeuners, zich voorstanders van een interventie op het niveau van de Volkenbond³⁰⁷. Naarmate de zwakte van deze instelling meer en meer aan het licht kwam, verstomde ook de roep tot behandeling van het probleem aldaar³⁰⁸.

Intussen was echter een heel andere vorm van internationale samenwerking betreffende de zigeunerproblematiek tot stand gekomen. In 1923 werd in de Oostenrijkse hoofdstad **Wenen** de *Internationale Kriminalpolizeiliche Kommission* (IKPK) opgericht, waarbij zich in de loop van de volgende jaren de meeste Europese landen aansloten. Het ging om een internationaal politiesamenwerkingsverband, dat zich zou bezighouden met de bestrijding van de handel in blanke slavinnen, valsemunterij, bankzwendel, narcotica enzovoort. Tijdens de jaarlijkse vergaderingen in de periode 1931-1935 verscheen ook het ‘zigeunerprobleem’ op de agenda, onder impuls van onder meer *Polizeivizepräsident* van de rijkspolitie in **Wenen** Bruno SCHULTZ³⁰⁹. Op de 8ste jaarvergadering van de IKPK, in 1931 in **Parijs**, hield hij een referaat over “*Die Bekämpfung der Zigeunerplage*”³¹⁰. Hierin stelde hij voor de kwestie op het internationale vlak aan te pakken. Hij ging er van uit dat de kwestie van de zigeuners een “*kriminalpolitische*” zaak was, omdat ze een gevaar opleverden voor de openbare orde en veiligheid. Hun rondtrekken en hun levenswijze, die zo volkomen haaks stond op die van de rest van de maatschappij, zorgden ervoor dat ze een werkelijk gevaar betekenden voor de sedentaire bevolking, zo stelde hij. Daarom moesten er speciale maatregelen komen, zoals de registratie van de zigeuners en het nemen van foto’s en vingerafdrukken. Hun levenswijze diende ontmoedigd, onder meer door hen trek- en kampeerverboden op te leggen en tot dwangarbeid en opsluiting te veroordelen. Voor zover ze kiesrecht hadden, diende hun dit ontnomen. B. SCHULTZ besloot dat ze in feite best als internationale misdadigers zouden worden behandeld.

In 1934 werd in **Wenen**, tijdens de 10de vergadering van de IKPK besloten bij het *Bureau international permanent* in de Oostenrijkse hoofdstad een *Centrale des tziganes* (Zigeunercentrale) te voegen, een idee dat door B. SCHULTZ op de 11de vergadering in Kopenhagen verder werd uitgewerkt. In die Zigeunercentrale dienden de vingerafdrukken, foto’s en alle informatie die kon bijdragen tot het identificeren van zigeuners verzameld. De reden voor de oprichting van deze centrale was dat de onophoudelijke zwerftochten van de zigeuners doorheen **Europa**, volgens de initiatiefnemers, gepaard gingen met misdrijven en misdaden. Die werden niet altijd naar behoren bestraft omdat de zigeuners zich systematisch zouden bedienen van verzinsels betreffende hun identiteit. Gewoontemisdadigers leken in dergelijke gevallen slechts misdadigers die voor het eerst in de fout gingen³¹¹. **België** sloot zich zonder voorbehoud bij deze overeenkomst aan. De procureur-generaal bij het Hof van Beroep in **Brussel** vertrouwde het bezorgen van dergelijke informatie aan de Zigeunercentrale toe aan de dienst *Identification judiciaire* van de Openbare Veiligheid, via de gerechtelijke

³⁰⁷ NA, 2.09.45. Ministerie van Justitie: Rijksvreemdelingendienst 1918-1945, 817. Brief van [van der Minne], aan Mathon, Procureur-Generaal fgd. Directeur van Politie ’s-Hertogenbosch, s.l., 12.07.1932.

F.C.A. van der Minne (1866-1934) was kolonel-titulair bij de Koninklijke Nederlandse Marechaussee en administrateur bij de Vreemdelingendienst en Grensbewaking.

Th.W.F.A. Mathon was o.m. procureur-generaal bij het Gerechtshof te ’s-Hertogenbosch (1920-1934).

³⁰⁸ B.A. SIJES, *Vervolging van zigeuners in Nederland 1940-1945*, ’s-Gravenhage, 1979, pp. 31-32.

³⁰⁹ B.A. SIJES, *Vervolging van zigeuners in Nederland 1940-1945*, ’s-Gravenhage, 1979, pp. 48-53.

Bruno Schultz was een Oostenrijks politieofficier. Hij was o.m. permanent rapporteur bij de IKPK.

³¹⁰ L. LUCASSEN, ‘*En men noemde hen zigeuners*’. *De geschiedenis van Kaldarasch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland: 1750-1944*, Amsterdam; ’s-Gravenhage, 1990, p. 187.

³¹¹ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1010. Nota van le Procureur Général, Parquet de la Cour d’Appel, Bruxelles, aan M. le Ministre, Bruxelles, 15.10.1934.

politie bij het parket van **Brussel**³¹². Diverse afgevaardigden pleitten in 1935 ervoor dat de verschillende staten de maatregelen die zij tegen de zigeuners hadden genomen en nog zouden nemen, op elkaar zouden afstemmen³¹³. Het duurde evenwel nog tot in 1936 eer de Zigeunercentrale werkelijk tot stand kwam.

3.4. Administratie en politie tijdens de Tweede Wereldoorlog

Einde mei 1940 kregen **België** en de twee Noord-Franse departementen **Nord** en **Pas-de-Calais** een Duits militair bezettingsbestuur. Dat bestond uit twee onderdelen: de *Kommandostab* stond in voor alle militaire zaken – waaronder de ordehandhaving –, terwijl de *Verwaltungsstab* de administratieve en bestuurlijke zaken op zich nam³¹⁴. Binnen de *Verwaltungsstab* bestonden er twee afdelingen, de *Verwaltungsabteilung* en de *Wirtschaftsabteilung*. Op hun beurt waren die verdeeld in verschillende groepen en referaten, die verantwoordelijk waren voor de verschillende gebieden in de samenleving. Onder de *Verwaltungsabteilung* ressorteerden onder meer politie en volksgezondheid. De *Wirtschaftsabteilung* behandelde economische en sociale kwesties. In principe viel de bevoegdheid over de zigeuners aan Duitse zijde dus vooral onder de *Verwaltungsabteilung*.

De belangrijkste Duitse ordediensten waren de *Feldgendarmarie* (de gewone militaire politie voor de alledaagse ordehandhaving), de *Geheime Feldpolizei* (de politie van de militaire contraspionage) en de *Abwehr* (de eigenlijke militaire contraspionage). Voorts waren er de *Sicherheitspolizei* (Sipo, de politieke politie) en de *Sicheheitsdienst* (SD, de politieke inlichtingendienst van de nationaal-socialistische partij), die samen, als Sipo-SD ondergeschikt waren aan de *Reichsführer-SS* en hoogste politiechef³¹⁵.

Een belangrijke rol, zowel bij de vervolging van de Joden als van de zigeuners, was weggelegd voor de *Brüsseler Treuhandgesellschaft* (BTG), een personenvennootschap met beperkte aansprakelijkheid (pvba) die op 12 oktober 1940 was opgericht onder supervisie van het militaire bestuur. Het doel van de onderneming was “alle burgerlijke en commerciële handelingen met betrekking tot het bestuur, de liquidatie en de controle va bepaalde goederen of verenigingen en ook alle andere financiële of industriële activiteiten die direct of indirect hiermee te maken hebben”³¹⁶. Oorspronkelijk hield de BTG zich bezig met het opsporen van ‘vijandelijke’ en ‘Joodse’ invloeden in de Belgische economie. Later nam ze het beheer op

³¹² ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1119. Nota van Piessens, aan l'Administrateur, s.l., 25.10.1934.

³¹³ L. LUCASSEN, ‘En men noemde hen zigeuners’. *De geschiedenis van Kaldarasch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland: 1750-1944*, Amsterdam; 's-Gravenhage, 1990, p. 187.

In het kader van de besprekingen en van het beleid dat de IKPK voorstelde, werd een aantal verslagen gepubliceerd: B. SCHULTZ, *Die Bekämpfung der Zigeunerplage*, Paris, 1931; M. DOBRICA, *Die Bekämpfung der Zigeunerplage*, Roma, 1932; J. VANASEC, *Kampf gegen die Zigeuner*, Wien, 1934; [Dr.] BADER, *Bekämpfung des Zigeunerwesens*, Kobenhavn, 1935; B. SCHULTZ, *Errichtung einer 'Internationalen Zentrale zur Bekämpfung des Zigeunerwesens' im 'Internationalen Bureau am Sitze der Bundes-Polizeidirektion in Wien'*, Kobenhavn, 1935.

³¹⁴ N. WOUTERS, *De Führerstaat. Overheid en collaboratie in België (1940-1944)*, Tielt, 2006, p. 15.

³¹⁵ N. WOUTERS, *De Führerstaat. Overheid en collaboratie in België (1940-1944)*, Tielt, 2006, pp. 18-19.

³¹⁶ “toutes opérations civiles et commerciales relatives à la gestion, la liquidation et le contrôle de certains biens appartenant à des particuliers ou à des sociétés, ainsi que toutes autres activités financières ou industrielles se rapportant directement ou indirectement à cet objet”.

zich van kapitalen en eigendommen van Joodse en vijandelijke personen. Naar zou blijken vielen ook eigendommen van zigeuners onder deze noemer³¹⁷.

De praktische ordehandhaving gebeurde nog steeds grotendeels door de lokale politie en de rijkswacht³¹⁸. Het waren dan ook in de eerste plaats deze diensten die in contact kwamen met de zigeuners. Voorts bleven ook de Belgische vreemdelingenpolitie en de gerechtelijke politie actief. In de loop van de oorlog werden de politiediensten geconfronteerd met de Duitse vraag om mee te werken aan arrestaties die niet overeenkwamen met het internationale oorlogsrecht en/of met de Belgische wetgeving³¹⁹.

³¹⁷ F. SEBERECHTS, De Duitse instanties en de anti-Joodse politiek, in: R. VAN DOORSLAER (red.), E. DEBRUYNE, F. SEBERECHTS en N. WOUTERS, *Gewillig België. Overheid en jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Antwerpen; Amsterdam, 2007, pp. 272-273.

³¹⁸ N. WOUTERS, *De Führerstaat. Overheid en collaboratie in België (1940-1944)*, Tielt, 2006, p. 57.

³¹⁹ N. WOUTERS, *De Führerstaat. Overheid en collaboratie in België (1940-1944)*, Tielt, 2006, pp. 68-75. Zie infra.

Hoofdstuk 4: De zigeunerproblematiek in het Interbellum

4.1. Zigeuners tijdens de Eerste Wereldoorlog

De oorlog die in de zomer van 1914 grote delen van **Europa** in brand zette, verraste wellicht heel wat zigeunerfamilies. Zij kregen te maken met maatregelen die hun bewegingsvrijheid beperkten. In 1917, bijvoorbeeld, kregen de zigeuners en *Bärenführer* in **Elzas-Lotharingen** van het Duitse ministerie van Oorlog het verbod nog rond te trekken³²⁰.

Streden zigeuners mee in de Eerste Wereldoorlog? In principe waren zij, voor zover hun precieze nationaliteit kon worden achterhaald, niet onderworpen aan de militiewetgeving³²¹. Maar wellicht werd een aantal van hen toch opgeroepen en naar het front gestuurd.

Documenten van na de oorlog verwijzen soms naar deze inzet. Een zigeuner, met de naam PETERBOSCH, verklaarde in mei 1928 aan de burgemeester van **Hoogstraten** dat zijn zoon als Belgisch soldaat was gesneuveld en begraven lag in **Anderlecht**³²². Een ander zigeuner, die in augustus 1928 dreigde over de grens gezet te worden, klaagde aan dat zigeuners tien jaar eerder kennelijk goed genoeg waren om soldaat te zijn en te sneuvelen, maar dat hun familie nadien toch weer met de nek werd aangekeken. “*Uit welke reden is het dat wij verjacht worden, wij hebben toch kinderen die in Belgische dienst zijn moeten treden en een onzer die het leven liet voor het welzijn van dees land: Simon BOSCH gelegen in petit Chateau Brussel gesneuveld te Ieperen,*” zo wierp hij op³²³.

Sommige zigeunertroepen konden aan de oorlog ontsnappen door zich terug te trekken in één van de neutrale landen. Vanuit **België** trokken beslist zigeunerfamilies naar **Nederland**, waar ze kennelijk – voorlopig? – met andere vluchtelingen in kampen werden ondergebracht. In december 1914 zouden zich in een kamp in **Bergen-op-Zoom** niet minder dan 112 woonwagens hebben bevonden³²⁴. Zij behoorden toe aan kermisreizigers en zigeuners. De Nederlandse verslaggever toonde zich in zijn krantenartikel een kind van zijn tijd: “*De bewoners voelen er zich op hun gemak, omdat zij nu eenmaal gewend zijn aan dit leven. Het is een bedenkelijk volkje, vies, onzuiver, diefachtig en bedelgraag.*” Hij was er voorstander van dergelijke elementen uit het reguliere vluchtelingenkamp te verwijderen om ze “*apart onder streng toezicht*” te plaatsen, want “*het drukt wezenlijk het karakter van het geheel*”.

Kort na de oorlog trachtte de overheid de situatie weer onder controle te krijgen. Door de omstandigheden was er immers nauwelijks nog opgetreden tegen vagebonden en bedelaars. Dat moest nu maar eens gedaan zijn: procureur des konings van **Kortrijk** VERHELST spoorde in een rondschriven van 5 februari 1919 de verantwoordelijken aan om dergelijke sujetten zo snel mogelijk weer naar de rijksweldadigheidskolonies en vergelijkbare instellingen over te brengen³²⁵. In elk geval werd de aanwezigheid van zigeuners in het net bevrijde koninkrijk niet als vanzelfsprekend beschouwd. Een viertal zigeuners dat in juli 1919 in **Jette** werd aangehouden – zij verklaarden sinds de wapenstilstand in **België** te verblijven –

³²⁰ F. DE VAUX DE FOLETIER, *Les bohémiens en France au 19e siècle*, Paris, 1981, p. 104.

³²¹ F. DE VILLE, Les Tsiganes en Belgique, in: *Etudes tsiganes*, jg. 1, nr. 3-4, 1955, p. 8.

³²² ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1000. Brief van de Burgemeester, aan de Minister van Justitie, Hoogstraten, 16.05.1928.

³²³ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1000. Brief van R. Colins, aan Hoogeboren Heer [sic], Selzaete, 09.08.1928.

³²⁴ Hoe wij de Belgische vluchtelingen behandelen. II. Te Bergen-op-Zoom, in: *Het Volk*, 14.12.1914.

³²⁵ RAK, Gemeentearchief Rollegem, 1231. Rondschriven van Verhelst, Procureur du roi, Parquet de l'arrondissement judiciaire de Courtrai, Courtrai, 05.02.1919.

werd naar de gevangenis van **Vorst** overgebracht, in uitvoering van de ministeriële besluiten van 16 november en 16 december 1918 betreffende het verblijf en het verkeer in **België** van vreemdelingen met een andere nationaliteit dan die van een geallieerd land³²⁶.

4.2. De zigeunerproblematiek in de Europese landen

4.2.1. Duitsland

4.2.1.1. De Weimar-periode

In het **Duitsland** van de 19de en het begin van de 20ste eeuw was de ‘bestrijding van de zigeunerplaag’ grotendeels de bevoegdheid van de politie. Toch waren deze inspanningen weinig effectief, onder meer vanwege een verschillende wetgeving in de diverse vorstendommen. Net als in de andere West-Europese landen beperkte de overheid zich vaak tot het doorschuiven van de zigeunertroepen van de ene gemeente naar de andere. Geen enkele gemeente keek er naar uit een dergelijke groep zwervers te ontvangen. Paradoxaal genoeg bestond de remedie van de hogere overheid precies uit pogingen om de zigeuners er toe over te halen of te dwingen zich ergens permanent te vestigen (*Seßhaftmachung*) en zich voortaan te gedragen als ‘nuttige elementen van de samenleving’³²⁷.

In 1926 stelde de Duitse overheid een ontwerpregelgeving op voor het ‘bestrijden van de zigeunerplaag’. Het was de *Kriminalpolizeiliche Kommission* die deze regels formuleerde, een duidelijke aanwijzing voor de houding die men tegenover de kwestie aannam. Op 16 april 1929 werd het ontwerp in een algemene richtlijn omgezet. De zigeuners dienden voortaan een bewijs bij zich te hebben om rondtrekkend hun brood te verdienen. Zij hadden bovendien een toelating nodig om schoolplichtige kinderen te laten meetrokken. Met dergelijke maatregelen hoopte men het toezicht op de zigeuners te kunnen verscherpen³²⁸. De centrale dienst die zich in **Beieren** bezig hield met het verzamelen van de gegevens van zigeuners, beschikte in 1925 al over een namenregister van 14.000 personen. In andere Zuid-Duitse deelstaten volgde men het Beierse voorbeeld en richtte de overheid gelijkaardige diensten op voor de identificatie van zigeuners. Omzeggens alle zigeuners in het zuiden van **Duitsland** waren na enige tijd geregistreerd. De kroon werd in **Beieren** op het werk gezet door de uitvaardiging, op 16 juli 1926, van de “Wet ter bestrijding van zigeuners, zwervers en arbeidsschuwen”³²⁹. De zigeuners moesten in deze deelstaat voortaan een reis- en trekvergunning van één jaar bezitten. De kinderen die leerplichtig waren, moesten ook echt naar school. Zigeuners mochten geen schietwapens bezitten. Voorts kregen ze het verbod om in troepen rond te trekken. Ze moesten zich bij aankomst in een gemeente dadelijk bij de plaatselijke politie melden en er hun legitimatiebewijzen afgeven. De overheid beperkte de mogelijkheden om een standplaats in te nemen en de zigeuners konden uitgewezen worden indien zij niet konden aantonen dat ze de Beierse nationaliteit hadden. Landlopers en zigeuners werden aan elkaar gelijkgesteld waar het beroeps- en levensgewoonten betrof. Alleen de ‘rassenkunde’ zou een onderscheid kunnen maken. In 1930 werd de Beierse zigeunercentrale overigens omgevormd

³²⁶ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 996. Brief van [onleesbaar], commissaire de police ff., aan Directeur général de la Sûreté publique à Bruxelles, Jette St. Pierre, 31.07.1919.

³²⁷ M. ZIMMERMANN, The National Socialist “Solution of the Gypsy Question”: Central Decisions, Local Initiatives, and their Interrelation, in: *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 15, nr. 3, 2001, pp. 412-413.

³²⁸ B.A. SIJES, *Vervolging van zigeuners in Nederland 1940-1945*, 's-Gravenhage, 1979, p. 34.

³²⁹ “Gesetz zur Bekämpfung von Zigeunern, Landfahrern und Arbeitsscheuen”.

tot een “Centrale voor de bestrijding van de zigeuners in Duitsland”: de ‘zigeunerplaag’ werd voortaan als een probleem op nationaal niveau beschouwd³³⁰.

Enkele jaren eerder, namelijk in 1920, publiceerden Karl BINDING en Alfred HOCHÉ het werk *Die Freigabe der Vernichtung lebensunwerten Lebens, ihr Maß und ihre Form*³³¹. Daarin pleitten ze voor het mogelijk maken van de beëindiging van het leven van personen die doodziek en zonder enige kans op genezing waren, maar ook van diegenen die zich geen eigen wil (meer) konden vormen of van diegenen die niet (meer) in staat bleken een gevoelsmatige band met de maatschappij te ontwikkelen – maar nooit tegen de wil van de betrokkenen. De waardeloosheid van het leven kon volgens de auteurs slechts blijken in de mate dat het zowel voor de betrokkene als voor de maatschappij waardeloos was. Zelfs het merendeel van de levens die om zo te zeggen ballast waren voor de maatschappij, kwam volgens de auteurs dus niet in aanmerking voor beëindiging³³². In de loop van de volgende jaren werd echter het verband gelegd tussen deze beschouwingen en de invulling van de omschrijving ‘levensonwaardig leven’ (“*lebensunwertes Leben*”) zoals die onder meer door R. LIEBICH bijna zestig jaar eerder werd gehanteerd. Het criminele gedrag waarvan de zigeuners verdacht werden, werd gezien als het gevolg van een ongeneeslijke mentale afwijking die genetisch bepaald was en dus in de opeenvolgende generaties werd voortgezet³³³. De stap naar het uitroeien van dit ‘levensonwaardige leven’ was dan snel gezet – zoals een tweetal decennia later zou blijken. Daarbij werd volledig voorbijgegaan aan de sociale en historische context: het feit dat de zigeuners al gedurende eeuwen uit de samenleving waren verstoten en vaak gewoon om te overleven in de marginaliteit en de criminaliteit terecht kwamen.

De antropoloog Hans F.K. GÜNTHER, wiens werk zeker een invloed had op het raciale gedachtegoed van het nationaal-socialisme, waagde het in 1928 te schrijven dat de zigeuners in Europa een ‘vreemd ras’ vormden, net zoals de Joden³³⁴.

4.2.1.2. Het Derde Rijk

Aanvankelijk toonden de nationaal-socialisten weinig belangstelling voor de duizenden zigeuners op het Duitse grondgebied. In Adolf HITLERs boek *Mein Kampf* werden ze niet eens vernoemd, in tegenstelling tot de Joden³³⁵. Tijdens zijn twaalfjarig bewind had de *Führer* het slechts tweemaal over deze bevolkingsgroep, namelijk over hun dienst in het Duitse leger. Waar A. HITLER en de nazi’s de Joden beschouwden als een bedreiging voor de mensheid,

³³⁰ „Zentralstelle für die Zigeuerbekämpfung in Deutschland”. B.A. SIJES, *Vervolging van zigeuners in Nederland 1940-1945*, 's-Gravenhage, 1979, pp. 35-36.

³³¹ Karl Lorenz Binding (1841-1920) was een Duits rechtsgeleerde.

Alfred Erich Hoche (1865-1943) was een Duits psychiater.

³³² http://www.de.wikipedia.org/wiki/Karl_Binding, Karl Binding, 11.12.2007;

http://www.de.wikipedia.org/wiki/Alfred_Hoche, Alfred Hoche, 11.12.2007.

³³³ I.W. CHARNY (dir.), *Le livre noir de l'humanité. Encyclopédie mondiale des génocides*, Toulouse, 2001, p. 593.

³³⁴ L. MAZIREL, *Die Verfolgung der ‚Zigeuner‘ im Dritten Reich. Vorgeschichte ab 1870 und Fortsetzung bis heute*, in: *Essays über Naziverbrechen Simon Wiesenthal gewidmet*, Amsterdam, 1973, p. 152.

Hans Friedrich Karl Günther (1891-1968) was een rassenonderzoeker en eugenicus. In 1932 werd hij lid van de NSDAP. Hij doceerde rassentheorie aan de universiteiten van Freiburg, Jena en Berlijn. Na de oorlog bleef hij zijn ideeën gestand en hij zou steeds de holocaust ontkennen.

³³⁵ Adolf Hitler (1889-1945) leidde de National-Sozialistische Deutsche Arbeiterpartei (NSDAP) en werd o.m. kanselier en *Führer* van Duitsland (1933-1945).

in het bijzonder het Duitse volk, zagen zij de zigeuners slechts als een lastige of schadelijke bevolkingsgroep³³⁶.

De vervolging van de zigeuners door de nazi's verliep in verschillende fasen. In de eerste jaren van het nieuwe regime zetten de lokale en regionale overheden het beleid voort dat ze in de voorbije drie decennia al hadden uitgevoerd. De controles en treiterijen werden nog wat intensiever³³⁷. De politiek van administratie en politie slingerde tussen verdrijving en vestiging. Toch kan men stellen dat op het niveau van de deelstaten de reglementering in verband met de zigeuners eerder strenger werd. Sommige gingen over tot sterkere controle, andere brachten hen samen in omheinde en zelfs bewaakte kampen. Dit laatste kaderde in een meer algemene tendens tot het oprichten van kampen zodra de *National-Sozialistische Deutsche Arbeiterpartei* (NSDAP) aan de macht was. Burgemeesters, politieofficieren en regionale bestuurders vroegen geregeld dat zigeuners in een concentratiekamp werden opgenomen, in werkkampen werden ondergebracht of onder dwang naar een gesloten kamp werden overgebracht³³⁸. Dat was onder meer het geval in **Berlijn**, in de aanloop naar de Olympische Spelen van 1936. Daar werden ongeveer 600 zigeuners opgepakt en naar het interneringskamp **Berlin-Marzahn** overgebracht³³⁹. Ook in de volledig door de nationaal-socialisten gecontroleerde pers nam de agitatie tegen zigeuners toe.

Vanaf 1934 werden ongeveer vijfhonderd zigeuners gesteriliseerd bij toepassing van de wet ter voorkoming van erfelijk ziek nageslacht (*Reichssterilisationsgesetz*, 14 juli 1933). Voorts werden de zigeuners ook getroffen door de Neurenbergse rassenwetten (15 september 1935): de Burgerschapswet, de wet ter bescherming van het Duitse bloed en de Duitse eer en de wet ter bescherming van de genetische gezondheid³⁴⁰. In hun commentaren op deze rassenwetten, uitgegeven in 1936, plaatsten staatssecretaris Wilhelm STUCKART en de jurist Hans GLOBKE de Joden en de zigeuners onder één noemer: hun bloed hoorde niet thuis in Europa en zij werden daarom als minderwaardig beschouwd³⁴¹.

In november 1936 werd een 'Erfelijkheidswetenschappelijk onderzoekscentrum' (*Erbwissenschaftliche Forschungsstelle*) opgericht in de schoot van het ministerie van Volksgezondheid. Het stond onder de leiding van Robert RITTER³⁴². Die had reeds eerder naam gemaakt met zijn erfelijkheidsonderzoek bij zigeuners en asociale psychopaten³⁴³. Vanaf 1937 droeg het instituut de naam 'Rassenhygiënisch en bevolkingsbiologisch

³³⁶ G. LEWY, Gypsies and Jews under the Nazis, in: *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 13, nr. 3, 1999, p. 384.

³³⁷ Y. TERNON, *Guerres et génocides au XXe siècle. Architecture de la violence de masse*, Paris, 2007, p. 281.

³³⁸ M. ZIMMERMANN, The National Socialist "Solution of the Gypsy Question": Central Decisions, Local Initiatives, and their Interrelation, in: *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 15, nr. 3, 2001, p. 413.

³³⁹ <http://www.dhm.de/lemo/html/nazi/innenpolitik/sintiroma/index.html>, 1933-39 Ausgrenzung und Verfolgung von Sinti und Roma, 29.10.2007.

³⁴⁰ M. ZIMMERMANN, The National Socialist "Solution of the Gypsy Question": Central Decisions, Local Initiatives, and their Interrelation, in: *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 15, nr. 3, 2001, pp. 413-414.

³⁴¹ W. STUCKART und H. GLOBKE, *Kommentare zur deutschen Rassengesetzgebung*, München, 1936.

Wilhelm Stuckart (1902-1953) was een Duits jurist en politicus. Van 1935 tot 1945 was hij als staatssecretaris verbonden aan het ministerie van Binnenlandse Zaken. In 1942 was hij betrokken bij de Wannseeconferentie, die het lot van de Joden bezegelde.

Hans Josef Maria Globke (1898-1973) was een Duits jurist en politicus, die na WO II nog als *Ministerialdirigent* en staatssecretaris werkte voor kanselier Konrad Adenauer.

³⁴² http://de.wikipedia.org/wiki/Robert_Ritter, Robert Ritter, 20.09.2007.

Robert Ritter (1901-1951) was een Duits psychiater, socioloog en rassenonderzoeker. Hij specialiseerde zich in onderzoek betreffende de zigeuners.

³⁴³ R. RITTER, *Erbbiologische Untersuchungen über einen Züchtungskreis von Zigeunermischlingen und asozialen Psychopathen*, in: *Bericht des internationalen Kongresses für Bevölkerungswissenschaft*, Berlin, 1935.

onderzoekscentrum van het Rijksgezondheidsministerie' (*Rassenhygienische und Bevölkerungsbiologische Forschungsstelle des Reichsgesundheitsamtes*)³⁴⁴. Dat instituut verzamelde onder meer gegevens betreffende Sinti en Rroma. Ook de 'Rijkscentrale voor de bestrijding van het zigeunerwezen' (*Reichszentrale zur Bekämpfung des Zigeunerwesens*) – opvolger van de *Zentralstelle* en vanaf 1 oktober 1938 afdeling van het *Reichskriminalpolizeiamt* – bracht informatie over de zigeuners samen³⁴⁵. R. RITTER leidde uit zijn onderzoek af dat minder dan tien procent van de zigeuners nog zuivere raciale kenmerken had. De meerderheid bestond uit personen van gemengd bloed: asociale personen, van een inferieur ras. Daarmee kwam boven op de eerder gebruikelijke sociale normen voor uitsluiting een duidelijk raciaal criterium. Volgens R. RITTER lag de raciale kwaliteit van de zigeuners aan de basis van hun 'criminaliteit'³⁴⁶. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat begin 1937 de zigeuners werden opgenomen in een programma ter voorkoming van misdadigheid. Zigeuners werden dus beschouwd als asociale, personen die zichzelf buitensloten uit de maatschappij. Daardoor werden velen van hen in preventieve politiebewaking ondergebracht in concentratiekampen³⁴⁷.

Na de *Anschluss* van **Oostenrijk**, in maart 1938, waarbij de totale zigeunerpopulatie in het Rijk met 11.000 eenheden toenam, werden de discriminerende maatregelen ook daar van kracht. In april kregen de zigeuners verbod te gaan stemmen bij de verkiezingen in **Oostenrijk**. Het hoofd van de Duitse politie Heinrich HIMMLER verbood in mei 1938 dat Oostenrijkse zigeuners naar **Duitsland** kwamen. In de aangesloten gebieden moesten bovendien van alle zigeuners boven 14 jaar vingerafdrukken worden genomen³⁴⁸. De plaatselijke overheden droegen hun steentje bij tot de vervolging van de zigeuners: rondtrekkende muzikanten en waarzegsters werden gearresteerd, terwijl zigeunerkinderen uit de scholen werden verwijderd. Een belangrijk figuur in deze periode was de Oostenrijkse jurist en NSDAP-politicus Tobias PORTSCHY. Hij was zowat de geestelijke vader en ideoloog van de vervolging van zigeuners in zijn land. In 1938 schreef hij met *Die Zigeunerfrage* een werk dat duidelijk door de Neurenbergse rassenwetten was beïnvloed. Hij eiste voor de zigeuners onder meer een schoolverbod, dwangsterilisatie en de overbrenging naar arbeidskampen³⁴⁹.

Einde 1938 volgde een nieuwe fase, waarmee de nazi-leiding tegemoet kwam aan de druk vanuit de partij en vanuit de Duitse samenleving. H. HIMMLER vaardigde op 8 december 1938 een decreet uit over de 'Strijd tegen de Zigeunerplaag', de *Regelung der Zigeunerfrage aus dem Wesen der Rasse*. Daarin werd voor het eerst gebruik gemaakt van raciale criteria. Rassenonderzoekers (*Rasseforscher*) onderzochten de verwantschappen en verhoudingen tussen de zigeuners en deelden hen in als volle, halve, kwart- of éénachtste-zigeuners. Tijdens

³⁴⁴ B.A. SIJES, *Vervolging van zigeuners in Nederland 1940-1945*, 's-Gravenhage, 1979, p. 36.

³⁴⁵ <http://www.dhm.de/lemo/html/nazi/innenpolitik/sintiroma/index.html>, 1933-39 Ausgrenzung und Verfolgung von Sinti und Roma, 29.10.2007.

³⁴⁶ B.A. SIJES, *Vervolging van zigeuners in Nederland 1940-1945*, 's-Gravenhage, 1979, p. 38.

³⁴⁷ Y. TERNON, *Guerres et génocides au XXe siècle. Architecture de la violence de masse*, Paris, 2007, p. 281.

³⁴⁸ B.A. SIJES, *Vervolging van zigeuners in Nederland 1940-1945*, 's-Gravenhage, 1979, p. 41.

Heinrich Luitpold Himmler (1900-1945) was o.m. *Reichsführer-SS* (1929-1945) en hoofd van de Duitse politie (1936-1945).

³⁴⁹ http://de.wikipedia.org/wiki/Tobias_Portschy, Tobias Portschy, 20.09.2007.

Tobias Portschy (1905-1996) was jurist en politicus. Hij was onder meer illegaal NSDAP-gouwleider van Burgenland (1935-1938). Na de *Anschluss* was hij plaatsvervangend gouwleider van Steiermark. Hem konden nochtans geen deportatiebevelen voor joden of zigeuners tijdens de Tweede Wereldoorlog worden aangewreven. Hij werd tot 15 jaar gevangenisstraf veroordeeld maar reeds in 1951 begenadigd.

de Tweede Wereldoorlog zouden deze criteria gebruikt worden als basis voor deportaties naar de concentratie- en vernietigingskampen³⁵⁰.

Vanaf maart 1939 werden de Duitse identiteitspapieren van de zigeuners ingetrokken en vervangen door een *Rasseausweis*, waarop een 'Z' was aangebracht³⁵¹. In oktober vaardigde Reinhard HEYDRICH een 'vestigingswet' uit, die de Zigeuners verbood voortaan hun kampementen te verlaten³⁵². De verdere vervolging verliep evenwel eerder chaotisch, zonder een plan dat kon vergeleken worden met de *Endlösung* van de Joden.

4.2.2. Frankrijk

Naar aanleiding van een conflict met **België** over het opnemen van de familie CARLOS, in 1928 en 1929, stelde minister van Binnenlandse Zaken André TARDIEU ten behoeve van zijn collega van Buitenlandse Zaken Aristide BRAND een nota op over de situatie van de zigeuners in **Frankrijk** en, meer algemeen, in **Europa**³⁵³. De minister had reeds meermaals de aandacht van zijn collega gevestigd op de groepen vreemde zigeuners die vooral in de grensstreken rondtrokken. Hij was ingegaan op de gevaren die zij betekenden voor de openbare veiligheid, de schade die ze aanrichtten, de last en de bedreiging die ze vormden voor de plattelandsbevolking. Sommige van die groepen waren al verschillende keren over de grens gezet, maar daar ze werden opgejaagd door de buitenlandse politiediensten, waren ze er vaak in geslaagd weer terug te keren, ondanks de aanhoudende bewaking van de grenzen door gendarmerie en lokale politie. Vooral de grenzen in het noorden en het noordoosten bleken moeilijk te bewaken. Zo kon de familie CARLOS, steeds volgens de minister, gedurende een kwarteeuw zonder noemenswaardige problemen rondtrekken tussen Frankrijk, Duitsland, Nederland en België, nu eens alleen en gescheiden, dan weer samen en in gezelschap van andere groepen. Diplomatieke tussenkomsten bij andere landen om groepen zigeuners toe te laten die onderweg waren naar hun land van oorsprong, hadden zelden succes. Dat had meestal te maken met betwistingen betreffende de nationaliteit van de betrokken zigeuners. Het ging vaak om Joegoslaven, Montenegrijnen, Moldaviërs, Walachen of Russen, soms ook om Tsjecho-Slowaken of Polen. Meestal hadden ze hun nationaliteit verloren, wat de minister verklaarde vanuit hun onophoudelijke trektochten doorheen **Europa** en hun neiging om, wegens diverse redenen, een valse identiteit op te geven. Hij begreep ook dat de meeste landen niet happig waren om dergelijke ongeïdentificeerde individu's op te nemen: ze leefden, volgens hem, vrijwillig in deplorabele hygiënische omstandigheden, oefenden geen duidelijk beroep uit en wensten geen geregelde baan, terwijl hun doortocht steeds werd gemarkeerd door diefstallen. Daarna verwees de minister naar de aanzienlijke kosten voor de lokale, de regionale en de nationale overheden die het verblijf van de zigeuners en de

³⁵⁰ Y. TERNON, *Guerres et génocides au XXe siècle. Architecture de la violence de masse*, Paris, 2007, p. 281.

³⁵¹ <http://www.dhm.de/lemo/html/nazi/innenpolitik/sintiroma/index.html>, 1933-39 Ausgrenzung und Verfolgung von Sinti und Roma, 29.10.2007.

³⁵² Y. TERNON, *L'état criminel. Les génocides au XXe siècle*, Paris, 1995, p. 164.

Reinhard Tristan Eugen Heydrich (1904-1942) leidde o.m. de *Sicherheitspolizei* en vanaf 1939 het *Reichssicherheitshauptamt* (RSHA). In 1941 werd hij *Reichsprotektor* van Bohemen en Moravië. Hij overleed aan de gevolgen van een aanslag.

³⁵³ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1001. Kopie van nota van le Ministre de l'Intérieur, aan le Ministre des Affaires Etrangères, Paris, 30.01.1929.

André Tardieu (1876-1945) was o.m. volksvertegenwoordiger (1914-1924 en 1926-1936) en meermaals minister, o.m. van binnenlandse zaken (1928-1929 en 1930)

Aristide Briand (1862-1932) was o.m. volksvertegenwoordiger (1902-1932) en meermaals minister, o.m. van buitenlandse zaken (1915-1917, 1921-1922, 1925-1926, 1926-1932). Hij kreeg in 1926 de Nobelprijs voor de vrede.

behandeling van hun zaak met zich meebrachten. Op het nationale niveau ging het om tienduizenden francs voor onder meer het teruggedrijven van de zigeuners en gerechtelijke onderzoeken. De gemeenten moesten dan weer opdraaien voor het verlenen van bijstand en voor het vergoeden van allerhande schade die door de zwervers was aangericht. Het was bovendien niet gemakkelijk om preventief, noch repressief op te treden, ondanks de waakzaamheid van gendarmerie en lokale politie. De mobiliteit van de zigeunergroepen, de uitgestrektheid van het platteland en de vrees voor represailles bij de slachtoffers hinderden in grote mate een efficiënte aanpak, aldus de minister. Als dan toch een familiehoofd in de gevangenis werd gezet of de paarden en de woonwagens werden aangeslagen – maatregelen die in de wet van 1912 werden voorzien – dan had dit hoogstens tot gevolg dat de groep werd beroofd van zijn middelen van bestaan en dus ten laste van de plaatselijke steunverlening viel. De enige maatregel die van aard was het Franse grondgebied te bevrijden van de aanwezigheid van die ongewenste individu's, scheen de verbanning te zijn. Maar die ingreep was, bij de wet van 27 mei 1885, slechts voorbehouden voor mannen van 21 tot 60 jaar en de minister betwijfelde met kennelijke spijt dat het parlement genegen zou zijn de doelgroep uit te breiden tot alle zigeuners zonder onderscheid van leeftijd of geslacht. Het moest volgens hem intussen wel mogelijk zijn de toegang tot het land voor de zigeuners nog meer te bemoeilijken, waarbij hij vooral dacht aan de grens met **België**. Buitenlandse maatregelen moesten best met gelijke munt terugbetaald worden, maar de minister beseftte dat dit tot een straatje zonder einde kon leiden, tenzij de overheden van de verschillende landen tot overeenstemming konden komen. Daar lag dan ook een taak voor zijn collega van Buitenlandse Zaken. Die moest overigens ook zijn diplomaten ertoe aanzetten geen visa meer te verstrekken aan vreemde zigeuners. De minister haalde het voorbeeld aan van twee families die recentelijk een visum hadden gekregen van de Franse consul in Keulen. Een deel van de zigeuners was weer over de grens gezet zodra het visum verlopen was, maar een ander deel bleek spoorloos verdwenen.

4.2.3. Nederland

Het minste wat kan gezegd worden is dat de overheden in Nederland weinig gecoördineerd optraden tegenover zigeuners. Zo werden de politiekorpsen belast met de grensbewaking geregeld voor schut gezet omdat zigeuners van de burgemeester van de één of de andere grensgemeente een werkvergunning of een bewijs van Nederlanderschap hadden ontvangen. Een werkvergunning bleek immers voldoende opdat de zigeuners niet zomaar over de grens konden worden gezet: zij voldeden dan aan de eis om voldoende middelen van bestaan te kunnen aantonen³⁵⁴.

Het bewijs van Nederlanderschap was een document dat kon worden verstrekt aan personen die voor langere tijd verbleven of zich vestigden in **België** en **Luxemburg**. Het bleef geldig tot vijf jaar na de datum van afgifte. Oorspronkelijk werd het vooral verstrekt aan personen die gedurende onbepaalde tijd in die landen gingen werken³⁵⁵. Maar ook zigeuners konden het krijgen. Dat was o.m. het geval met Karl WEISZ, die op 9 december 1927 een dergelijk document ontving van de gemeente **Rotterdam**³⁵⁶. Frinco TILLOR, wiens ouders beweerden van Noorse nationaliteit te zijn, ontving in 1926 in **Eindhoven** een bewijs van Nederlanderschap, waarvoor hij een gulden moest betalen. Ook de hele familie PETALO

³⁵⁴ B.A. SIJES, *Vervolg van zigeuners in Nederland 1940-1945*, 's-Gravenhage, 1979, pp. 13-14.

³⁵⁵ Meegedeeld door L. Lucassen.

³⁵⁶ NA, 2.09.45. Ministerie van Justitie: Rijksvreemdelingendienst 1918-1945, 821. Bewijs van Nederlanderschap, Rotterdam, 09.12.1927.

verkreeg zulk een document³⁵⁷. Dat papier bleek echter vaker een na- dan een voordeel te betekenen, wellicht omdat het niet als een volwaardig identiteitsdocument werd aanvaard – evenmin door Nederlandse instanties, trouwens. “Sinds twee jaren [...] hebben wij veel last daarmee,” zo scheef F. TALLOR op 17 december 1934 aan de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken. “Wij worden van de eene grens naar de andere gestuurd. Nergens mogen wij meer binnenkomen. Zij weigeren ons op de Duitse grens, in Groot Hertogdom Luxemburg, en op de Fransche grens. Zij hebben ons de papieren ontnomen en overal orden wij geweigerd. Alle landen weigeren ons en dus zijn wij verplicht van naar Holland te komen waar zij ons ook weigeren. [...] Van Brussel hebben wij de orders gekregen van naar Holland te gaan, doch op de grens weigeren zij ons.”

In 1928 en 1929 kreeg **Nederland** meer dan voordien het geval was groepen zigeuners op bezoek. Wellicht kwamen zij in de eerste plaats uit **België** en in mindere mate uit **Duitsland**. In elk geval nam minister van binnenlandse zaken en landbouw Johannes B. KAN maatregelen “om te voorkomen, dat het aantal van die zeer ongewenschte vreemdelingen hier te lande toeneemt”³⁵⁸. Er werd strenger gecontroleerd, maar de minister vroeg hierbij de medewerking van de lokale bestuurders: die hadden immers de neiging al te gemakkelijk identiteitspapieren uit te reiken, op grond van dubieuze verklaringen van de zigeuners. De burgemeesters en wethouders dienden dan ook tijdig overleg te plegen met kolonel F.C.A. VAN DER MINNE, administrateur voor de Grensbewaking en de Vreemdelingendienst.

Van echte samenwerking tussen de verschillende betrokken ministeries was echter geen sprake. Bij binnenlandse zaken ging men niet verder dan het herhalen van de circulaire waarin de aanwezigheid van zigeuners als ongewenst werd aangemerkt. De inspecteur van de Koninklijke Marechaussee stelde in 1929 voor de zigeuners bijeen te brengen op een terrein van de overheid, ergens in **Noord-Brabant** of in de strafkolonie te **Veenhuizen**, maar dat werd dan weer afgewezen door het ministerie van justitie³⁵⁹. Op hun beurt zaten justitie en buitenlandse zaken evenmin op dezelfde lijn voor wat betreft de houding tegenover zigeuners en overleg dienaangaande met de Belgische overheden³⁶⁰.

4.2.4. Andere landen

In de meeste Europese landen werden de zigeuners evenmin met veel égarde behandeld. **Tsjechoslowakije** besloot in 1933 om het zwerversbestaan van de zigeuners aan banden te leggen. Zij werden opgenomen in de registers van de burgerlijke stand, kregen een vaste familienaam toegewezen en dienden voortaan in bepaalde zones van het land te verblijven³⁶¹. **Noorwegen** was in de jaren dertig voorstander van het steriliseren van de zigeuners³⁶². **Zweden** kende zeker sinds 1927 een vreemdelingenwet die zigeuners buiten de grenzen moest houden. Tegen een beslissing in die zin kon binnen dertig dagen beroep worden aangetekend bij de gouverneur van de provincie waar de persoon in kwestie had getracht het

³⁵⁷ NA, 2.09.45. Ministerie van Justitie: Rijksvreemdelingendienst 1918-1945, 822. Brief van F. Tallor, aan de Minister der Buitenlandsche Zaken, Putte (Noord-Brabant), 17.12.1934.

³⁵⁸ Zigeuners. Een circulaire van minister Kan, in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 01.02.1929.

Johannes Benedictus Kan (1873-1947) was onder meer minister van Binnenlandse Zaken en Landbouw (1926-1929) en lid van de Raad van State.

³⁵⁹ B.A. SIJES, *Vervolging van zigeuners in Nederland 1940-1945*, 's-Gravenhage, 1979, p. 18.

³⁶⁰ Zie infra.

³⁶¹ Les nomades, in: *Le Soir*, 04.01.1933.

³⁶² C. VUYLSTEKE, ‘Zigeunerhaat is diepgeworteld in Europese cultuur’, in: *De Morgen*, 05.02.2005.

land binnen te komen. Maar deze procedure werkte niet opschortend³⁶³. Het land verbood in 1937 nogmaals expliciet de toegang tot het grondgebied aan zigeuners en andere zwervers die met bedelen, muziekkuitvoeringen en vertoningen van dieren hun kost trachtten te winnen³⁶⁴.

In **Spanje** beleefden de zigeuners – zoals de rest van de bevolking – een zware tijd toen in de jaren 1936-1939 de burgeroorlog woedde. De meerderheid van de zigeuners trachtte buiten het conflict te blijven. Dat had, behalve met de concrete situatie, ook te maken met hun status van ‘vaderlandlozen’ en met het eeuwenlange en diepe wantrouwen tegenover de overheid en haar maatregelen. Het was echter niet altijd mogelijk om zich neutraal op te stellen, zodat de zigeuners soms toch nog het slachtoffer werden van acties van één van de strijdende partijen³⁶⁵. In het buurland **Portugal** werd vanaf 1920 een strenge bewaking voorzien voor de zigeuners. Als reden werden hun geregelde plunderingen (“*os seus frequentes actos de pilhagem*”) aangehaald³⁶⁶.

Ook **Zwitserland** trad beenhard op als het om zigeuners ging. In 1919 werd, bijvoorbeeld, aan een zigeunergezin door een Zwitsers consulaat ten onrechte een Zwitsers paspoort afgegeven. Twaalf jaar later stemde de overheid van de confederatie erin toe vader, moeder en de twee kinderen die op het paspoort vermeld waren in het land toe te laten. De twee kinderen die – wellicht omdat ze later geboren waren – niet in het document voorkwamen, werden niet aanvaard, wat tot een discussie leidde tussen de Zwitserse en de Nederlandse instanties³⁶⁷. Aan de grenzen kwam het vaak tot kat-en-muis-spelletjes tussen de politiediensten van **Zwitserland** en die van de buurlanden, waarbij behalve de *Eidgenossen* vooral de Italiaanse fascistische milities zich onverbiddeijk toonden tegenover de zigeuners³⁶⁸.

4.3. De zigeunerproblematiek in België

De Eerste Wereldoorlog had het wantrouwen tegenover de zigeuners beslist niet vermindert. De Genkse politiecommissaris STESMANS had het op 9 april 1921 in een brief aan de Vreemdelingenpolitie over de zeden van de zigeuners, die een gerechtvaardigde angst inboezemden bij de bevolking van zijn gemeente. Hij vond dat de twee families die zich op dat ogenblik in **Genk** bevonden, ondanks hun langdurige aanwezigheid in **België** en de talrijke toelatings tot verblijf die door verschillende gemeenten waren verstrekt, toch niet zomaar de toelating mochten krijgen om naar eigen believen in het Koninkrijk rond te trekken³⁶⁹. Omstreeks dezelfde tijd schreef de brigadecommandant van de rijkswacht van Lanaken dat het hem onzinnig leek zigeunerfamilies steeds via de grensovergang in zijn

³⁶³ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1014. Nota, Besked om avisning, Trelleborg, 10.01.1934.

³⁶⁴ Lag om utlännings rätt att här i riket vistas (utlänningslag), in: *Svensk Författningssamling*, 1937, Nr 344, 17.06.1937, pp. 655-665.

³⁶⁵ http://secc.artempus.es/media/docs/10_4_DAVID_MARTIN_SANCHEZ.pdf, D. MARTÍN, Gitanos en la guerra civil española, 19.12.2007.

³⁶⁶ <http://pwp.netcabo.pt/fatima.mourao/Ciganos1.htm>, Os ciganos, em Portugal, hoje, 21.12.2007.

³⁶⁷ NA, 2.09.45. Ministerie van Justitie: Rijksvreemdelingendienst 1918-1945, 821. Kopie van brief van W.I. Doude van Troostwijk, gezant van het Koninkrijk der Nederlanden in Zwitserland, aan de Minister van Buitenlandsche Zaken te 's-Gravenhage, Bern, 30.01.1931.

³⁶⁸ <http://www.thata.ch/thatawoziganism000323.htm>, Th. HUONKER, Der Tatbestand, Zigeuner zu sein, 21.01.2008

³⁶⁹ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 997. Brief van Stesmans, commissaire de police, aan le directeur, Genck, 09.04.1921.

ressort naar Nederland te drijven. Dat kostte volgens hem alleen maar meer moeite en geld, terwijl ze even goed via de dichtstbijzijnde grenspost konden worden buitengezet³⁷⁰.

De gemeenten bleven ook tussen de twee wereldoorlogen geregeld politieverordeningen uitvaardigen of aanpassen waarin sprake was van woonwagengedrag en zwervers. **Tongeren** zorgde voor een reglement betreffende de woonwagens in 1931. In 1933 keurde de gemeenteraad van **Maaseik** een gelijkaardig reglement goed³⁷¹. In **Lommel** werd in 1925 een algemeen politiereglement van kracht waaraan onder meer “*goochelaars, kramers, poetsmakers en alle inrichters of houders van kermisvermakelijkheden*” zich dienden te houden³⁷². **Doornik** reglementeerde in 1929 het kamperen van foorkramers en zigeuners, waarbij in de eerste plaats gedacht werd aan de gevaren die hiervan uitgingen voor de hygiëne en de volksgezondheid. Elke woonwagen moest een ruimte van minstens vier kubieke meter bieden aan elke bewoner. Hij diende te beschikken over een permanent en effectief verluchtingssysteem, ook wanneer deuren en vensters gesloten waren. Ruiten moesten minstens een achtste van de oppervlakte van de vloer beslaan. De wagens mochten niet tegelijk als woon- en opslagruimte gebruikt worden. De afvoer van rook diende te geschieden via een pijp in het dak. Voorts werden voorschriften aangenomen betreffende de verlichting, het sanitair en de inrichting en de grootte van de kampeerplaatsen³⁷³. De gemeenteraad van **Buizingen** wijzigde in 1930 het politiereglement, zodat “*goochelaars, koordendansers, kunstmakers, dierengeleiders enz.*” de toelating van de burgemeester nodig hadden om te mogen optreden. Ook leurders en rondtrekkende kooplieden moesten het fiat van de burgemeester of de afgevaardigde schepen krijgen³⁷⁴. Het gemeentebestuur van **Zellik** verbood rondreizende woonwagens op de openbare plaatsen van de gemeente neer te zetten, tenzij de bewoners met toestemming van de burgemeester deelnamen aan kermissen of andere vermakelijkheden. Er kon nog wel op privé-gronden worden gekampeerd, maar dat hing af van garanties voor hygiëne, zindelijkheid, openbare veiligheid en zedelijkheid³⁷⁵. **Oostende** vaardigde in hetzelfde jaar een kampeerverbod uit dat geldig was voor alle openbare plaatsen, terreinen, lanen, parken, duinen, enz. waarbij gebruik werd gemaakt van tenten, woonwagens, karren, auto's, aanhangwagens enzovoort³⁷⁶. In **Seneffe** nodigde het schepencollege einde januari 1934 de gemeenteraad uit een reglement goed te keuren dat elk verblijf van woonwagens in de gemeente verbood, behalve op kermisdagen. De bepalingen kwamen er na een reeks diefstallen die aan zigeuners werd toegeschreven³⁷⁷. De naleving van dergelijke reglementen werd streng gecontroleerd. Zo werd einde maart 1933 in **Philippeville** tegen zigeuners een proces-verbaal opgemaakt wegens het stationeren van woonwagens zonder

³⁷⁰ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 997. Brief van [onleesbaar], brigade overste, Gendarmerie nationale, brigade de Lanaeken, aan Algemeen Bestuurder der Openbare Veiligheid, Lanaeken, 13.04.1921.

³⁷¹ PALi, 7^e Afdeling. Tongeren, P.R. [...] 1836-1967, Reglement i.v.m. woonwagens, Tongeren, 1931.; PALi, 4e Afdeling, Nr. 800. Maaseik. Politiereglement op de woonwagens, 1933.

³⁷² PALi, 4e Afdeling, Nr. 800. Lommel. Algemeen politiereglement van 10 December 1915, Nota, Gemeente Lommel. Algemeen Reglement, [Lommel, 10.12.1925].

³⁷³ Règlement de police concernant le campement de forains et de nomades, in : *Recueil des règlements, ordonnances et autres dispositions d'administration et de police de la ville de Tournai. Neuvième partie Août 1924 – Décembre 1934*, Tournai, s.d., pp. 329-333.

³⁷⁴ SAHI, Modern Gemeentearchief Buizingen, 150. Nota, De Gemeenteraad van Buizingen [...], Buizingen, 12.04.1930.

³⁷⁵ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1016. Nota, Uittreksel uit het register der beraadslagingen van den gemeenteraad. Zitting van den 11 Februari 1938, Zellik, 11.02.1938.

³⁷⁶ SAO, Verslagen van de Gemeenteraad, 1938, Zitting van 4 november 1938, nr. 8, p. 536.

³⁷⁷ Seneffe. Plus de romanichels, in: *Le Soir*, 30.01.1934.

toelating³⁷⁸. Een groep van zeven woonwagens werd in september 1933 gecontroleerd door de rijkswacht van **Erquelinnes**. Hun papieren werden in orde bevonden en de zwervers konden dan ook telkens 24 uren verblijven in deze gemeente en in **Solre-sur-Sambre**³⁷⁹. Maar de plaatselijke ordehandhavers konden soms niet op tegen de omvang en de brutaliteit van de zwerfende groepen. Zo klaagde de burgemeester van **Jambes** op 7 december 1938 bij de minister van Justitie dat het politiereglement, dat het plaatsen van woonwagens op het grondgebied van zijn gemeente verbood, zonder gevolg bleef voor de zigeuners. De rijkswacht en de lokale politie stuitten op de inertie van de zwervers zodat de burgemeester zelf een tractor moest opeisen om de wagens te evacueren³⁸⁰.

Sommige lokale bestuurders hielden zich strikt aan het politiereglement en gebruikten het zelfs om bevelen van rijkswacht en Openbare Veiligheid te dwarsbomen, zodat de ongewenste zigeuners zo snel mogelijk uit de buurt waren. De Openbare Veiligheid vroeg de rijkswacht om een groep zigeuners die in september 1933 in **Herentals** arriveerde gedurende enkele dagen in de gemeente te houden, zodat ze konden worden geïdentificeerd en gefotografeerd. De burgemeester weigerde hiervoor echter de toestemming te geven. Hij was er evenmin voor te vinden dat ze in **Lichtaart, Olen** of **Noorderwijk** zouden worden gestationeerd. Voor zijn beslissing steunde hij op het plaatselijke politiereglement dat verbod dat zwervers langer dan 24 uren in de gemeente verbleven. Hij argumenteerde dat de zigeuners er al vier dagen waren en “*dat ze hem verveelden*”. Enkele uren later reeds had hij er voor gezorgd dat de woonwagens in de richting van **Poederlee** en **Lille** waren weggeleid, buiten het ressort van de rijkswachtbrigade³⁸¹.

Op 14 augustus 1933 werd besloten alle buitenlandse “*nomades*” een reiswijzer (*feuille de route*) te verstrekken³⁸². Dit document diende geregeld vernieuw te worden. Het werd via de rijkswacht aan de Openbare Veiligheid bezorgd, die over een al dan niet verlenging van het verblijf van de zigeuners in België besliste. Terwijl hun documenten werden behandeld, bleven de zigeuners in principe op de één of de andere standplaats staan, meestal onder toezicht van de rijkswacht. Dat was onder meer het geval in januari 1935 in **Brasschaat**: “*Voor het oogenblik zijn hier te Brasschaet vijf woonwagens bij elkaar van de familie MAISTRE. Zij beweren niet altijd bij elkaar te zijn, maar omdat hun bewijzen moesten vernieuwd zijn waren ze nu samen gekomen. De woonwagens staan te Brasschaet op de Augustijnenlei, gehucht Caert en blijven daar te nadere berichten.*”³⁸³ Zodra ze hun reiswijzers hadden ontvangen, moesten de zigeuners weer oprukken. Verschillende families, die einde januari 1940 in **Ganshoren** verbleven, in afwachting van nieuwe reiswijzers, werden zodra zij de papieren hadden ontvangen, “*uiteengedreven in de richting van Vilvoorde en de politie van Koekelberg [werd] van hunnen doortocht verwittigd.*”³⁸⁴

³⁷⁸ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1010. Nota, P.V. n° 247 van Gendarmerie nationale, Brigade de Philippeville, Philippeville, 31.03.1933.

³⁷⁹ Les nomades à Erquelinnes, in: *La Libre Belgique*, 17.09.1933.

³⁸⁰ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1245. Brief van le Bourgmestre, aan le Ministre de la Justice, Jambes, 07.12.1938.

³⁸¹ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1013. Nota, P.V. n° 589 van Gendarmeriekorps, brigade Herentals, Herentals, 13.09.1933.

³⁸² L. LUCASSEN, ‘*En men noemde hen zigeuners*’. *De geschiedenis van Kaldarasch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland: 1750-1944*, Amsterdam; 's-Gravenhage, 1990, p. 187.

³⁸³ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1011. Nota, P.V. n° 31 van Rijkswacht, Brigade Brasschaet, Brasschaet, 14.01.1935.

³⁸⁴ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1011. Kopie van P.V. n° 381/M van Rijkswacht, Brigade van Ganshoren, Ganshoren, 03.02.1940.

Terwijl de zigeuners op een bepaalde plaats onder toezicht van de rijkswacht werden gehouden, hadden zij vaak niet de mogelijkheid om geld te verdienen. Daardoor gebeurde het dat de rijkswacht zelf in het onderhoud van de zigeuners en hun trekdieren moest voorzien. Dat verliep niet altijd van een leien dakje. De rijkswachtbrigade van **Kortrijk** had in april 1930 een troep zwervers gedurende meer dan een week onder haar hoede op de binnenplaats van de kazerne. Voor de paarden moest gedurende een week voeder worden aangekocht. De zigeuners zelf waren voor vijf dagen afhankelijk van de tussenkomst van de rijkswacht. De stad **Kortrijk** zorgde wel voor brood, terwijl de gemeente **Gullegem** enkele kleine uitgaven voor haar rekening nam. Op de afrekening die naar de Openbare Veiligheid werd gestuurd stonden onder meer hooi, haver en vleespastei³⁸⁵. Het gebeurde echter ook dat de zigeuners, onder druk van de omstandigheden, een last werden voor de buurt waar ze gedwongen verbleven. Een groep die in december 1928 verbleef nabij **Hergenrath**, profiteerde van het verslachte toezicht door de rijkswacht om passanten en inwoners van de gemeente lastig te vallen en zelfs af te persen. De plaatselijke bevolking beschuldigde de rijkswachters ervan veel te amicaal om te gaan met de zigeuners en vergeleek hun houding met die van de, in hun ogen, veel strengere Duitse politiediensten. De regering had alvast de boter gegeten: waarom liet zij dergelijke sujetten toe in het land?³⁸⁶ In dezelfde periode kregen de gemeenten **Torgny** en **Lamorteau** af te rekenen met een groep van 18 Noorse zigeuners die zonder middelen van bestaan op hun grondgebied kampeerden, onder toezicht van de rijkswacht. Die had alvast kunnen voorkomen dat er diefstallen werden gepleegd, maar de toestand werd na een tiental dagen onhoudbaar. De zigeuners gingen immers onder escorte van de rijkswachters van huis tot huis om levensmiddelen voor henzelf en voeder voor hun twee paarden! De burgemeesters erkenden dat men de zwervers niet kon laten omkomen van de honger, maar ze merkten ook dat de inwoners van hun gemeenten stilaan genoeg begonnen te krijgen van de ongenode gasten. Liefdadigheid had nu eenmaal zijn grenzen en bovendien koesterden nogal wat inwoners vrees voor hun veiligheid³⁸⁷. Een gelijkaardige situatie deed zich einde september 1929 voor in **Ruisbroek**. De rijkswacht van **Ukkel** had een groep zigeuners naar deze gemeente geëscorteerd. Daar hadden de zwervers hun kamp opgeslagen in het dorpscentrum, waar ze meer dan een week lang door rijkswacht en plaatselijke politie werden bewaakt. Ze konden er hun beroep van paardenhandelaars en mandenvlechters niet uitoefenen. Dat maakte dat ze al gauw zonder middelen van bestaan waren, waardoor ze niet meer betaalden in de winkels en begonnen te bedelen. De burgemeester had reeds levensmiddelen en brandhout verstrekt op kosten van de gemeente, maar de kas kon een ruimere steun beslist niet dragen. Daarbij kwam nog dat de kermis in aantocht was, waardoor ongeregelde heden met de zigeuners te vrezen vielen³⁸⁸. Uiteindelijk vertrok de groep op 1 oktober onder begeleiding van de rijkswacht, om bij **Moeskroen** de Franse grens te bereiken.

Om de kosten wat in de hand te houden, vroeg de Openbare Veiligheid de rijkswacht of de plaatselijke overheid in bepaalde gevallen wel dat zij vooraf op de hoogte zou worden

³⁸⁵ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1001. Nota van Adjudant Baelen commandant la brigade de Gendarmerie de Courtrai, aan le Directeur de la Sûreté Publique, Courtrai, 29.04.1930.

³⁸⁶ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1001. Nota, renseignements officieux fournis par un fonctionnaire demeurant dans une localité de la frontière belge-allemande, s.l., 31.12.1928.

³⁸⁷ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1001. Brief van Gerard, bourgmestre, aan Ministre de la Justice, Torgny, 24.12.1928. Burgemeester L. Toussaint van Lamorteau had een dag eerder al een gelijkaardige brief geschreven aan de directeur van de Openbare Veiligheid.

³⁸⁸ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1002. Brief van Cornelis, bourgmestre, aan Directeur Général de la Sûreté Publique, Ruysbroeck, 30.09.1929.

gebracht van eventuele onkosten die te maken hadden met de bevoorrading van zigeuners of nadien, met het vergoeden van schade die door hen zou zijn aangericht³⁸⁹.

Soms verzetten de zigeuners zich tegen de voortdurende bewaking en de herhaalde controles. Op 15 november 1928 werden rijkswachters in **Kelmis** onthaald op een regen van stenen, flessen, schoenen enzovoort, toen ze trachtten een troep zigeuners te doen oprassen. De talrijke aanwezigheid van ordehandhavers zorgde ervoor dat de kalmte snel weerkeerde, zonder dat de wapens moesten worden gebruikt. Er werd niemand aangehouden, vermits, volgens het rijkswachtrapport, de hele groep schuld trof³⁹⁰. Een andere groep zigeuners, die werd vastgehouden aan de Nederlandse grens in **Weelde**, werd op 19 november 1928 gewelddadig omdat ze geen voedsel konden vinden en de grens door rijkswacht en marechaussee werd bewaakt. Nog dezelfde dag kreeg de plaatselijke rijkswachtcommandant instructies om de groep een reiswijzer te bezorgen voor acht dagen. Daarna moesten de zigeuners het land uit. De rijkswachtbrigades in de buurt moesten de groep mee in het oog houden en ze kregen formeel verbod om de zwervers te voorzien van voedsel³⁹¹.

De zigeuners werden zeker geïsoleerd met de toenemende verstrenging van de houding van de Belgische overheden tegenover vreemdelingen in de loop van de jaren twintig en dertig van de 20ste eeuw. De publieke opinie scheen hiervoor trouwens vragende partij. Burgemeester JANSSENS van **Hamme** verwoordde in augustus 1929 zijn grieven in een brief aan de provinciegouverneur van Oost-Vlaanderen: *“Het verblijf dier ongewenste vreemdelingen geeft immer aanleiding tot klacht op klacht vanwege de inwoners der Gemeente. Zij leveren zich over aan allerhande daden in tegenstrijd met de wettelijke voorschriften, de openbare zeden en de openbare gezondheid. Aangezien ik tegenover deze personen geene macht om handelen heb die afdoende genoeg is als beteugeling, acht ik het mij als eene plicht Ued. met dezen toestand bekend te maken opdat het Ued. zoudet gelieven maatregelen te nemen om, bij wien het behoort, aan te dringen opdat verbod van toegang tot het land aan deze onbegeerlijken zoudet beteekend worden.”*³⁹²

Het ministerie van Buitenlandse Zaken en dat van Justitie – speciaal dan de Openbare Veiligheid – schenen het alleszins eens dat er hieromtrent duidelijke afspraken moesten worden gemaakt. Reeds in maart 1925 kon Buitenlandse Zaken melden dat de Belgische diplomaten en hun medewerkers in het buitenland gevraagd was geen paspoorten meer af te leveren aan zwervers of aan vertoners van dieren die in woonwagens woonden, dan na voorafgaandelijk akkoord van het departement. Deze maatregel was een gevolg van het feit dat de Belgische consul in **Malmö** ten onrechte paspoorten had bezorgd aan een zigeunerfamilie³⁹³. In een brief van 2 december 1929 aan de minister van Buitenlandse Zaken drong de administrateur van de Openbare Veiligheid er nogmaals op aan dat zijn dienst voor

³⁸⁹ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1001. Kopie van nota van Remy, Administrateur de la Sûreté Publique, aan Commandant de la brigade de Gendarmerie à La Calamine, Bruxelles, 05.12.1928.

³⁹⁰ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1001. Nota, P.V. n° 687 van Gendarmerie nationale, brigade de La Calamine, s.l., 23.11.1928.

³⁹¹ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1001. Telegram van Verelst, commandant gendarmerie Weelde, aan Beheerder Openbare Veiligheid, Weelde, 19.11.1928; ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1001. Nota, s.l., 19.11.1928.

³⁹² ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1011. Kopie van brief van Janssens, burgemeester, aan de Gouverneur Oost-Vlaanderen, Hamme, 21.08.1929.

³⁹³ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 996. Brief van [onleesbaar], Directeur Général, Ministère des Affaires Etrangères, aan ministre de la Justice, Sûreté Publique, Bruxelles, 27.03.1925.

het afleveren van visa aan zigeuners vooraf de toelating zou geven aan de betrokken diplomatieke post³⁹⁴. Toch gebeurde het nog dat er paspoorten of visa werden verstrekt aan zigeuners. Een familie van Griekse origine kon op 1 juni 1932 visa lospeuteren bij het Belgische consulaat-generaal in **Hamburg**. Tot ontsteltenis van de Vreemdelingenpolitie mochten zij gedurende drie maanden in **België** verblijven. Het ministerie van Buitenlandse Zaken werd daarop ter verantwoording geroepen. Consul-generaal A. MOULAERT verwees in zijn antwoord naar een rondschrĳven van 17 augustus 1928, waarin werd herinnerd aan het verbod van het uitreiken van paspoorten aan vertoners van dieren en bewoners van woonwagens. De betrokken zigeuners hadden Griekse paspoorten die in orde waren en vermits ze niet tot de personen hoorden die met het rondschrĳven gevisieerd werden, hadden ze een visum gekregen. Als de Openbare Veiligheid de bedoeling had om alle zigeuners van het Belgische grondgebied te weren, dan zou het Consulaat-generaal graag een lijst ontvangen met de namen van de belangrijkste families, zo besloot de diplomaat cynisch³⁹⁵. Minister van Buitenlandse Zaken Paul HYMANS herinnerde in oktober 1932 nog eens aan de circulaires van 17 augustus 1928 en 23 december 1929, waarin hij er op aandrong dat alle visa voor het Koninkrijk zouden geweigerd worden aan vertoners van dieren en aan zwervers, ook als deze een identiteitskaart voorlegden die door een Belgische gemeente was uitgereikt³⁹⁶.

Een ander voorbeeld van deze strengere politiek betekende het rondschrĳven van 9 oktober 1926 van dezelfde P. HYMANS, die toen minister van Justitie was, aan de provinciegouverneurs. Die dienden er bij de gemeentebesturen op aan te dringen dat “*de zwervende vreemdelingen, die met woonwagens van de eene gemeente naar de andere gemeente trekken aan de Rijkswacht zouden aangegeven worden.*” De rijkswacht moest immers deze vreemdelingen aanhouden en ze van brigade tot brigade naar de grens leiden³⁹⁷.

Zijn opvolger Paul-Émile JANSON, legde op 15 januari 1928 aan koning ALBERT I een ontwerp van uitdrijvingsbesluit voor om zigeuners definitief het land uit te zetten³⁹⁸. Daarmee wou hij paal en perk stellen aan het in zijn ogen weinig effectieve beleid waarbij deze zwervers door de rijkswacht naar de grens werden geleid. Hij vond immers dat die maatregelen de schatkist veel geld kostten, terwijl ze slechts een tijdelijk effect hadden. Als de zigeuners bij een eventuele terugkeer zouden gesanctioneerd worden, zou dit er wellicht voor zorgen dat ze minder snel opnieuw hun schreden naar **België** zouden richten³⁹⁹. Veel indruk maakte deze maatregel niet bij de zigeuners, wellicht omdat hij in de praktijk niet hard te maken viel. De bevelhebber van de rijkswachtbrigade van **Schoten** werd in januari 1935

³⁹⁴ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1001. Minuut van brief van Administrateur de la Sûreté Publique, aan Ministre des Affaires Etrangères, Bruxelles, 02.12.1929.

³⁹⁵ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 998. Nota van A. Moulart, Consul Général de Belgique à Hambourg, aan P. Hymans, Ministre des Affaires Etrangères, Hambourg, 30.09.1932.

³⁹⁶ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 998. Rondschrĳven van Hymans, Ministre des Affaires Etrangères, aan Agents diplomatiques et consulaires de carrière de Belgique, en Europe, Bruxelles, [16.10.1932].

Paul Louis Adrien Henri Hymans (1865-1941) was o.m. volksvertegenwoordiger (1900-1941) en meermaals minister, o.m. van Buitenlandse Zaken (1918-1920, 1924-1925, 1927-1934, 1934-1935) en Justitie (1926-1927), voor de Liberale partij.

³⁹⁷ RAA, Hedendaags Gemeentearchief Boom 1407. Kopie van rondschrĳven van Hymans, Minister [van Justitie], aan de Gouverneur der Provincie Antwerpen, Brussel, 09.10.1926.

³⁹⁸ Paul-Émile Janson (1872-1944) was o.m. volksvertegenwoordiger (1910-1912 en 1914-1935) en senator (1935) en meermaals minister, o.m. van Justitie (1927-1931, 1932-1934, 1939 en 1940), voor de Liberale partij. Albert I (1875-1934) was koning van België (1909-1923).

³⁹⁹ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1010. Minuut van brief van le Ministre de la Justice, aan Sire, s.l., 15.01.1928.

vierkant uitgelachen door enkele zigeuners: *“Bovendien verklaren zij mij geen toegang tot de grens te krijgen, en bij de opmerking, dat zij zullen aangehouden worden zeggen zij glimlachend ‘Het is al meer dan een jaar dat wij zoo in het land rondreizen en iedere maal brengt de Openbare Veiligheid onze papieren wederom in regel’.”* De rijkswachter zuchtte dan ook dat de bevolking *“een grooten dienst [zou] bewezen worden, zoo er tegen deze benden een doeltreffende wet ingevoerd werd.”*⁴⁰⁰

Voorts was er het rondschrĳven van de Antwerpse provinciegouverneur Georges HOLVOET die in juni 1931 aan de burgemeesters vroeg *“zonder verwijl de noodige opsporingen te doen plaats grijpen en de vreemdelingen die zonder toelating in België verblijven aanstonds aan het beheer der Openbare Veiligheid te signaleeren”*⁴⁰¹. De Openbare Veiligheid vond het overigens nodig in diezelfde maand de rijkswacht de levieten te lezen. Bij de volkstelling van 31 december 1930 was immers gebleken dat zich een aantal benden zigeuners in het land bevond. Die waren er nooit geweest als de rijkswacht zich niet met een jantje-van-leiden van de grensbewaking had afgemaakt, meende de adjunct-administrateur van de Openbare Veiligheid. Daarom dienden de brigadecommandanten herinnerd aan de instructies die reeds meermaals waren gegeven om de instroom van zigeuners aan banden te leggen. Het bleek voorts dat sommige zigeuners zich als Belgische onderdanen voordeden. De rijkswacht diende dit telkens aan de Openbare Veiligheid te signaleren en de identiteitspapieren die ze bij de verdachte zwervers aantrof bij het rapport te voegen⁴⁰².

Zelfs Eerste Minister en Minister van Binnenlandse Zaken en Volksgezondheid Jules RENKIN bemoeide zich met de zigeunerkwestie⁴⁰³. Hij schreef hierover op 1 juli 1931 de provinciegouverneurs aan en het rondschrĳven is een duidelijk voorbeeld van de pogingen van het centrale, burgerlijke bestuur van een land om het leven van de zigeuners in de regels van de ‘gewone’ maatschappij te dwingen⁴⁰⁴. De premier refereerde eveneens aan de algemene volkstelling van 31 december 1930. Daaruit was gebleken dat er een aantal zwervers in het land waren die geen identiteitsbewijzen hadden. Het was dus niet mogelijk geweest om de antwoorden te controleren die ze hadden gegeven op de vragen van de ambtenaren. Men kon evenmin hun gewone verblijfplaats bepalen. De premier achtte het in het belang van de zwervers zelf om aan die toestand een einde te maken. Bovendien konden dan de bevolkingsregisters eindelijk correct worden bijgehouden. Daarom werden de gemeentebesturen verzocht de politie te gelasten de identiteitsdocumenten van alle kermisreizigers en zwervers te vragen. Er moest worden nagegaan of ze waren ingeschreven in de bevolkingsregisters van de gemeente waar ze hun laatste vaste, gewone verblijf hadden; indien nodig moest worden onderzocht waar hun laatste verblijfplaats of hun plaats van herkomst was. De vreemde zwervers die niet in regel waren met de wetgeving, moesten aan de Openbare Veiligheid worden gesignaleerd. De dossiers van de Belgische zigeuners die niet

⁴⁰⁰ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1011. Nota, P.V. n° 46 van Rijkswachtkorps, Brigade Schooten, Schooten, 21.01.1935.

⁴⁰¹ RAA, Hedendaags Gemeentearchief Boom, 1407. Brief van de Burgemeester, aan de Kommissaris, [Boom], 12.06.1931.

Georgius Josephus Lamoralus Maria Gislenus Holvoet (1874-1967) was o.m. gouverneur van de provincie Antwerpen (1923-1940/1944) en kabinetschef van de prins-regent (1944-1950)

⁴⁰² ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1016. Brief van pour l’Administrateur de la Sûreté Publique, l’Administrateur adjoint, aan le Général-Major commandant le corps de gendarmerie, Bruxelles, 23.06.1931.

⁴⁰³ Jules Laurent Jean Louis Renkin (1862-1934) was o.m. volksvertegenwoordiger (1896-1934) en meermaals minister, o.m. Eerste minister en minister van Binnenlandse Zaken en Volksgezondheid (1931-1932).

⁴⁰⁴ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1016. Rondschrĳven van J. Renkin, Eerste Minister, Minister van Binnenlandse Zaken en Volksgezondheid, aan de Provinciegouverneurs, Brussel, 01.07.1931.

in de bevolkingsregisters waren ingeschreven, moesten aan het ministerie van Binnenlandse Zaken worden overgemaakt.

In juni 1933 vernamen de ondergeschikte besturen dat voortaan zonder toelating van de Openbare Veiligheid geen enkel visum voor een verblijf in België meer zou worden uitgereikt “aan leurders, rondventers, foorreizigers, dierentoonders en vreemd nomadenvolk”⁴⁰⁵. Het verblijf van vreemdelingen in België werd voorts geregeld door een koninklijk besluit van 14 augustus 1933, waarvoor ministeriële onderrichtingen gepubliceerd werden in het *Belgisch Staatsblad* van 16-17 oktober 1933. Artikel 7 bepaalde dat et bewijs van inschrijving in het vreemdelingenregister diende geweigerd “aan de zwervers wier aanwezigheid onmiddellijk moet bekendgemaakt worden aan de rijkswacht”⁴⁰⁶.

In de loop van 1932 startte de Belgische overheid met een identificatiecampagne bij de zigeuners. Dat was het gevolg van de voortdurende problemen in verband met de mobiliteit, de naamgeving en de burgerlijke stand van de zigeuners. Voortaan zou de Openbare Veiligheid systematisch vingerafdrukken en foto's nemen van de zwervers die zich op het Belgische grondgebied bevonden⁴⁰⁷. In de praktijk gebeurde het nemen van foto's en vingerafdrukken al eerder geregeld door de plaatselijke rijkswachtbrigades of in de gevangenissen. Ook gebeurde dit bij menige zigeuner meer dan eens. Dankzij de vingerafdrukken die op 13 april 1928 in **Poupehan** door de rijkswacht werden genomen en die konden worden vergeleken met de vingerafdrukken die op 30 juni 1928 in de gevangenis van **Charleroi** werden genomen, kon worden vastgesteld dat Christiaan TIODORE zich van het alias Jozef COLOMBUS bediende⁴⁰⁸. Een groep zigeuners die de behandeling op 14 januari 1935 onderging in **Brasschaat**, had eerder al kennis gemaakt met de nieuwe praktijken in de drie vorige jaren, onder meer in **Ligny, Beauraing, Eeklo** en **Kanne**⁴⁰⁹.

Intussen – in 1929 – werd ook aan de regelgeving in verband met het over de grens zetten van vreemdelingen een en ander gewijzigd, voornamelijk betreffende de twee grensposten met **Nederland (Essen en Lanaken)** waar dat diende te geschieden⁴¹⁰. De voorschriften waren echter niet van toepassing op de zwervers van eender welke nationaliteit, behalve de Belgische, die nabij de grens werden aangetroffen en die vanuit Nederland in België waren binnengedrongen: zij konden eerder waar worden teruggedreven.

Ook de gerechtelijke overheden namen extra maatregelen om de bewaking van de zwervers op het grondgebied van hun ressort te versterken. Dat gebeurde onder meer in de lente van 1934 in het arrondissement **Kortrijk**, naar aanleiding van een klaarblijkelijke toename van de

⁴⁰⁵ RAA, Hedendaags Gemeentearchief Boom, 1407. Rondschrjven van Holvoet, Gouverneur, aan de Arrondissementskommissarissen van Mechelen en Turnhout en aan de gemeentebesturen der Provincie, Antwerpen, 15.06.1933.

⁴⁰⁶ Ministerieele onderrichtingen betreffende het verblijf der vreemdelingen in België. Toepassing van het Koninklijk Besluit van 14 augustus 1933. Uittreksel uit den *Moniteur belge* van 16-17 October 1933, Brussel, 1933, s.p.

⁴⁰⁷ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1010. Nota van [onbekend], Note, s.l., 27.06.1934.

⁴⁰⁸ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 998. Minuut van nota van Voor den Adm. van de O.V., de Directeur i.o., aan de Administrateur Chef van de 2de Afdeeling aan het Ministerie van Justitie, 's-Gravenhage, Brussel, 13.07.1928.

⁴⁰⁹ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1011. Nota van S.I.J., Nomades dactylosciés par la gendarmerie de Brasschaet le 14 janvier 1935, s.l., s.d.

⁴¹⁰ RAB, Archief van de Rijksweldadigheidskolonies Hoogstraten-Merksplas-Rekem-Wortel (1810-1980). Overdracht 1996-1997, 213. Rondschrjven van Remy, Beheerder der Openbare Veiligheid, aan de Gouverneur, Brussel, 25.04.1929.

misdaadcijfers in de regio, iets waarvoor rondtrekkende woonwagenbewoners verantwoordelijk werden geacht⁴¹¹. De gemeentelijke overheden dienden onverwijld de rijkswacht op de hoogte te brengen van het verschijnen van woonwagens op hun grondgebied. Daarop moesten de rijkswachters overgaan tot de controle van de bewuste zwervers, onder meer ook betreffende “*de twee laatste gemeenten waar zij hebben standplaats gehouden, en de twee gemeenten alwaar zij na hun huidig vertrek voornemens zijn zich te vestigen*”. De verkregen informatie zou worden gecentraliseerd in een register dat ten kantore van de rijkswachtdistricten van **Kortrijk** en van **Roeselare** zou worden bijgehouden, “*derwijze dat de eenzelligheid van al de inwoners van elken rolwagen nauwkeurig zal zijn gekend*”. In de zomer van 1934 trof de Openbare Veiligheid maatregelen opdat het kusttoerisme geen hinder zou ondervinden van de aanwezigheid van zigeuners. De rijkswacht werd geïnstrueerd om zigeuners dieper het land in te drijven zodra hun aanwezigheid in het kustgebied werd opgemerkt⁴¹².

Waarschijnlijk waren er toch plaatsen waar de zigeuners in de winter gedurende een langere tijd mochten kamperen. Dat kan men opmaken uit een bericht in *De Postrijder der provincie Limburg* van 17 april 1937: “*Nauwelijks is het voorjaar in 't land of de z.g. Belgische zigeuners zijn van hun logeerplaatsen in de omgeving van Diest, Hasselt enz. opgejaagd om naar de richting der Nederlandsch-Belgische grens te worden overgebracht*”⁴¹³. Dat belette niet dat op het einde van datzelfde jaar de liberale volksvertegenwoordiger Alfred AMELOT over het verblijf van zigeuners in België een schriftelijke vraag stelde aan de katholieke minister van Justitie Charles DU BUS DE WARNAFFE⁴¹⁴.

De Belgische autoriteiten waren er op uit om zigeuners tot een sedentair leven te verleiden of ze daartoe te dwingen. Daarmee volgden ze een trend die ook in andere landen van **Europa** heerste, vooral in de jaren dertig van de 20ste eeuw. Het succes hiervan was evenwel beperkt. We hebben één experiment kunnen reconstrueren. De families KAROLI en MODIS trachtten zich begin 1934, na omzwervingen die hen, behalve in **België** en **Nederland**, tot in **Duitsland** en **Scandinavië** leidden, in het Luikse te vestigen. Dat gebeurde onder dwang. In december 1933 kregen de zigeuners een vergunning om voorlopig in **België** blijven als ze voor 16 januari 1934 een woning betrokken in een plaats waar zich een rijkswachtbrigade bevond. De gezinnen waaruit de groep bestond moesten zich in verschillende gemeenten vestigen en er zich in het vreemdelingenregister laten inschrijven. Daarna moesten ze hun woonwagens verkopen. “*De Koninklijke Besluiten van uitzetting te hunnen laste getroffen, zijn niet definitief geschorst, maar zullen niet uitgevoerd worden, zolang hun gedrag niet te wensen laat en op voorwaarde dat zij zich onderwerpen aan hiervorenstaande regels,*” zo besloot de

⁴¹¹ RAK, Gemeentearchief Rollegem, 1231. Rondschrijven van Verschaeve, Procureur des konings, Parket van het rechterlijk arrondissement Kortrijk, aan Burgemeesters, Kommissarissen van Politie en Bevelhebbers der Gendarmerie van het Arrondissement, Kortrijk, 28.03.1934.

⁴¹² ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1014. Brief van Sûreté Publique, le Directeur, aan le Général-Major Commandant le Corps de Gendarmerie, Bruxelles, 12.08.1934.

⁴¹³ Bohemers, in: *De Postrijder der provincie Limburg*, 17.04.1937.

⁴¹⁴ Ministerie van Justitie. 6. Vraag n° 7 van den heer Amelot, 14 December 1937, in: *Bulletijn Nr 6. Wetgevende Kamers – gewone zitting 1937-1938. Vragen en antwoorden – Kamer van Volksvertegenwoordigers*, s.l., 21.12.1937, p. 106.

Alfred Ameloot (1868-1966) was o.m. liberaal volksvertegenwoordiger voor het arrondissement Oudenaarde (1919-1950) en burgemeester van Zingem (1896-1964).

Charles du Bus de Warnaffe (1894-1965) was o.m. katholiek volksvertegenwoordiger voor het arrondissement Brussel (1934-1961) en meermaals minister, o.m. van Justitie (1937-1938, 1945 en 1952-1954); in 1963 werd hij minister van Staat.

Openbare Veiligheid in een nota over het experiment⁴¹⁵. Eerst trachtten de zigeuners alsnog in **Noorwegen** te geraken, maar dat mislukte⁴¹⁶. Na hun terugkeer, in maart 1934, bood de Openbare Veiligheid hen een nieuwe verblijfsvergunning aan, geldig voor één maand. In die tijd moest de groep zich ergens in **België** zien te vestigen⁴¹⁷. Dat scheen te lukken: de families vestigden zich (voor een deel?) in de rue Pierreuse nrs. 41 en 43 in **Luik**. Mogelijk betrokken andere leden van de groep nog een verblijf in, onder meer, **Jemeppe** en **Straimont**.

De rijkswacht van **Luik** volgde het doen en laten van de zigeuners van nabij. In april 1934 stelde zij een rapport op waaruit bleek dat het gedrag van de mannen werd goedgekeurd door de burens. Zij hadden hun oude beroep van paardenhandelaar weer opgenomen en verkochten ook violen. Eén van de zigeuners kwam aan de kost als ketellapper. Over de vrouwen was men aanmerkelijk minder te spreken. Zij trokken de stad en het omringende platteland in om te bedelen en uitten dreigementen tegen wie hun enige liefdadigheid weigerde. De rijkswachters hadden ook vernomen dat ze in de dorpswinkels in de omgeving wisseltrucs toepasten en er vandoor gingen met allerhande waren zonder te betalen. Over de woningen van de zigeuners viel ook nog wat te zeggen: het was er buitengewoon smerig. De geur was er niet te harden, want de vrouwen deden hun behoefte liever in emmers – die dan bleven staan – dan op het toilet. Met dat alles hielden de Luikenars geen al te beste indruk over van de zigeuners⁴¹⁸. En het ging van kwaad naar erger, zo valt op te maken uit een rapport dat de vreemdelingendienst van de stad **Luik** begin mei 1934 opstelde. De zigeuners leefden in een stuitende smeerbeel. Vrouwen en kinderen, gekleed in onbeschrijflijke lompen en barrevoets, liepen bedelend en waarzeggend door de straten van de stad. Van de opbrengst hiervan leefden ze. De dienst stelde vast dat de kinderen niet naar school gingen, wat door de lokale politie werd gesignaleerd aan de procureur des konings van **Luik**. Toen de ouders op hun plichten terzake waren gewezen, verklaarden ze dat de scholen hun kinderen niet wilden aanvaarden omdat ze te vuil en te slecht gekleed waren. Einde april kregen de zigeuners van de politiecommissaris een waarschuwing dat zijzelf of hun kroost niet meer mochten bedelen in de straten van de stad⁴¹⁹. Het bleek dan ook onontkoombaar: begin juni hadden de zigeuners hun vaste verblijfplaats opgegeven en hun zwerversleven opnieuw opgenomen. Ze verklaarden aan de rijkswacht van **Oreye** dat ze uit **Luik** waren weggetrokken omdat de huur van de huizen te hoog was. Bovendien werden de kinderen er, volgens hun verklaringen, ziek. Ze vertelden dat ze op zoek waren naar een andere woonst, onder meer in **Herve** en in de Oostkantons. De vooruitzichten waren echter weinig gunstig: ze verdienden te weinig om een maandelijks huur van meer dan 300 of 400 frank te betalen. Ondertussen trokken ze weer rond met paarden en woonwagens, nu weliswaar in het bezit van een voorlopige verblijfsvergunning, in afwachting dat de onderhandelingen om ze alsnog naar **Noorwegen**

⁴¹⁵ JMDV, Vreemdelingenpolitie, Individuele dossiers. Kopie van nota van De Caerlé en Blocteur, s.l., 09.03.1934; ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1013. Brief van voor de Administrateur der Openbare Veiligheid, de Onderdirecteur [onleesbaar], aan de Bevelhebber der Rijkswachtbrigade te Halle, Brussel, 09.12.1933.

⁴¹⁶ Zie infra.

⁴¹⁷ Les romanichels sont partis, [niet identificeerbaar krantenartikel], [maart 1934].

Het knipsel bevindt zich in ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1014. Het werd samen met een ander opgestuurd aan minister van justitie P.-E. Janson, met als bijschrift in de marge: “*Encore! du chômage à présent, des pensions de vieillesse à l’avenir.*”

⁴¹⁸ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1014. Nota, P.V. n° 160° van Gendarmerie nationale, Brigade de Liège, s.l., 12.04.1934.

⁴¹⁹ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1014. Nota, P.V. n° 1053 van Ville de Liège, Service des Etrangers, 03.05.1934.

over te brengen tot een goed einde zouden komen⁴²⁰. De zigeuners die in **Jemeppe en Straimont** waren neergestreken verging het wellicht niet anders. Zo signaleerde de plaatselijke rijkswacht al in april 1934 aan de Openbare Veiligheid dat de familie een paard en een vrachtwagen had aangekocht⁴²¹.

Daarmee kwam een einde aan een ernstige poging om de zigeuners een vaste verblijfplaats op te dringen. Van enige sociale begeleiding om dit experiment kans van slagen te geven, was geen sprake geweest. Toezicht was er alleen van de verschillende politiediensten en van de vreemdelingendienst van de stad Luik, maar nergens hebben we sporen gevonden van steunverlening. Er werd kennelijk van de zwervers verwacht dat ze van de ene dag op de andere zich in alle aspecten van de sedentaire, burgerlijke maatschappij inschakelden, zoals werk, school en leefomstandigheden. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat het experiment grandioos mislukte.

4.4. De zigeuners en de relaties van België met zijn buurlanden

Op 15 mei 1925 stuurde de rijkswachtbrigade van **Gent** vier zigeunerfamilies op weg naar de verschillende grenzen van België: één moest via **Essen** naar **Nederland**, twee via **Hergenrath** naar **Duitsland** en de laatste via **Moeskroen** naar **Frankrijk**⁴²². Dat waren inderdaad de landen waarmee het zigeunerverkeer het meest intens was, maar er waren ook contacten met andere landen.

4.4.1. De relatie met Duitsland

Zigeuners die in de provincie **Luik** werden opgepakt, werden niet zelden over de grens met **Duitsland** gezet. De rijkswachtcommandant van **Fexhe-le-Haut-Clocher** eiste op 12 februari 1925 bij de burgemeester van **Jeneffe** zeven opgetuigde paarden en vier begeleiders om vier woonwagens naar de zetel van de brigade over te brengen. Van daaruit zouden ze van brigade tot brigade worden geleid naar de grens met **Duitsland**⁴²³. Op 28 juni 1925 werd een groep zigeuners die de avond voordien nabij **Burg-Reuland** de Duits-Belgische grens had overgestoken, teruggedreven bij gebrek aan geldige papieren. Het ging om de familie DEMESTRE, stoelenmatters van Russische nationaliteit⁴²⁴. Kennelijk slaagden ze er in de volgende dagen of weken alsnog in **België** binnen te geraken, want in november 1925 was de familie het voorwerp van een conflict aan de Belgisch-Franse grens. Als gevolg hiervan werden ze met hun drie schamele woonwagens van brigade tot brigade geleid, naar de Duitse grens⁴²⁵. In november 1925 bevond zich een groep aan de Belgisch-Duitse grens in **Kelmis**. De krant *La Dernière Heure* vond de zigeuners exotisch genoeg om er een foto van te

⁴²⁰ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1014. Nota, P.V. n° 196 van Gendarmerie nationale, brigade d'Oreye, Oreye, 02.06.1934; ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1014. Nota, s.l., 17.06.1934.

⁴²¹ JMDV, Vreemdelingenpolitie, Individuele dossiers. Nota van De Caerlé en Blocteur, s.l., 18.04.1934.

⁴²² ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 999. Nota, P.V. n° 292^a van Gendarmerie nationale, brigade de Gand, Gent, 15.05.1925.

⁴²³ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 996. Nota van le M. de L^{is} Chef J. Verlainne, Gendarmerie nationale, brigade de Fexhe-le-Haut-Clocher, Fexhe-le-Haut-Clocher, 12.02.1925.

⁴²⁴ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 997. Nota, P.V. n° 338 van Gendarmerie nationale, brigade de Burg-Reuland, s.l., 30.06.1925.

⁴²⁵ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 997. Nota, P.V. n° 338 van Gendarmerie nationale, brigade d'Agimont, Heer-Agimont, 26.11.1925; ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 997. Minuut van Telegram, aan Commandant Gendarmerie Heer-Agimont, s.l., 30.11.1925.

publiceren⁴²⁶. In het begeleidende commentaar werd gezocht dat men ze overal ongewenst vond en men ze dus over de grens zette, maar dat ze telkens weerkeerden...

Op 31 augustus 1926 sloten **België** en **Duitsland** een overeenkomst, waarbij de onderdanen van andere landen die door één van beide partijen uitgewezen werden, niet zonder formaliteiten over de grens konden worden gezet⁴²⁷. Dat gold eveneens voor zigeuners. Geregeld deden de overheden van de beide landen een beroep op deze overeenkomst om het dumpen van groepen zigeuners bij elkaar te verhinderen of te veroordelen.

In de namiddag van 30 oktober 1928 kwam het tot een incident aan de Belgisch-Duitse grens. Volgens een rapport van de overheid in **Aken** aan het ministerie van Binnenlandse Zaken van **Pruisen** werd toen een groep van tachtig à honderd zigeuners, die niet de Duitse nationaliteit hadden, naar **Laurensberg** gedreven, ten noordoosten van de keizerstad. Korte tijd nadien joegen Duitse gendarmes te voet de zwervers terug de grens over. Zij waakten er over dat de groep niet ergens verder naar het zuiden **Duitsland** binnendrong. Intussen zou een andere bende zich in **Henri-Chapelle** ophouden, met de intentie eveneens de Belgisch-Duitse grens over te steken. Het Duitse gezantschap in **Brussel** vroeg daarop, verwijzend naar de overeenkomst van 1926, de regeling na te leven en de nodige maatregelen te treffen om nieuwe problemen te vermijden⁴²⁸. De groep werd daarop ondergebracht in **Kelmis**, onder bewaking van de rijkswacht. Op 6 november besloot de Openbare Veiligheid om alvast drie families – in totaal 19 personen – naar de Franse grens over te brengen. De overige zigeuners werden intussen steeds opstandiger, onder meer vanwege de weigering van de overheden om hen te bevoorraden; door hun verblijf onder bewaking van de rijkswacht konden ze zelf geen geld verdienen of voor proviand zorgen⁴²⁹. In de loop van de volgende dagen gingen echter ook de grenzen met **Frankrijk**, **Luxemburg** en **Nederland** dicht. De Openbare Veiligheid koos daarop voor een krachtproef met de zigeuners: er bleef volgens administrateur REMY geen andere optie dan te wachten op het ogenblik dat zij hun wagens en paarden zouden verkopen en met eigen middelen het land zouden verlaten⁴³⁰. In de loop van november en begin december werd het merendeel van de zwervers alsnog over de grens gezet, “*pour leur permettre de regagner leur pays d’origine.*” Omstreeks half december **verbleven** nog twee families in **Kelmis**. REMY stelde de Duitse gezant gerust dat de Belgische overheid er niet aan dacht deze personen naar Duitsland te sturen: hun verblijf in de grensgemeente had slechts te maken met identificatieproblemen⁴³¹.

In de loop van de volgende jaren veranderde er weinig. In mei 1931 deed zich een nieuw incident voor aan de Belgisch-Duitse grens, ditmaal in **Raeren**. De rijkswacht wou een groep van veertig zigeuners in zeven woonwagens over de grens zetten, maar stuitte daarbij op de gealarmeerde Duitse bereden politie-eenheden van de *Schutzpolizei*. Een nieuwe poging om

⁴²⁶ Groupe de Bohémiens [...], in: *La Dernière Heure*, 10.11.1925.

⁴²⁷ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1010. Nota van [onbekend], Notiz betreffend den Zustand der ausländischen Zigeuner in Belgien, s.l., 29.12.1942.

⁴²⁸ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1001. Kopie van vertaling van nota van Légation Allemande à Bruxelles, Bruxelles, 23.11.1928.

⁴²⁹ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1010. Kopie van brief van le Major Deppe, Commandant le Groupe de gendarmerie de Liège, aan le Commandant du Corps de Gendarmerie [le Général-Major Bayart], Liège, 14.11.1928.

⁴³⁰ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1010. Kopie van brief van Remy, Administrateur de la Sûreté publique, aan le Général-Major Bayart, Commandant le Corps de gendarmerie, s.l., 21.11.1928.

⁴³¹ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1010. Kopie van brief van Remy, Administrateur de la Sûreté Publique, aan M. le Ministre d’Allemagne à Bruxelles, [Bruxelles], 12.12.1928.

nabij **Lichtenbusch** via boswegeltjes de grens over te steken, werd met het gebruik van geweerkolven verijdeld. Daarop werden de zigeuners gedwongen halt te houden in het niemandsland op de grens, bewaakt door Belgische rijkswachters en Duitse *Schupo*'s; die laatsten lieten zelfs patrouillewagens en veldkeukens aanrukken om de bewaking te verzekeren⁴³².

Conflicten aan de Nederlands-Duitse grens betreffende de zigeuners deden zich nauwelijks voor. In de buurt van het drielandpunt met **België** werkten de Nederlandse en Duitse grenswachten vaak zelfs samen om het 'afschuiven' van zigeuners door de rijkswacht naar hun land te beletten⁴³³. In elk geval scheen in mei 1933 een poging om liefst 24 woonwagens, met 50 à 60 zigeuners vanuit **België** naar **Duitsland** te krijgen mislukt. Daarop zou de Belgische rijkswacht de kans hebben afgewacht om ze ergens tussen **Vaals** en **Eijsden** over de grens met **Nederland** te zetten. De marechaussee van **Gulpen** – wellicht gewaarschuwd door de Duitse collega's – hield alvast een oogje in het zeil om dat te verhinderen⁴³⁴.

4.4.2. De relatie met Frankrijk

Op 14 november 1928 deed zich een incident voor aan de Frans-Belgische grens ter hoogte van **Leers-Nord**. Drie politieagenten van de Franse stad **Tourcoing** begeleidden er een zigeunerfamilie van 17 personen, in twee woonwagens, tot een driehonderdtal meter diep op Belgisch grondgebied. Daar werden de twee paarden, die in **Tourcoing** waren opgeëist, uitgespannen. Drie dagen later brachten Belgische rijkswachters de zigeuners tot op de grens, waar ze pas op 22 november door de veldwachter van **Leers** werden meegenomen naar een onbekende bestemming dieper in **Frankrijk**. De administrateur van de Openbare Veiligheid protesteerde bij het Franse ministerie van Binnenlandse Zaken tegen deze handelswijze. Hij wees er op dat de Belgische regering, onder druk van de publieke opinie, maatregelen had genomen om de toevloed van zigeuners in het land tegen te gaan. Daarom had de rijkswacht deze groep vreemdelingen, van wie de meeste in **Frankrijk** geboren waren of naar hun zeggen de Franse nationaliteit hadden, teruggestuurd naar de zuiderburen⁴³⁵.

Soms werd getracht genante situaties aan de grens te voorkomen. Eveneens in november 1928 schreef de speciale politiecommissaris die verbonden was aan het Franse spoorwegstation van **Longwy** aan de rijkswachtcommandant van de provincie **Luxemburg** dat hij had vernomen dat een zigeunerstam van 50 personen onderweg was vanuit **Luik** naar de grens met **Frankrijk**. Dat land had deze groep de toegang tot zijn grondgebied verboden. De zigeuners liepen dus het risico in het niemandsland tussen de twee landen terecht te komen. De commissaris vroeg de rijkswachtofficier dan ook om deze zwervers naar een andere grens te sturen⁴³⁶. Uit telefonische inlichtingen bleek al gauw dat het gerucht niet klopte. Een andere methode om moeilijkheden uit de weg te gaan was gebruik te maken van de duisternis. Aldus kon de rijkswachtbrigade van **Agimont** in de nacht van 30 december 1928 ongehinderd een

⁴³² Une question sociale d'actualité. L'expulsion des indésirables, in: *Le Matin*, 19.05.1931.

⁴³³ L. LUCASSEN, 'En men noemde hen zigeuners'. *De geschiedenis van Kaldarasch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland: 1750-1944*, Amsterdam; 's-Gravenhage, 1990, p. 182.

⁴³⁴ NA, 2.09.45. Ministerie van Justitie: Rijksvreemdelingendienst 1918-1945, 817. Nota van 2e Divisie Koninklijke Marechaussee, Opperwachtm. Brigade-Commandant L.J. Schmidt, aan de Majoor Commandant der 2e Divisie Koninklijke Marechaussee, Gulpen, 16.05.1933.

⁴³⁵ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1010. Brief van l'Administrateur de la Sûreté Publique, aan [M. De Lange], Contrôleur Général des services de Recherches judiciaires, Ministère de l'Intérieur à Paris, Bruxelles, 19.12.1928.

⁴³⁶ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1010. Brief van le Commissaire Spécial de Police, Gare de Longwy, aan M. le Capitaine, commandant le Gendarmerie de la Province à Arlon, Longwy, 18.11.1928.

zigeunerfamilie op weg zetten naar het station van **Aubrives**, om er de trein te nemen naar **Charleville-Mézières**⁴³⁷.

Op 5 april 1929 werd de rijkswachtbrigade van **Rièzes** door de douane gewaarschuwd dat een groep zigeuners trachte in **België** binnen te geraken via de weg van **Signy-le-Petit** naar **Chimay**. Uit onderzoek van hun papieren – onder meer het Franse *carnet anthropométrique* – bleek dat de zwervers allen de Franse nationaliteit hadden. Daarop werden ze naar **Frankrijk** teruggedreven; de hele episode nam precies anderhalf uur in beslag⁴³⁸.

In 1928 en 1929 leidde het uitwijzen van twee zigeunerfamilies tot correspondentie tussen de overheden van de twee landen. Wanneer het verblijf van de zigeuners aan de grens meer tijd in beslag nam, kon de situatie immers wel eens ontaarden. De familie CARLOS, die in mei 1929 reeds ruim een half jaar in **Mont-Saint-Martin**, aan de Franse zijde van de grenspost bij **Aubange** verbleef, viel de reizigers lastig en hinderde de douaniers bij hun werk. Een ambtenaar die tegen hen optrad werd beledigd en bedreigd, tot jolijt van passanten die van het incident getuige waren. De douaniers vroegen dan ook versterking van het politietoezicht op de zigeuners. De rijkswacht van **Aubange** bevestigde de problemen. Van tijd tot tijd drongen de zigeuners door velden en bossen het Belgische grondgebied binnen. Ze richtten er schade aan en gaven zich over aan bedelarij⁴³⁹. De prefect van het departement **Meurthe-et-Moselle** en de Franse minister van Binnenlandse Zaken hadden eerder reeds bij Buitenlandse Zaken aangedrongen op een oplossing, maar dat bleek niet zo eenvoudig. De Belgische overheid hield immers het been stijf. De familie CARLOS bleek te beschikken over een geldig collectief paspoort dat op 22 september 1928 was afgeleverd door het consulaat van **Portugal** in **Brussel**. Het kreeg een visum voor de transit van de familie door **Frankrijk**. De Openbare Veiligheid besloot dat deze familie, die de Portugese nationaliteit had, overigens nooit de toelating had gekregen om in **België** te verblijven, ook niet vóór 1914⁴⁴⁰. Het probleem was echter dat de Portugese overheid weigerde te erkennen dat het hier onderdanen van haar land betrof. **Portugal** had de paspoorten afgenomen en de zigeuners teruggedreven naar **Frankrijk**⁴⁴¹.

Het geval van de familie COLOMBAR was niet eenvoudiger, omdat de nationaliteit van de betrokkenen niet eenduidig was. Joseph COLOMBAR zou afkomstig zijn geweest uit de buurt van **Boedapest**. Twee personen, van 18 en 24 jaar, hadden de Belgische nationaliteit, terwijl dat voor de zestien andere familieleden niet het geval was. De groep was in oktober en november 1928 al het voorwerp geweest van een pingpongspel tussen Franse en Belgische politiediensten in de buurt van **Moeskroen**. De administrateur van de Openbare Veiligheid betreurde, in een brief van 2 december 1929, dat hij de Fransen niet ter wille kon zijn: alleen de twee mannen met de Belgische nationaliteit konden door **België** worden opgenomen. De

⁴³⁷ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1001. Nota, P.V. n° 1 van Gendarmerie nationale, brigade d'Agimont, Heer-Agimont, 02.01.1929.

⁴³⁸ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1010. Nota, PV n° 29 van Gendarmerie Nationale, Brigade de Rièzes, Rièzes, 05.04.1929.

⁴³⁹ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1001. Kopie van brief van Lekeu, Receveur, Bureau des douanes à Aubange, aan le Contrôleur, Aubange, 21.05.1929; ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1001. Nota, P.V. n° 168, Gendarmerie nationale, brigade d'Aubange, Aubange, 27.05.1929.

⁴⁴⁰ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1001. Minuut van brief van Administrateur de la Sûreté Publique, aan Ministre des Affaires Etrangères, Bruxelles, 02.12.1929.

⁴⁴¹ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1001. Kopie van brief van M. Herbette, Ambassade de France en Belgique, aan P. Hymans, Ministre des Affaires Etrangères, Bruxelles, 26.04.1929.

zaak had alleszins ook een positief effect: de Franse minister van Binnenlandse Zaken suggereerde in een nota van 30 januari 1929 dat er een overeenkomst zou gesloten worden tussen de betrokken landen om te verhinderen dat zwervers wier nationaliteit niet kon worden vastgesteld tot in den treure over en weer zouden worden gestuurd. De administrateur van de Openbare Veiligheid kon dit billijken en wou voortaan ook in die geest handelen. Hij stuurde nog slechts die zigeuners terug die door de Franse autoriteiten naar België waren gestuurd en diegenen die een geldig paspoort of andere stukken konden voorleggen die bewezen dat ze doorlopend in de republiek konden verblijven. Voorts was hij bereid het transitverkeer per spoor te vergemakkelijken voor zigeuners die, voorzien van een geldig paspoort, van plan waren om via **België** naar hun land van oorsprong terug te keren⁴⁴². Het zou echter nog enige tijd duren eer er concrete afspraken kwamen.

Een groep van acht zigeuners met de Spaanse en de Italiaanse nationaliteit, werd in april 1931 aangehouden nadat ze via **Adinkerke België** waren binnengeraakt; het is onduidelijk of ze werden teruggedreven⁴⁴³.

Op 7 augustus 1931 bracht de rijkswachtbrigade van **Roisin** een zestigtal zigeuners naar de grens in **Bellignies**. De groep had in **Péruwelz** van de Openbare Veiligheid het bevel gekregen het land te verlaten. Een poging van de groep om opnieuw **België** binnen te dringen, werd verijdeld. De rijkswachtbrigade van **Dour** hield het gezelschap in de gaten, terwijl verder langs de grens bewakingsopdrachten werden uitgevoerd⁴⁴⁴. Dat bleek nodig: tot tweemaal toe trachtten Franse politie-eenheden de bende terug te drijven. Daarop waarschuwde de generale staf van de rijkswacht de groepen van Bergen, Brugge en Namen de nodige voorzorgen te nemen. Op 9 augustus trachtte de gendarmeriebrigade van het Franse stadje **Bavay** in de buurt van **Aulnois** de groep zigeuners via een doodlopende veldweg en over privé-terrein op Belgisch grondgebied te smokkelen. Daarbij kwamen geüniformeerde gendarmes te paard op Belgisch grondgebied. De commandant van de rijkswacht van **Aulnois** wees zijn Franse collega's hierop, zodat die zich op bevel van hun overste terugtrokken, samen met de zigeuners, om een diplomatiek incident te vermijden⁴⁴⁵. Tenslotte plaatste de Franse gendarmerie de colonne op de berm van de weg die de grens vormde tussen beide landen⁴⁴⁶. Aan beide zijden van de grens trokken eenheden van Belgische rijkswacht en van Franse gendarmerie de wacht op; er werden zelfs speciale barakken neergezet om de ordehandhavers te logeren⁴⁴⁷.

De manoeuvres op het terrein werden nu gevolgd door een bureaucratisch en diplomatiek steekspel. De rijkswacht maakte een namenlijst op van de betrokken zigeuners, die zich voor het merendeel beriepen op de Spaanse en de Noorse nationaliteit. Het ging om eden van de

⁴⁴² ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1001. Kopie van nota van le Ministre de l'Intérieur, aan le Ministre des Affaires Etrangères, Paris, 30.01.1929; ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1001. Minuut van brief van Administrateur de la Sûreté Publique, aan Ministre des Affaires Etrangères, Bruxelles, 02.12.1929.

⁴⁴³ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1010. Kopie van nota van le major Kinzinger, Commandant le Groupe de gendarmerie de Bruges, aan Commandant du Corps, Bruges, 05.05.1931.

⁴⁴⁴ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1272. Nota, P.V. n° 21 C^{elle}, van Gendarmerie nationale, Brigade de Roisin, Roisin, 07.08.1931.

⁴⁴⁵ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1272. Nota, s.l., 08.08.1931; ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1272. Nota, P.V. n° 339, van Gendarmerie nationale, Brigade d'Aulnois, s.l., 09.08.1931.

⁴⁴⁶ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1272. Nota, P.V. n° 344 van Gendarmerie nationale, Brigade d'Aulnois, s.l., 11.08.1931.

⁴⁴⁷ Histoire de Bohémiens, in: *Le Rappel*, 20.09.1931.

families CORRET, CZARDAS, KAROLI, GORGAN, MODIS en ZIKALI. De Franse autoriteiten voerden aan dat er geen enkele reden was waarom deze zigeuners naar **Frankrijk** dienden gedreven te worden: op enkele uitzonderingen na waren ze geboren in **Italië, België, Nederland** of **Noorwegen**. Ze eisten dan ook dat de Belgische minister van Buitenlandse Zaken P. HYMANS de bevoegde administratie tot de orde zou roepen. Het gemeenschappelijke belang vereiste immers, zo vermaande de Franse ambassadeeraad BRUGÈRE de minister, dat de Franse en de Belgische overheden aan de grens in dergelijke zaken tot overeenstemming kwamen en zich niet zomaar onttrokken van de zigeuners die ze als ongewenst in hun land beschouwden⁴⁴⁸. Buitenlandse Zaken vroeg daarop inderdaad uitleg aan Justitie en suggereerde de rijkswacht instructies te geven zich op de vlakte te houden, tot de zaak via diplomatieke weg geregeld was⁴⁴⁹. Dat laatste was een stap te ver voor de Openbare Veiligheid. Daar argumenteerde men dat dergelijke onderhandelingen gewoonlijk heel wat tijd in beslag namen. De kosten voor het onderhoud van de nomaden, die door de Schatkist moesten worden gedragen, zouden snel oplopen!⁴⁵⁰

Intussen verbleven de zigeuners over wie het meningsverschil ging gedurende de maanden september en oktober 1931 toch in het niemandsland tussen **België** en **Frankrijk**⁴⁵¹. Op andere plaatsen aan de grens deden zich in die periode overigens gelijkaardige incidenten voor. Zo stuurde de rijkswacht op 20 september twee zigeunerfamilies naar **Frankrijk** in de buurt van **Houdain**, ten noorden van **Bavay**. Daarbij drong de rijkswacht een eind binnen op Frans grondgebied en zouden er bedreigingen geuit zijn om de wapens te gebruiken tegenover Franse gendarmes⁴⁵². Een en ander lag aan de basis van een voorstel van de Franse overheden om te overleggen met de Belgische collega's over de wijze waarop dergelijke incidenten in de toekomst konden worden vermeden. Minister van Buitenlandse Zaken P. HYMANS gaf dadelijk zijn zegen aan dit initiatief en vroeg zijn collega van Justitie Fernand COCQ de ambtenaren aan te duiden die de gesprekken zouden voeren⁴⁵³. Dat gebeurde: de minister koos voor adjunct-administrateur van de Openbare Veiligheid R. DE FOY en bureauchef P. BLOCTEUR, die zich bij de Vreemdelingenpolitie over de zigeuners ontfermde. Inmiddels startte Justitie een onderzoek op over de incidenten bij **Houdain**, want de versies van de Franse en van de Belgische betrokkenen liepen nogal uiteen⁴⁵⁴.

Op het terrein kwam er weer beweging in de zaak op 28 oktober. De Belgische rijkswacht vernam toen dat de Franse gendarmes het plan hadden opgevat om de zigeuners die nabij

⁴⁴⁸ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1272. Kopie van brief van Brugère, Ambassade de France en Belgique, aan P. Hymans, Ministre des Affaires Etrangères, Bruxelles, 28.08.1931.

⁴⁴⁹ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1272. Brief van [onleesbaar], Chef de section, Ministère des Affaires Etrangères, Direction Générale C, aan Ministre de la Justice, Bruxelles, 01.09.1931.

⁴⁵⁰ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1272. Minuut van brief van [onbekend], Sûreté Publique, aan Ministre des Affaires Etrangères, Bruxelles, s.d. [28.09.1931].

Buitenlandse Zaken stuurde de Franse diplomatieke vertegenwoordiging op 2 oktober 1931 een antwoord.

⁴⁵¹ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1272. Nota, P.V. n° 486 van Gendarmerie nationale, Brigade d'Aulnois, s.l., 17.10.1931.

⁴⁵² ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1272. Kopie van nota, Aide-mémoire, Bruxelles, 15.10.1931.

⁴⁵³ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1272. Brief van P. Hymans, Ministre des Affaires Etrangères, aan Cocq, Ministre de la Justice, Bruxelles, 20.10.1931.

Alphonse Lambert Joseph Fernand Cocq (1861-1940) was o.m. liberaal volksvertegenwoordiger (1909-1936) en minister van Justitie (1931-1932).

⁴⁵⁴ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1272. Minuut van brief van [Ministerie van Justitie], aan Hymans, Ministre des Affaires Etrangères, s.l.; 28.10.1931.

Aulnois kampeerden de volgende dag weg te leiden. Aanvankelijk zou het in de richting van **Bavay** en **Douai** gaan, maar uiteindelijk werd ervoor geopteerd slechts enkele kilometer op te schuiven, naar het gehucht **Rat d'eau**, ten noorden van **Bavay**. Daar bevond zich de andere groep zigeuners, zodat de twee konden worden samengevoegd⁴⁵⁵.

Op 13 november 1931 ontmoetten delegaties van de twee landen elkaar in het Franse dorpje **Feignies**, een drietal kilometer van de Frans-Belgische grens, tussen **Bavay** en **Maubeuge**. Ambtenaren van het Franse ministerie van Binnenlandse Zaken en van het Belgische ministerie van Justitie, bevoegd voor zigeunerkwesties, pleegden overleg over de manier waarop beide landen voortaan zouden omspringen met het uitwijzen van zigeuners, om het teruggedrijven van de ongewenste zwervers te vermijden⁴⁵⁶. Na enkele uren onderhandelen werd de volgende overeenkomst uitgewerkt:

1. Geen enkele teruggedrijving van zigeuners van **België** naar **Frankrijk** of omgekeerd mocht nog gebeuren – zelfs al waren ze door één van beide landen over de grens gezet – zonder dat de teruggedrijving op voorhand werd aangekondigd en zonder dat het land van bestemming aanvaard had de zigeuners te ontvangen.
2. **Frankrijk** zou zich niet meer verzetten tegen de opname van zigeuners die Franse onderdanen waren, terwijl **België** zigeuners van Belgische nationaliteit zou dienen op te nemen.
3. Zigeuners van wie kon worden aangetoond dat ze een andere nationaliteit dan de Belgische of de Franse hadden, mochten door de respectieve landen reizen op weg naar hun land van herkomst, indien dat laatste land of het land waardoorheen ze moesten had aanvaard hen op te nemen. Zo mochten bijvoorbeeld Portugese zigeuners door **Frankrijk** trekken indien **Spanje** zou instemmen hen door te laten, op weg naar hun land van oorsprong.
4. Beide landen kwamen overeen zigeuners van wie de nationaliteit niet vaststond niet terug te drijven naar het andere land zonder de goedkeuring van het land van bestemming.
5. Vrouwen – al dan niet gehuwd – en minderjarige kinderen – wettelijke of natuurlijke – zouden worden geacht dezelfde nationaliteit te hebben als het hoofd van de familie; de situatie van meerderjarige kinderen zou worden geregeld met inachtneming van hun eigen nationaliteit.
6. De Dienst van de Openbare Veiligheid in **Brussel** en de *Direction de la Sûreté Générale* in **Parijs** zouden onder elkaar mededelingen en informatie uitwisselen die voortvloeiden uit deze overeenkomst⁴⁵⁷.

Er werden lijsten opgemaakt met de namen van zigeunerfamilies die, ten gevolge van de overeenkomst, in Frankrijk dienden te blijven of naar België dienden terug te keren. De republiek zou de families GORGAN, CORRET, COLOMBUS en LANDAUER ontvangen – samen 31 personen. De families KAROLI, MODIS, JOSEPH en ZIKALI keerden naar **België** terug – samen 29 personen⁴⁵⁸. Voorts werd besloten niet meer op de onverkwikkelijke

⁴⁵⁵ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1272. Nota, s.l., 28.10.1931.

⁴⁵⁶ AUGUSTIN-RODET, Une conférence internationale à Feignies. La présence d'une tribu de nomades à la frontière franco-belge avait provoqué des incidents entre les gendarmes des deux pays, in: *Grand Echo du Nord de la France*, 14.11.1931.

⁴⁵⁷ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1010. Nota van [onbekend], Note, s.l., s.d. [nov. 1931?].

⁴⁵⁸ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 995. Nota, Arrangement de Feignies du 13.11.1931. Tribus devant rester en France, s.l., s.d.; ARA, Ministerie van Justitie,

incidenten van 20 september terug te komen, met het oog op het bewaren van de goede relaties tussen de rijkswacht- en de gendarmeriebrigades aan de beide zijden van de grens⁴⁵⁹.

De Vreemdelingenpolitie gaf de rijkswachtbrigade van **Dour** dadelijk instructies betreffende de houding die zij diende aan te nemen tegenover de zigeuners die in **België** werden verwacht. Ze moesten overgebracht worden naar de rijkswachtkazerne. Daar zouden ze een reiswijzer krijgen die hen in staat moest stellen binnen acht dagen het land te verlaten via de grens van hun keuze, maar ze mochten niet meer naar **Frankrijk**. Daarna moesten de zwervers vrijgelaten worden in drie of vier groepen, met een tussenpoos van een drietal uren. De Vreemdelingenpolitie wou tot slot graag de vingerafdrukken ontvangen van de zigeuners die ouder dan 15 jaar waren⁴⁶⁰. Op 21 november kon *Le Peuple* opgelucht medelen dat de zigeuners tot grote tevredenheid van de omwonenden in de richting van Brussel waren gedirigeerd⁴⁶¹.

Het akkoord zorgde ervoor dat nog op andere plaatsen aan de Frans-Belgische grens de zaken in beweging kwamen. De Franse gendarmerie kreeg begin december 1931 instructies om, voortgaande op de afspraken die gemaakt waren, een groep zigeuners die sedert 17 juli 1931 verbleef in **Blanc-Misseron**, nabij **Quiévrain**, niet terug te drijven naar **België**⁴⁶².

De overeenkomst van **Feignies** mocht dan al de goede relaties bevorderen tussen beide landen, dat betekende nog niet dat de zigeuners zelf zich door dit akkoord gebonden achtten. Bovendien was de medewerking van alle diensten – onder meer de douane – niet noodzakelijk verzekerd, zoals reeds enkele weken later duidelijk werd. Zigeuners van de families MODIS, KAROLI, JOSEPH en ZIKALI werden door de regeling aan België toegewezen, maar in januari 1932 staken ze de grens over om via **Longwy** en **Thionville** tenslotte in **Straatsburg** te belanden. Ze werden door de Franse overheden teruggeleid naar **België**, maar ondernamen steeds nieuwe pogingen om in de republiek binnen te dringen. De inbreuken beu schreef de *Contrôleur Général des Services de Recherches Judiciaires* op 11 januari 1932 aan de Openbare Veiligheid een brief met het verzoek en verwijzend naar de akkoorden van **Feignies**, deze zigeuners te verhinderen nogmaals de grens over te steken⁴⁶³. Uiteindelijk kregen de families de toelating om vanuit **Longwy** via **Aubange** weer in **België** binnen te trekken. Ze zouden van de Openbare Veiligheid een vrijgeleide tot 1 maart 1932 ontvangen, met de aanmaning nadien uit het land te verdwijnen of definitief het nomadenleven op te geven⁴⁶⁴. De terugkeer had echter nog heel wat voeten in de aarde. Het was de bedoeling dat de families in groep het land zouden binnenkomen in de voormiddag van 23 januari 1932.

Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 995. Nota, Arrangement de Feignies du 13.11.1931. Tribus devant retourner en Belgique, s.l., s.d.

⁴⁵⁹ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1272. Nota, Procès-verbal de la réunion du 13 novembre 1931 à Feignies (France) dans les bureaux du Commissariat spécial, s.l., s.d.

⁴⁶⁰ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1272. Brief van [de Foy], Administrateur adjoint, Administration de la Sûreté Publique, aan Commandant de la brigade de gendarmerie, Dour, Bruxelles, 14.11.1931.

⁴⁶¹ Nomades expulsés, in: *Le Peuple*, 21.11.1931.

⁴⁶² ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1274. Kopie van brief van Contrôleur général des Services de Recherches Judiciaires, aan Administrateur de la Sûreté Publique, Paris, 09.12.1931.

⁴⁶³ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1012. Brief van de Contrôleur Général des Services de Recherches Judiciaires, aan de Administrateur de la Sûreté Publique à Bruxelles, Paris, 11.01.1932.

⁴⁶⁴ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1012. Nota, s.l., 21.01.1932.

Eén woonwagen arriveerde echter al de avond voordien, na het sluiten van het douanekantoor, aan de grens in **Aubange**; de ontvanger weigerde hun doortocht te verlenen. Voorts zou een groep vrouwen en kinderen met de trein tot **Athus** reizen. De rijkswacht nam maatregelen om deze personen van het station naar **Aubange** over te brengen. De rest van de groep kwam pas tegen vier uur in de namiddag van 23 januari aan de grens aan. De ontvanger van de douane in **Aubange** weigerde echter de toegang van de woonwagens tot het grondgebied indien niet de vereiste rechten – om en bij de duizend frank per wagen – werden betaald. De paarden konden in elk geval niet via **Aubange** over de grens komen. Daarop werd krijgsraad gehouden met een controleur van de Franse *Sûreté Générale*, een speciale commissaris uit **Thionville** en de Belgische douane. Tenslotte gaf de douanier zijn verzet op tegen de terugkeer van de woonwagens in België – ze hadden tenslotte pas enkele dagen voordien het land verlaten – maar voor de paarden diende een andere oplossing gezocht. Die werd gevonden door ze via de grenspost van **Lamorteau**, ongeveer dertig kilometer meer naar het westen, **België** binnen te laten. De speciale commissaris bezorgde de zigeuners een vrijgeleide om de omweg te mogen maken; voorts werd de rijkswacht van **Lamorteau** gewaarschuwd. De zigeuners kregen alvast nog een preek te verwerken vanwege de vertegenwoordiger van de Openbare Veiligheid. Hij deelde hen mee dat ze er niet hoefden over te piekeren gedurende langere tijd in **België** te kunnen blijven, zolang ze hun nomadenleventje volhielden. De Openbare Veiligheid was vastbesloten paal en perk te stellen aan die situatie en aan alle problemen die hieruit naar haar oordeel voortvloeiden. De functionaris maakte de zigeuners duidelijk dat ze hun namen niet mochten wijzigen en niet mochten bedelen. Strengere maatregelen zouden getroffen worden als ze de oogsten plunderden of aanleiding gaven tot klachten. De leider van de groep beloofde daarop formeel het zwerversleven te zullen opgeven⁴⁶⁵.

Een gelijkaardig incident deed zich voor in juni 1933 in de buurt van **Moeskroen**. Een zigeunerfamilie van twee volwassenen en vijf kinderen werd door de rijkswacht naar de grens gebracht en kon vanuit het standpunt van de politie zonder problemen in **Frankrijk** binnenkomen. De woonwagen, getrokken door een paard, werd echter tegengehouden door de douane. De plaatselijke chef argumenteerde dat de zigeuners op 14 maart via de grenspost van **De Seule (Le Seau, tussen Belle en Armentiers)** de grens hadden overschreden en dat ze opnieuw daarlangs moesten passeren om vrijdom van douanerechten te kunnen genieten. Daarop werden de zwervers, in overleg met de Openbare Veiligheid, van brigade tot brigade naar **Ploegsteert** geleid, om ze de gelegenheid te geven via de juiste douanepost naar het zuiden te trekken⁴⁶⁶.

De overeenkomst werd mogelijk aangegrepen door de autoriteiten om schoon schip te maken met de in hun ogen bandeloze zwervers. In juni 1932 vroeg R. DE FOY bijvoorbeeld aan de Franse autoriteiten om de nodige instructies te geven aan de bevoegde diensten om het mogelijk te maken dat de zigeuners Jean HEILIG en Joséphine ADAM in **Frankrijk** zouden worden toegelaten via de grenspost van **Mont-Saint-Martin** in het uiterste zuiden van de provincie **Luxemburg**. Op dat ogenblik kampeerde dit koppel echter nog in **Heppenbach**, ongeveer 120 kilometer noordelijker in de Belgische Eifel⁴⁶⁷.

⁴⁶⁵ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1012. Nota, s.l., 25.01.1932.

⁴⁶⁶ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1013. Nota, P.V. n° 96/R, Corps de gendarmerie, Brigade de Mouscron, Mouscron, 13.06.1933.

⁴⁶⁷ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1274. Brief van Administrateur adjoint de la Sûreté Publique, aan Contrôleur général des Services de Recherches Judiciaires, Service des nomades, Bruxelles, 20.06.1932.

In maart 1933 hield een zigeunerfamilie van waarschijnlijk Italiaanse afkomst zich op aan de grens tussen **Frankrijk** en **België**, op de baan tussen **Bavay** en **Binche**. Ze moesten voor 18 februari het koninkrijk verlaten via de grens van hun keuze, maar de Franse overheid protesteerde tegen deze formulering: zij was niet in overeenstemming met de akkoorden van **Feignies**. De bevoegde ambtenaar eiste dan ook dat de familie van de grens werd weggeleid en een formeel verbod kreeg om **Frankrijk** binnen te trekken⁴⁶⁸.

Ondanks de overeenkomst kwam het op 18 oktober 1933 tot een incident met nogal wat symboliek, in **Villers-Sire-Nicole** nabij **Maubeuge**. Een groep zigeuners met acht woonwagens werd er, klaarblijkelijk door Belgische rijkswachters, tot een kilometer ver over de Frans-Belgische grens gebracht. De Franse gendarmerie identificeerde een groot deel van de zigeuners als dezelfde die een tweetal jaren eerder betrokken waren bij de incidenten in **Feignies** die aan de basis lagen van de latere overeenkomst. Als gevolg hiervan waren deze zigeuners toen opnieuw in **België** toegelaten. Blijkbaar waren de rijkswachters gehaast om hen nu over de grens te krijgen: de zigeuners klaagden dat de paarden onophoudelijk klappen hadden gekregen om ze tot spoed aan te zetten en bij aankomst van de commandant van de gendarmerie van **Maubeuge** waren de dieren nog geheel bezweet. Die officier hield met de lijst van de overeenkomst van 1931 in de hand een naamafroeping. Het bleek dat 28 personen die op de lijst voorkwamen daar aanwezig waren. Nog eens een twintigtal bleek met hen verwant te zijn en had nooit het Belgische grondgebied verlaten. Daarop beval de gendarmeriecommandant dat de woonwagens rechtsomkeer maakten en zich naar de grens begaven. Zelf sprak hij aan de grens een drietal Belgische rijkswachters aan, dat zich van den domme hield. De plaatselijke rijkswachtcommandant nam intussen telefonisch contact op met zijn chef in **Bergen**, met de vraag om instructies. De Belgische overheden hadden de zigeuners immers een bevel tot uitzetting bezorgd, kennelijk met de hoop zo de overeenkomst van **Feignies** alsnog te kunnen omzeilen. Quod non: na enig gegalaver kregen de zigeuners toch de toestemming om terug op Belgisch grondgebied te komen⁴⁶⁹. De Franse autoriteiten waren bereid de zaak als een misverstand te beschouwen. Ze stelden voor dat de overeenkomsten in verband met de zigeuners nog eens in herinnering gebracht zouden worden bij de politiediensten aan beide zijden van de grens⁴⁷⁰. In feite lag de verantwoordelijkheid voor dit incident echter bij de Belgische Openbare Veiligheid, en niet bij de rijkswacht.

Over het algemeen scheen de overeenkomst echter vrij goed te werken, tenminste vanuit het standpunt van de twee contractanten. Waarschijnlijk was het enthousiasme bij de zigeuners wat minder groot: hun reismogelijkheden werden immers beperkt. Zo werden in februari 1934 zigeuners die aan de Frans-Belgische grens in **Brûly** kampeerden door de Belgische autoriteiten opnieuw België binnengeleid, per familie, op verschillende tijdstippen en in verschillende richtingen. In de motivering van de beslissing verwees DE CAERLÉ van de Vreemdelingenpolitie expliciet naar de akkoorden van **Feignies**⁴⁷¹.

⁴⁶⁸ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1272. Brief van Contrôleur général des Services de Recherches Judiciaires, aan Administrateur de la Sûreté Publique à Bruxelles, Paris, 01.03.1933.

⁴⁶⁹ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1013. Kopie van nota van Lieutenant Galet, commandant la Section de Maubeuge, Maubeuge, 18.10.1933.

⁴⁷⁰ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1013. Brief van Contrôleur général des services de recherches judiciaires, aan Administrateur de la Sûreté Publique, Paris, 02.11.1933.

⁴⁷¹ JMDV, Vreemdelingenpolitie, Individuele dossiers. Nota van De Caerlé, s.l., 26.02.1934.

Een zwak punt in de overeenkomst was wel het vaststellen van de nationaliteit van de zigeuners. Toen **België** in mei 1933 het koppel Joseph AUGUSTE en Madeleine TAICON naar **Frankrijk** wou overbrengen, werd dit door de Franse autoriteiten afgewezen. De man beweerde dat hij in 1901 in **Toulouse** was geboren, maar na onderzoek van de registers van de burgerlijke stand bleek dit niet te kloppen. De Speciale Commissaris van **Tourcoing** meldde dat hij geen enkel identiteitspapier bij zich had. Dat hij in **Frankrijk** zijn militaire dienst had volbracht bleek al evenmin juist. De vrouw zou in 1895 in Bordeaux zijn geboren, maar werd als een Spaanse beschouwd. Ze kreeg in 1921 het bevel **Frankrijk** te verlaten, wat ze het jaar nadien ook deed. Rekening houdend met al deze gegevens, kon de Franse administratie deze zigeuners niet als hun landgenoten beschouwen, zodat ze zich niet konden beroepen op de akkoorden van **Feignies**⁴⁷². In een brief aan de politiecommissaris van **Asse**, op 18 mei 1938, vatte de Vreemdelingenpolitie de problematiek correct samen⁴⁷³. Het was niet mogelijk om bepaalde zwervers over de grens te zetten, *“daar hunne juiste identiteit en nationaliteit niet kon worden vastgesteld. De verdragen gesloten met de naburige landen laten mijn beheer niet toe zwervers zonder verdere formaliteiten uit te drijven, wanneer hunne ware eenzelligheid onbekend is, en men niet kan bewijzen langs welk grenspunt zij in het Rijk gekomen zijn.”*

4.4.3. De relatie met het Groothertogdom Luxemburg

Ook met het **Groothertogdom Luxemburg** waren er contacten betreffende de uitzetting, over en weer, van zigeuners. Niet zelden waren die op doorreis naar een verder afgelegen bestemming. Dat was bijvoorbeeld het geval met de zigeunerfamilie COLOMBO, die in maart 1926 onderweg was naar **Italië**. De Openbare Veiligheid kwam met de Luxemburgse advocaat-generaal NOCKE overeen dat zij zou worden toegelaten in het Groothertogdom, om van brigade tot brigade naar de Luxemburgs-Franse grens geleid te worden. Mocht **Frankrijk** de familie niet toelaten, dan zou **België** zich niet verzetten tegen een terugkeer op zijn grondgebied, zo werd afgesproken⁴⁷⁴. Zoals wellicht verwacht mocht worden, hielden de Fransen de zigeuners tegen aan de grens, zodat de woonwagen naar de meest nabije grensovergang tussen **Luxemburg** en **België** werd afgeleid⁴⁷⁵. Vier dagen na het sluiten van de overeenkomst bevonden de zigeuners zich alweer op Belgisch grondgebied, nabij **Athus**.

De samenwerking tussen de Belgische en de Luxemburgse autoriteiten verliep niet altijd even vlot. In mei 1928 trachtte de Luxemburgse overheid te verhinderen dat een groep zigeuners door de Belgische rijkswacht over de grens werd gezet. Daarvoor schakelden de Luxemburgers de gendarmerie in, die voor de gelegenheid werd versterkt met detachementen uit het binnenland en met militairen. De rijkswachtcommandant van **Bastenaken** kon met moeite voldoende voedsel vinden voor de groep, zodat hij de zigeuners wel moest laten

⁴⁷² ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1274. Brief van Contrôleur général des Services de Recherches Judiciaires, aan Administrateur de la Sûreté Publique, Paris, 15.05.1933.

⁴⁷³ JMDV, Vreemdelingenpolitie, Individuele dossiers. Kopie van brief, van voor den Administrateur van de Openbare Veiligheid, aan Commissaris van Politie te Assche, s.l., 18.05.1938.

⁴⁷⁴ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 996. Kopie van nota van Nocke, General Advokat, aan Gendarmerie Station in Weiswampach, Luxemburg, 13.03.1926.

⁴⁷⁵ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 996. Brief van [onleesbaar], Procureur Général d'Etat, aan Directeur Général de la Sûreté publique et des Prisons à Bruxelles, Luxembourg, 24.03.1926.

bedelen. Uit de buurgemeenten bereikten hem dan ook klachten van de plaatselijke bewoners en besturen⁴⁷⁶.

Er mocht dan einde 1931 al een regeling getroffen zijn voor de grens tussen **Frankrijk** en **België**, dat betekende nog niet dat alle problemen van de baan waren. **Frankrijk** vreesde immers dat sommige zigeuners op het idee zouden komen via het **Groothertogdom Luxemburg** hun geluk te beproeven. Daarom suggereerde de Franse regering aan de Belgische minister van Buitenlandse Zaken terzake een overeenkomst af te sluiten met de kleine zuiderbuur. De Openbare Veiligheid steunde dit voorstel⁴⁷⁷.

De overheden van **België**, **Frankrijk** en het **Groothertogdom** bespraken de kwestie op 3 mei 1932 tijdens een bijeenkomst in de regeringsgebouwen in **Luxemburg**. Als basis voor de onderhandelingen werd het onlangs gesloten akkoord van **Feignies** genomen. De Luxemburgse onderhandelaars stemden er in toe een analoge overeenkomst met beide gesprekspartners te sluiten⁴⁷⁸. Met **België** werd overeengekomen dat zigeuners die recent, zonder medeweten van de respectieve overheden, het grondgebied van de twee landen hadden verlaten, zonder problemen opnieuw zouden worden opgenomen⁴⁷⁹. Met **Frankrijk** sloot de Luxemburgse regering een gelijkaardig akkoord door een uitwisseling van brieven op 23 juni 1932⁴⁸⁰.

4.4.4. 'Geen land of het is liefst van 't Zigeunervolkje bevrijd'⁴⁸¹. De relatie met Nederland

Er was weinig nodig om zigeuners op te pakken en over de grens te zetten. Dronken zigeuners die in april 1922 op de paardenmarkt van **Tongeren** heibel maakten, "*werden achter slot gedraaid en 's anderdaags over de grens gezet, met... goede wind van achter*"⁴⁸².

Een dieptepunt in de gespannen relatie tussen **België** en **Nederland** werd, zoals hierboven reeds gezegd, bereikt in de jaren 1928-1929. Dat had in belangrijke mate te maken met de aanwezigheid van de Lowara, paardenhandelaars die heen en weer trokken tussen de paardenmarkten in beide landen. De autoriteiten slaagden er niet in (of: weigerden) de trekpatronen van deze families te (h)erkennen, wat keer op keer tot problemen aan de grenzen leidde, zowel tussen de zigeuners en de overheden, als tussen de Belgische en de Nederlandse douane- en politiediensten⁴⁸³.

⁴⁷⁶ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 998. Nota van Adjudant Parmentier, commandant la brigade de gendarmerie de Bastogne, aan Directeur Général de la Sûreté Publique, Bastogne, 02.05.1928.

⁴⁷⁷ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1152. Kopie van nota, Note pour M. le Ministre, s.l., 08.01.1932.

⁴⁷⁸ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1152. Nota, Luxembourg, 03.05.1932.

⁴⁷⁹ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1152. Nota, Procès Verbal de la réunion du 3 mai 1932 dans les bureaux de l'hôtel du Gouvernement à Luxembourg, s.l., s.d.

⁴⁸⁰ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1152. Brief van pour le Ministre, le Directeur Général, Ministère des Affaires Etrangères, Direction Générale C, aan M. le Ministre de la Justice (Sûreté Publique), Bruxelles, 06.07.1932.

⁴⁸¹ Groep zigeuners de Nederlandsche grens over, in: *Haagsche Courant*, 15.10.1932.

⁴⁸² Bohemers, in: *De Postrijder der provincie Limburg*, 22.04.1922.

⁴⁸³ L. LUCASSEN, 'En men noemde hen zigeuners'. *De geschiedenis van Kaldarasch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland: 1750-1944*, Amsterdam; 's-Gravenhage, 1990, p. 177.

De moeilijkheden waarmee de politiediensten te velde werden geconfronteerd, leidden ertoe dat werd nagedacht over een grondige aanpak van de kwestie. Zo pleitte de districtscommandant van de Nederlandse marechaussee in **Maastricht** in mei 1928 bij de divisiecommandant in deze stad voor internationale samenwerking “om een einde te maken aan de zigeunerplaag welke sinds onheuglijke tijden (Middeleeuwen) Europa teistert. Alle zigeuners moeten terug naar hun land van oorsprong (via de Volkebond)”. De officier verwees naar de mogelijkheid dat het fascistische **Italië**, waaruit volgens hem “al een zeer groot deel der rondzwervende zigeuners afkomstig is”, of de *Internationale Kriminalpolizeiliche Kommission* in **Wenen** tegen de zigeuners zou optreden⁴⁸⁴.

Op 5 augustus 1928 onderschepte de rijkswachtbrigade van **Kortrijk** een groep zigeuners ter hoogte van **Zwevegem**. De bende, die acht woonwagens, achttien paarden en twee muilieren telde, werd van brigade tot brigade naar **Zelzate** gebracht om daar over de grens met **Nederland** te worden gezet. De overbrenging gebeurde over de grote baan van **Gent** naar **Terneuzen**, zodat de Nederlandse marechaussee, politie en douane een prachtig zicht kregen op wat er aan het gebeuren was en dus alle tijd kregen om hun voorzorgen te nemen. Alle wegen en paadjes werden zorgvuldig bewaakt en de rijkswacht had geen andere keuze dan de zigeuners te laten kamperen in de Belgische grensgemeente. Intussen breidden de Nederlanders hun bewaking uit over de hele grensstreek tussen de Noordzee en de Schelde. Een voorpost van de Nederlandse douane hield de groep scherp in het oog, om elke beweging te kunnen rapporteren zodat de politie de nodige maatregelen kon nemen. Het verblijf van de zigeuners zorgde voor problemen: zij moesten voedsel krijgen en voeder voor hun trekdieren. De rijkswachtbrigade wist niet goed wat te doen: er bestonden blijkbaar geen precieze instructies om dergelijke groepen van het nodige te voorzien⁴⁸⁵.

Op 25 november 1928 trok een groep zigeuners, kennelijk op eigen initiatief en zonder tegenstand te ontmoeten, de Belgisch-Nederlandse grens over in **Westdorpe**. Achter hen werd de grens als het ware gesloten door de rijkswacht van **Zelzate**, die prompt de naburige brigades en de douane op de hoogte bracht⁴⁸⁶. Omstreeks dezelfde tijd trachtten zigeuners vanuit **België** in **Nederland** binnen te geraken in de buurt van **Baarle-Nassau**, **Zundert**, **Putte** en **Nieuwmoer**. Dat werd hen door de versterkte marechaussee belet. Daarop trachtten zij zich te groeperen in de buurt van **Turnhout** en **Hoogstraten**⁴⁸⁷. Incidenten konden niet uitblijven en de districtscommandant van **Breda** voerde over de kwestie overleg met zijn collega van **Antwerpen**. Hoewel de sfeer tussen marechaussee en rijkswacht vrij goed was, bleek de zaak toch aanleiding voor de Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee om bij het Nederlandse ministerie van Justitie aan te dringen op een regeling. Daar reageerde men positief, maar dat bleek minder het geval bij het ministerie van Buitenlandse Zaken. Dat vreesde voor een reactie vanuit België. Bovendien oordeelden de Nederlandse buitenlandfunctionarissen dat het vaak onmogelijk was om de nationaliteit van de zigeuners vast te stellen. Het idee om de Volkenbond in te schakelen werd op nog minder enthousiasme onthaald. Daarmee werd de zaak voorlopig gesloten⁴⁸⁸. Maar de incidenten bleven elkaar opvolgen.

⁴⁸⁴ L. LUCASSEN, ‘En men noemde hen zigeuners’. *De geschiedenis van Kaldarasch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland: 1750-1944*, Amsterdam; 's-Gravenhage, 1990, p. 179.

⁴⁸⁵ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1000. Nota, P.V. n° 410 van Gendarmerie nationale, brigade de Selzaete, Selzaete, 09.08.1930.

⁴⁸⁶ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1001. Nota, P.V. n° 624 van Gendarmerie nationale, Brigade de Selzaete, Selzaete, 27.11.1928.

⁴⁸⁷ De Zigeuner-plaag, in: *Het Vaderland*, 26.11.1928.

⁴⁸⁸ L. LUCASSEN, ‘En men noemde hen zigeuners’. *De geschiedenis van Kaldarasch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland: 1750-1944*, Amsterdam; 's-Gravenhage, 1990, p. 177.

In februari 1929 bracht een Belgische grensbewoner een kar met have en goed van een troep van 22 zigeuners binnen in **Nederland** ter hoogte van **Stramproy**. De Nederlandse politie bracht de indringers dadelijk terug over de grens, gebruik makend van de afwezigheid van Belgische ordehandhavers⁴⁸⁹. Enkele dagen later werden zij door de rijkswacht dieper het land ingebracht. Intussen hadden andere zigeuners nabij **Arendonk** de Belgisch-Nederlandse grens overschreden. Een poging om hen met de tram naar **België** terug te sturen, werd door de rijkswacht verijdeld: zij haakte “*de tramwagens af, zoodat slechts de locomotief kon doorrijden. Voorloopig heeft men nu het nomadenvolkje onderdak verleend in de Belgische tramwagens, maar het is intusschen toch op Nederlandsch grondgebied*”⁴⁹⁰. Ook op 26 maart 1929 ging het hard tegen onzacht aan de grens ten zuiden van **Valkenswaard**. Daar probeerden rijkswachters twee woonwagens, bewoond door vier volwassenen en zes kinderen, terug te drijven naar **Nederland**. Ze stuitten daarbij op een marechausseepatrouille van de brigade van **Bergeijk**. De rijkswachtcommandant wilde de zigeuners met geweld het land uit zetten. De wachtmeester van de marechaussee stelde voor even te wachten, zodat hij zijn oversten om instructies kon vragen. De bevelhebber van de rijkswacht scheen hiermee akkoord, maar na het vertrek van de wachtmeester, trachtten tien rijkswachters de wagens alsnog over de grens te krijgen. “*De aldaar aanwezige marechaussee, waarbij zich de rijksontvanger had gevoegd, heeft dit gedeeltelijk kunnen beletten, door stokken tusschen de wielen der voertuigen te steken. De wagens raakten een weinig van den weg in de berm vast, temeer daar de bewoners ervan niet wilden medewerken, zoodat op een gegeven oogenblik de zaak vast zat met de voorwielen zoowat op Hollandsch en de achterwielen op Belgisch gebied.*” Beide politiekorpsen zetten de kroon op het werk door elk aan hun kant prikkeldraad te spannen, zodat de wagens geen kant meer op konden en het drukke verkeer op de weg compleet stilviel. Na bemiddeling van de districtscommandant van de marechaussee van **Eindhoven** werd de weg na enige tijd weer vrijgemaakt. Tenslotte kreeg de marechaussee instructies om de zigeuners in **Nederland** toe te laten, “*ze aldaar te bewaken, en na enkele dagen te trachten ze op een ander punt over de grens te krijgen.*” De districtscommandant voorzag in de toekomst dan ook gelijkaardige voorvallen, waardoor de goede verhoudingen tussen de politiediensten aan de grens konden vertroebelen⁴⁹¹.

De zomer van 1929 verliep blijkbaar zonder dat er nieuwe problemen werden gesignaleerd, maar einde september trachtte de Belgische rijkswacht opnieuw verschillende zigeunergroepen over de grens naar **Nederland** of **Duitsland** te jagen. Dat lukte even nabij **Ulicoten**, maar “*door het doortastende optreden der marechaussees, die paarden van landbouwers requireerden en zelf als menners optraden, werden [de zigeuners] weer teruggedreven naar België*”⁴⁹². Een poging om op 19 november 1929 een grote groep nabij **Zundert** het Nederlandse grondgebied binnen te drijven, werd door de marechaussee verijdeld. Prompt werd heel de grens van **Tilburg** tot **Zeeland** afgezet door marechaussee, rijksveldwacht, plaatselijke politieagenten en een detachement van de militaire politie⁴⁹³.

Er bestond in **Nederland**, in tegenstelling tot wat men zou verwachten, zeker begrip voor de Belgische inspanningen om van de zigeuners af te geraken. De *Limburgsche Koerier* noteerde

⁴⁸⁹ Zigeuners, in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 08.02.1929.

⁴⁹⁰ De Zigeunerplaa, in: *Het Vaderland*, 11.02.1929.

⁴⁹¹ NA, 2.09.45. Ministerie van Justitie: Rijksvreemdelingendienst 1918-1945, 819. Nota van Werner, Majoor, Divisie-Commandant 1^e Divisie Koninklijke Marechaussee, aan de Inspecteur v/h Wapen der Kon. Marechaussee, 's-[Hertogen]Bosch, 28.03.1929.

⁴⁹² Zigeunerbenden. Aan de Nederlandsch-Belgische grens, in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 29.09.1929.

⁴⁹³ De Zigeunerplaa. Afzetting der grensstrook van Tilburg tot Zeeland, in: *Haagsche Courant*, 20.11.1929.

hierover: “Dat men in **België**, waar het toezicht op die legers van zwervers nu al maanden en maanden, ja al enkele jaren schatten gelds kost, tracht van die vreemdelingen af te komen, is te begrijpen.”⁴⁹⁴ Dat betekende nochtans niet dat men met gekruiste armen zou toekijken hoe de zwervers over de grens werden gezet. De krant wees er in het najaar van 1929 op dat de grensbewaking ook aan de Nederlandse schatkist handen vol geld kostte, “*doch men moet volhouden, want het zal toch nog gemakkelijker en goedkooper zijn ze er uit te houden, dan ze – wie weet hoelang – te moeten onderhouden en ze er weer uit te krijgen.*” Het blad prees zich gelukkig dat aan de hele zuidergrens weer een “*onverbreekbare bewakingsketting van ambtenaren, marechaussees, rijks- en gemeenteveldwachters en militaire politie*” de intocht van “*dat volkje*” belette. In januari 1930 kwam niettemin een zigeunergezelschap vanuit **België** naar **Rucphen**, waar de politie hen richting **Roosendaal** dirigeerde. Een poging om ze via **Bergen-op-Zoom** weer over de grens te zetten, mislukte, zodat het groepje voorlopig in **Nederland** bleef kamperen⁴⁹⁵.

Bij hun strijd om de zigeunergroepen buiten de grenzen te houden, kregen de Nederlandse autoriteiten de hulp van burgers die, onder meer voor zaken, naar België kwamen. Zo kon een vrachtwagenchauffeur op 30 september 1929 aan de marechaussee van Roosendaal melden dat in Mechelen een tiental zigeunerwagens in een woonwagenkamp stond⁴⁹⁶. In de dossiers van de Rijksvreemdelingendienst bevinden zich veel gelijkaardige meldingen van bezoekers aan België of Duitsland. Aan te nemen valt dat de Belgische rijkswacht ook zulke mededelingen kreeg van Belgische chauffeurs die uit de buurlanden terugkeerden.

De herhaalde problemen brachten de inspecteur van de Koninklijke Marechaussee ertoe op 22 februari 1930 een brief te richten aan minister van Justitie Jan DONNER⁴⁹⁷. Daarin was sprake van “*grote benden in België aanwezig*”; de Openbare Veiligheid zou orders gegeven hebben “*al dit ongewenste volkje naar Nederland te transporteren*”. De officier waarschuwde dat grensincidenten niet konden vermeden worden⁴⁹⁸. Hij verzocht J. DONNER tevens om op internationaal niveau naar een oplossing te streven⁴⁹⁹. De minister sprak op zijn beurt zijn collega van Buitenlandse Zaken Frans BEELAERTS VAN BLOKLAND aan, met het verzoek de zigeunerkwestie zo snel mogelijk bij de Belgische regering aan te kaarten. Buitenlandse Zaken reageerde vrij slap: via gezant Octave F.A.M. VAN NISPEN TOT SEVENAER werd getracht de Belgische regering te doen afzien van haar politiek⁵⁰⁰. Maar de gezant opperde dat, vermits eerder gelijkaardige verzoeken niet tot enig resultaat hadden geleid, het misschien zinvoller was een concreet geval aan te grijpen om uit te zoeken of er geen ‘Belgische’ zigeuners mee gemoeid waren. In elk geval liet het Belgische ministerie van Buitenlandse Zaken op 29 april 1930 aan het Nederlandse gezantschap weten dat de Belgische

⁴⁹⁴ Opgejaagde zwervers. België poogt zijn zigeuners te spuien. Onze grenzen lekdicht afgesloten, in: *Limburgsche Koerier*, 28.11.1929.

⁴⁹⁵ Zigeuners in ons land. Voornemens naar Rotterdam te trekken, in: *De Soester*, 29.01.1930.

⁴⁹⁶ NA, 2.09.45. Ministerie van Justitie: Rijksvreemdelingendienst 1918-1945, 817. Nota van H.L.E.G.J. Werner, Luitenant-Kolonel, Divisie-Commandant 1^e Divisie Koninklijke Marechaussee, aan de Procureur-Generaal fgd. Directeur van Politie bij het Gerechtshof te 's-Hertogenbosch, de Kolonel Inspecteur der Koninklijke Marechaussee, de Administrateur voor de Grensbewaking, 's-Hertogenbosch, 02.10.1929.

⁴⁹⁷ Jan Donner (1891-1981) was o.m. minister van Justitie (1926-1933).

⁴⁹⁸ NA, 2.09.45. Ministerie van Justitie: Rijksvreemdelingendienst 1918-1945, 817. Kopie van nota van DE Kolonel, Inspecteur der Koninklijke Marechaussee G.J.D. Bauduin, aan de Minister van Justitie, 's-Gravenhage, 22.02.1930.

⁴⁹⁹ B.A. SIJES, *Vervolging van zigeuners in Nederland 1940-1945*, 's-Gravenhage, 1979, p. 19.

Jan Donner (1891-1981) was o.m. minister van Justitie (1926-1933).

⁵⁰⁰ Octave François Augustin Marie van Nispen tot Sevenaer (1876-1956) was een katholiek politicus en diplomaat. Hij was o.m. lid van de Tweede Kamer (1901-1915) en gezant van het Koninkrijk der Nederlanden te Brussel (1928-1933).

Openbare Veiligheid niet de intentie had zigeuners die niet de Nederlandse nationaliteit hadden naar **Nederland** te leiden. In de voorbije tijd waren zigeuners het Belgische grondgebied binnengedrongen. Uit het onderzoek van hun documenten kon geen conclusie getrokken worden betreffende hun nationaliteit of over de grenspost waarlangs zij **België** waren binnengetrokken. Volgens het ministerie hadden ze vrijelijk het land mogen verlaten. Als dat al gebeurd was in de richting van **Nederland**, dan was het omdat ze dit uit vrije wil hadden gedaan en niet omdat de Openbare Veiligheid hen daartoe had aangezet of gedwongen, zo stelde het ministerie⁵⁰¹. Einde 1931 werd nog druk gecorrespondeerd tussen de Nederlandse diensten onderling en met de Belgische overheid, zonder dat er resultaten in het vooruitzicht waren⁵⁰². Zo wees het Nederlandse ministerie van Justitie er in een nota aan de collega's op Buitenlandse Zaken op dat de rijkswachtcommandant van **Meerle** einde november in het bezit bleek van "*een zes- of zevental uitleidingsorders, afkomstig van den Openbaren Veiligheidsdienst te Brussel en welke orders een lastgeving tot uitleiding naar Nederland der zigeuners inhielden. Hierdoor,*" zo werd verontwaardigd vastgesteld, "*schijnt wel komen vast te staan, dat de Belgische Regeering gehandeld heeft in bepaalde tegenspraak met hetgeen door Haar is toegezegd in Hare nota van 29 April 1930*"⁵⁰³.

Intussen trachtte de Nederlandse overheid ook nog via andere wegen de binnenkomst van zigeuners in het land te bemoeilijken. Op 9 april 1930 drong het ministerie van Financiën er bij de directeurs van de directe belastingen op aan de wet op woonwagens en woonschepen van 1918 en de circulaires die hierop volgden nauwkeuriger toe te passen. Het gebeurde namelijk dat zigeuners hun woonwagens per spoor verzonden naar een station ergens in **Nederland**, waarna zijzelf verspreid over verschillende grensposten het land binnentrokken. De woonwagens waren bij het overschrijden van de grens dus niet bewoond, waardoor het aanvragen van een vergunning bij de ambtenaren der invoerrechten werd omzeild. Met de genoemde wet in de hand kon daar niet veel tegen ingebracht worden, maar in het Vrijdommenbesluit 1925 kon wel een artikel gevonden worden dat op deze invoer van toepassing was, namelijk de bepaling die het had over een duurzaam verblijf in het land. De minister drong er dan ook op aan dat dit voortaan zouden worden aangewend; bovendien moest voortaan de politie gewaarschuwd worden vóór deze wagens werden vrijgegeven⁵⁰⁴. De kwestie van de invoerrechten gold overigens ook voor woonwagens die naar **België** kwamen. In de nacht van 17 op 18 april 1930 verlieten zigeuners met hun wagen het kamp van **Breda** om zich naar **Antwerpen** te begeven. Ze maakten gebruik van de duisternis om de grens over te steken en zo het betalen van 4000 tot 5000 Belgische franken aan invoerrechten te omzeilen. De grens werd door Nederlandse politiediensten discreet afgezet totdat er bericht kwam dat de wagen de havenstad had bereikt⁵⁰⁵.

⁵⁰¹ NA, 2.09.45. Ministerie van Justitie: Rijksvreemdelingendienst 1918-1945, 817. Kopie van nota van Direction C 3 N° 3876 P2/7, 1° Section – 3° Bureau, s.I.; 29.04.1930.

⁵⁰² B.A. SIJES, *Vervolging van zigeuners in Nederland 1940-1945*, 's-Gravenhage, 1979, pp. 20-21. Frans BEELAERTS VAN BLOKLAND (1872-1956) was o.m. minister van Buitenlandse Zaken (1927-1933).

⁵⁰³ NA, 2.09.45. Ministerie van Justitie: Rijksvreemdelingendienst 1918-1945, 817. Kopie van nota van namens Minister van Justitie, Secretaris-Generaal Van Blom, aan Minister van Buitenlandsche Zaken, 's-Gravenhage, 23.12.1931.

⁵⁰⁴ NA, 2.09.45. Ministerie van Justitie: Rijksvreemdelingendienst 1918-1945, 817. Kopie van nota van F.C.A. van der Minne, Administrateur voor de Grensbewaking en de Vreemdelingendienst, aan de minister van Justitie, 's-Gravenhage, 31.03.1930; NA, 2.09.45. Ministerie van Justitie: Rijksvreemdelingendienst 1918-1945, 817. Kopie van nota van voor de minister van Financiën, de secretaris-generaal, aan de directeurs der directe belastingen enz., 's-Gravenhage, 09.04.1930.

⁵⁰⁵ NA, 2.09.45. Ministerie van Justitie: Rijksvreemdelingendienst 1918-1945, 821. Nota van H.L.E.G.J. Werner, Luitenant-Kolonel, Divisie-Commandant 1° Divisie Koninklijke Marechaussee, aan de Procureur-Generaal fgd. Directeur van Politie bij het Gerechtshof te 's-Hertogenbosch, de Kolonel Inspecteur der Koninklijke Marechaussee, de Administrateur voor de Grensbewaking, 's-Hertogenbosch, 22.04.1930.

Op 8 december 1931 werd een groep van vijf families, met zes wagens, aangehouden in **Kalmthout**. Ze hadden een tiental dagen verbleven in de buurt van **Breda**, onder bewaking van Nederlandse politie-eenheden. In de nacht van 7 op 8 december werden ze **België** ingedreven. De rijkswacht slaagde er niet in ze weer over de grens te zetten, *“daar de grens overal is afgezet door de hollandsche marechaussee en militaire politie om het binnendringen dezer vreemdelingen te beletten”*⁵⁰⁶. Het bleek om een groep te gaan die van begin augustus tot einde november aan de Frans-Belgische grens had gestaan. Tenslotte hadden de zigeuners een reiswijzer ontvangen die hen opdroeg binnen acht dagen het land te verlaten. Ze waren op 30 november de grens met **Nederland** overgestoken. Volgens de Vreemdelingenpolitie betrof het een troep die buitengewoon gevreesd was vanwege diefstallen, plundering van de oogsten enzovoort. Ondanks het feit dat ze al meermaals uit het land waren gezet, bleven ze koppig naar **België** terugkeren, zodat, steeds volgens de politie, een uitwijzingsmaatregel via een koninklijk besluit zich opdrong⁵⁰⁷. Op 21 december ontvingen drie zigeuners inderdaad bericht *“van het koninklijk besluit tot uitzetting dat tegen hun getroffen was.”* De anderen kregen een gewone reiswijzer overhandigd. *“Op 22 dezer zijn al de betrokken personen door ons in vrijheid gesteld. Allen zijn vertrokken in de richting van **Antwerpen**, ons verklarende langs de fransche grens **België** te verlaten.”*⁵⁰⁸ De afwikkeling van deze kwestie vormde mee de aanleiding voor de Belgische regering om op een overeenkomst met **Nederland** aan te sturen⁵⁰⁹. Overigens werd door Belgische rijkswachters ter plaatse gecontroleerd of en tot wanneer de zigeuners in het woonwagenkamp van **Breda** verbleven en waarheen ze nadien werden gedirigeerd⁵¹⁰.

In diezelfde periode werd de Nederlandse grensbewaking in de buurt van **Eijsden** versterkt met twee cavaleristen en acht infanteristen van de marechaussee van de brigade van **Maastricht**. De brigades van **Budel**, **Heeze** en **Valkenswaard** hadden er vier manschappen bij gekregen. Alle wegen en baantjes werden dag en nacht bewaakt. Sinds 6 december 1931 waren bovendien veertig leden van de militaire politie ingeschakeld. Ook de marechausseebrigades die grensden aan de rijkswachtdistricten van **Turnhout** en **Merksem** waren uitgebreid. Aanleiding was, behalve de families die in **Kalmthout** kampeerden, het vermeende verblijf van een groep zigeuners in **Bressoux** en waarvan aangenomen werd dat die zou proberen naar **Nederland** te trekken. Pas op Tweede Kerstdag werden de versterkingen naar hun brigade teruggestuurd⁵¹¹.

⁵⁰⁶ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1012. Nota, P.V. n° 482 van Nationale gendarmerie, Post van Calmpthout, Calmpthout, 08.12.1931.

⁵⁰⁷ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1012. Nota, Note pour M. le Ministre, s.l., 16.12.1931.

⁵⁰⁸ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1012. Nota, P.V. n° 506 van Nationale gendarmerie, Post van Calmpthout, Calmpthout, 23.12.1931.

⁵⁰⁹ NA, 2.09.45. Ministerie van Justitie: Rijksvreemdelingendienst 1918-1945, 817. Kopie van brief van pour le Ministre, le Directeur Général, aan le Jhr. van Nispen rot Sevenaer, Ministre des Pays-Bas à Bruxelles, s.l., 15.02.1932.

⁵¹⁰ NA, 2.09.45. Ministerie van Justitie: Rijksvreemdelingendienst 1918-1945, 822. Nota van de Commissaris van Politie te Breda, aan de Administrateur voor de Grensbewaking en fden Vreemdelingendienst, Breda, 03.12.1931.

⁵¹¹ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1147. Nota, P.V. N° 529 van Gendarmerie nationale, Brigade de Visé, s.l., 23.12.1931; ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1147. Nota, P.V. N° 534 van Gendarmerie nationale, Brigade de Visé, s.l., 28.12.1931; ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1147. Brief van le Général-Major Maury, commandant le corps de Gendarmerie, aan le Ministre de la Justice – Sûreté Publique, Bruxelles, 29.12.1931.

In januari 1932 herhaalde het spelletje zich, met waakzame marechaussee-posten in **Thorn, Wessem, Neeritter, Stramproy** en verder langs de grens. De brug over de Maas tussen **Maaseik en Roosteren** werd streng bewaakt⁵¹². In de westelijke gresstreek voerde de marechaussee vanaf februari versterkingen aan. Het ging om acht personen in **Overslag** en zes in **Zuiddorpe**, terwijl de verbindingen met de brigades van **Axel, Sas-van-Gent, Philippine, Sluiskil, Biervliet en Terneuzen** werden verbeterd. Ook de douaniers en de veldwachters werden in staat van paraatheid gebracht. Ook hier werd de aanwezigheid van zigeuners in het noorden van **België** als motief aangehaald⁵¹³.

Om een einde te maken aan de voortdurende plagerijen en spanningen, stelde de Belgische overheid op 15 februari 1932 aan **Nederland** voor om een akkoord af te sluiten zoals dat van **Feignies**. De voorwaarden werden aan de Nederlandse gezant in Brussel overgemaakt. Ze waren in feite en doorslag van de overeenkomst die **België met Frankrijk** en met **Luxemburg** had gesloten⁵¹⁴. Minister van Buitenlandse Zaken F. BEELAERTS VAN BLOKLAND en zijn secretaris-generaal Aarnout M. SNOUCK HURGRONJE toonden zich, in een brief waarin het Belgische voorstel werd overgemaakt aan minister van Justitie J. DONNER, niet afwijzend maar eerder sceptisch tegenover het Belgische voorstel⁵¹⁵. Zij meenden dat er meer kans was dat er een einde werd gemaakt aan de moeilijkheden indien beide regeringen zich uitdrukkelijk ertoe zouden verbinden alle zigeuners die zonder de toestemming van de overheid wederzijds zouden trachten de grens over te steken terug te nemen⁵¹⁶.

F. BEELAERTS VAN BLOKLAND vroeg op 12 mei 1932 aan zijn ambtgenoot van Justitie J. DONNER verduidelijking betreffende diens bezwaren tegen het Belgische ontwerp. J. DONNER wenste niet over één nacht ijs te gaan. Hij vroeg nadere informatie over de kwestie aan de Procureur-Generaal bij het Gerechtshof in 's-Hertogenbosch Theodore W.F.A. MATHON⁵¹⁷. Deze magistraat had, vanwege de ligging van zijn ambtsgebied, vaak te maken met deze problematiek. Hij liet aan de minister weten dat hij geen heil zag in de voorgestelde overeenkomst. Hij zag Nederland immers als het eindpunt van een aantal trekroutes van de zigeuners: “*Eenmaal hier belet de zee hen verder te trekken.*” Bovendien was de regeling grotendeels gebaseerd op de nationaliteit van de zigeuners en die was volgens de magistraat lastig vast te stellen. Daardoor zou er onenigheid blijven bestaan en dreigde “*het land waar de zigeuners zich ophoopen*” – volgens zijn redenering dus Nederland – “*gewoonlijk langen tijd met de zigeuners [te] blijven zitten*”. Het moest dan voor hen zorgen en zo vergrootte de kans dat ze nooit meer zouden wegtrekken. Voorts boden de papieren van de zigeuners, door de vele vervalsingen die hij daarin ontwaarde, geen enkele waarborg. Het Belgische plan

⁵¹² Romanichels, in: *Le Soir*, 27.01.1932.

⁵¹³ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1147. Nota van le Capitaine-commandant Dethise, Gendarmerie nationale, Compagnie de Termonde, an l'Administrateur Directeur Général de la Sûreté Publique à Bruxelles, Termonde, 03.03.1932.

⁵¹⁴ NA, 2.09.45. Ministerie van Justitie: Rijksvreemdelingendienst 1918-1945, 817. Kopie van brief van pour le Ministre, le Directeur Général, aan le Jhr. van Nispen rot Sevenaer, Ministre des Pays-Bas à Bruxelles, s.l., 15.02.1932.

⁵¹⁵ Aarnout Marinus Snouck Hurgronje (1882-1951) was o.m. secretaris-generaal bij het ministerie van Buitenlandse Zaken (1921-1941 en 1945-1948).

⁵¹⁶ NA, 2.09.45. Ministerie van Justitie: Rijksvreemdelingendienst 1918-1945, 817. Kopie van voor de Minister van Buitenlandse Zaken, de Secretaris-Generaal A.M. Snouck Hurgronje, aan de Minister van Justitie, 's-Gravenhage, 26.02.1932.

A.M. Snouck Hurgronje (1882-1941) was o.m. secretaris-generaal bij het ministerie van Buitenlandse Zaken (1921-1941).

⁵¹⁷ Theodore Willem Fredrik Alfred Mathon (1864-1944) was o.m. procureur-generaal te 's-Hertogenbosch.

diende op grond van deze overwegingen dan ook kortweg verworpen⁵¹⁸. Administrateur voor de Grensbewaking en de Vreemdelingendienst F.C.A. VAN DER MINNE antwoordde op 21 maart 1932 in dezelfde zin⁵¹⁹.

In de loop van de volgende maanden verhardde de Nederlandse overheid haar houding op het terrein nog. In mei 1932 werden de wegen in de buurt van **Meerle** dag en nacht bewaakt door leden van de marechaussee, rijksveldwachters en douaniers. Aan iedere weg werd een houten wachthuisje geplaatst. Marechaussee in burger per fiets en betaalde informanten doorkruisten de Belgische grensgemeenten op zoek naar zigeuners. In **Kapellen** werden tussen 10 en 17 mei geregeld leden van de marechaussee van **Ossendrecht** en van **Woensdrecht** en een rijksveldwachter van **Putte** gesignaleerd, die per fiets of per motorfiets verkenningstochten maakten. De grensbewaking werd aan Nederlandse zijde nog verscherpt door detachering van 15 leden van het Korps Politietroepen naar de grensstreek in **Noord-Brabant**⁵²⁰. In **Moerbeke** werd op 27 mei een lid van de marechaussee van **Koewacht** betrappt bij vier woonwagens die door Belgen werden bewoond⁵²¹.

F. BEELAERTS van BLOKLAND vroeg op 12 mei 1932 aan zijn collega J. DONNER naar een stand van zaken. De minister van Justitie startte een nieuwe overlegronde met Th.W.F.A. MATHON, waarbij hij echter wel al de voorzet gaf dat hij van plan was te antwoorden dat er op dat moment geen sprake kon zijn van een regeling van de kwestie⁵²². De procureur-generaal schreef op zijn beurt kolonel F.C.A. VAN DER MINNE aan. De magistraat bevestigde zijn visie dat de moeilijkheden zo groot waren dat er voorshands geen oplossing mogelijk bleek. Hij vroeg de officier of die alsnog een suggestie had, eventueel na een gesprek over het Belgische voorstel⁵²³. F.C.A. VAN DER MINNE trad de zienswijze van Th.W.F.A. MATHON echter bij. Hij verwachtte overigens weinig heil van een overleg met de Belgische Openbare Veiligheid, een dienst die geen pendant kende in **Nederland**. Hij besloot dan ook: *“Het wil mij voorkomen dat de bestaande toestand, hoeveel bezwaren en kosten daaraan mogen zijn verbonden, toch nog veel gunstiger zal zijn dan een regeling als door de Belgische Regeering bedoeld. In verband met vorenstaande lijkt mij het antwoord dat Zijne Excellentie de Minister van Justitie thans zich voorstelt te geven, het eenig mogelijke.”*⁵²⁴

⁵¹⁸ NA, 2.09.45. Ministerie van Justitie: Rijksvreemdelingendienst 1918-1945, 817. Kopie van nota van [Mathon], aan de Minister, 's-H[ertogenbosch], 19.03.1932; L. LUCASSEN, *‘En men noemde hen zigeuners’*. *De geschiedenis van Kaldarasch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland: 1750-1944*, Amsterdam; 's-Gravenhage, 1990, p. 180.

⁵¹⁹ B.A. SIJES, *Vervolg van zigeuners in Nederland 1940-1945*, 's-Gravenhage, 1979, p. 22.

⁵²⁰ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1147. Nota, P.V. n° 13 geheim, van Nationale gendarmerie, Brigade van Meerle, Meerle, 08.05.1932; ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1147. Nota, P.V. n° 256, van Gendarmerie nationale, Brigade de Cappellen, Cappellen, 18.05.1932; NA, 2.09.45. Ministerie van Justitie: Rijksvreemdelingendienst 1918-1945, 817. Nota van de Kolonel, Inspecteur der Koninklijke Marechaussee, J.H.G. Kappelhoff, aan de Minister van Justitie, 's-Gravenhage, 27.05.1932.

⁵²¹ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1147. Nota, P.V. n° 7/Conf^l van Gendarmerie nationale, Brigade de Moerbeke, Moerbeke, 27.05.1932.

⁵²² NA, 2.09.45. Ministerie van Justitie: Rijksvreemdelingendienst 1918-1945, 817. Kopie van brief van Donner, Minister van Justitie, aan de Procureur-Generaal bij het Gerechtshof te 's-Hertogenbosch, 's-Gravenhage, 06.06.1932.

⁵²³ NA, 2.09.45. Ministerie van Justitie: Rijksvreemdelingendienst 1918-1945, 817. Brief van Mathon, Procureur-Generaal, Gerechtshof te 's-Hertogenbosch, aan Kolonel van der Minne, Administrateur voor de Grensbewaking en den Vreemdelingendienst, 's-Hertogenbosch, 09.06.1932.

⁵²⁴ NA, 2.09.45. Ministerie van Justitie: Rijksvreemdelingendienst 1918-1945, 817. Minuut van brief van van der Minne, Administrateur, aan Mathon, 's-Gravenhage, 13.06.1932.

De procureur-generaal antwoordde dan ook, in een uitvoerig geargumenteerde nota, in juli 1932 in die zin aan de minister, maar hij liet ruimte voor het aanbrengen van enige wijzigingen die het Belgische ontwerp wat meer aanvaardbaar konden maken. Hij stelde voor dat beide landen in een eventueel akkoord zouden overeenkomen om zigeuners die zich op een bepaald tijdstip op het grondgebied van de twee landen zouden bevinden, daar te behouden. De zigeuners die vóór of na dat tijdstip nog van **België** naar **Nederland** zouden gaan of omgekeerd, zouden worden teruggestuurd. *“Een dergelijke regeling zou zeker in het voordeel van Nederland zijn,”* zo schreef Th.W.F.A. MATHON, *“aangezien zich thans voor zooverre mij bekend weinig of geen zigeuners zich in **Nederland** bevinden.”* Het afgeven van een Nederlands of Belgisch nationaliteitsbewijs zou niet gelijkstaan met een bewijs van Nederlandse of Belgische nationaliteit, met bijhorende verplichte toelating in beide landen. De doortocht door beide landen naar een land van bestemming kon worden toegelaten, maar de Nederlandse of Belgische autoriteiten dienden daarover te kunnen oordelen en het derde land diende bereid te zijn de zigeuners in kwestie op te nemen. De magistraat stelde voor een in die zin gewijzigde regeling voor een tijd van twee jaar te aanvaarden en ze een half jaar voor het aflopen ervan te evalueren om ze eventueel te verlengen⁵²⁵.

F.C.A. VAN DER MINNE kon nochtans niet instemmen met de suggestie van Th.W.F.A. MATHON om – indien nodig – de Belgische voorstellen wat aan te passen en hij bestreed de amendementen van de procureur-generaal uitvoerig met de argumenten die hijzelf en zijn correspondent eerder aanhaalden. *“Alles wat op de zigeuners betrekking heeft is te ingewikkeld en te verward, dan dat ook mar een eenigszins bevredigende oplossing, althans in mijn oog, te vinden zou zijn,”* zo schreef de administrateur. *“Het gezinsleven van de zigeuners is geheel en al vertroebeld, hen ontbreken papieren en als zij deze hebben dan zijn ze onbetrouwbaar of ze hebben soms betrekking op anderen.”* En, met nauwelijks verholten, racistische minachting en onbegrip: *“Zij verwisselen van vrouw en papieren als een normaal mensch van jas.”* Beiden waren het er wel over eens dat de zigeunerkwestie best door de Volkenbond zou worden aangepakt⁵²⁶.

Het definitieve antwoord van Justitie aan Buitenlandse Zaken kwam er pas op 15 oktober 1932⁵²⁷. J. DONNER wees het sluiten van een overeenkomst af, vooral op basis van de aanbevelingen van Th.W.F.A. MATHON. Hij bleef afkerig van vaste afspraken terzake en vroeg zich af of die trouwens wel nodig waren. Tussen **Nederland** en **Duitsland** bestond er evenmin een overeenkomst en daar schenen zich veel minder moeilijkheden voor te doen. De oosterburen hielden zich, in de ogen van de minister, veel strikter aan de gedragslijn dat personen die niet in **Nederland** thuishoorden niet zomaar over de grens werden gezet.

Het negatieve antwoord van de Nederlandse overheid mag geen verwondering baren. Het had zeker te maken met de xenofobie die mede het denken en doen van Th.W.F.A. MATHON beheerste. Voorts bestond er bij sommige overheden een diep wantrouwen tegenover de Belgische politiek en administratie. Tenslotte zette in de periode waarin de voorstellen onderzocht werden en de briefwisseling gevoerd werd de rivaliteit tussen de beide landen gewoon voort. In juni 1932 ondernam de Belgische gezant in Den Haag Ch. MASKENS een

⁵²⁵ NA, 2.09.45. Ministerie van Justitie: Rijksvreemdelingendienst 1918-1945, 817. Kopie van nota van [Mathon], aan de Minister, 's-H[ertogenbosch], Juli 1932.

⁵²⁶ NA, 2.09.45. Ministerie van Justitie: Rijksvreemdelingendienst 1918-1945, 817. Brief van [van der Minne], aan Mathon, Procureur-Generaal fgd. Directeur van Politie 's-Hertogenbosch, s.l., 12.07.1932.

⁵²⁷ W.J.M. KLAASSEN en J. WOLTRING (bew.), *Documenten betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1919-1945. Periode B 1931-1940. Deel II 1 april 1932 – 30 mei 1993*, 's-Gravenhage, 1987 (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie, 199), pp. 302-303.

demarche bij de Nederlandse oerheden om te bekomen dat leden van de marechaussee, zelfs in burger, zich voortaan zouden onthouden van verkenningsoopdrachten in **België**. De Nederlandse regering zegde dit toe, maar wees er in haar antwoord en passant op dat Belgische rijkswachters zich aan gelijkaardige praktijken bezondigden – zo voerden leden van de brigade van **Meerle** een dergelijke opdracht uit in december 1931 nabij een kamp in **Breda**⁵²⁸. Ondanks de Nederlandse beloften, werden twee leden van de marechaussee van **Hulst** begin november aangetroffen nabij zes woonwagens op het grondgebied van **Moerbeke**, ongeveer vier kilometer diep op Belgisch grondgebied⁵²⁹.

Toch hadden de argumenten van de Bossche procureur-generaal minister F. BEELAERTS VAN BLOKLAND niet overtuigd. Hij meende, in een nieuw schrijven, weliswaar pas op 2 januari 1933, dat het mogelijk moest zijn, mits enige aanpassingen aan het gewraakte voorstel, om toch een regeling met **België** af te spreken. De opvolger van J. DONNER bij Justitie, Josef R.H. VAN SCHAIK, trad evenwel het standpunt van zijn voorganger bij: een overeenkomst was niet raadzaam en de zaak bleef beter rusten⁵³⁰.

De Nederlandse regering ging dus niet op de Belgische voorstellen in. Ze bleef integendeel op geregelde tijdstippen de grensposten versterken om te vermijden dat ongewenste zigeuners het land binnenkwamen. Dat gebeurde met wisselend succes. In oktober 1932 verschalkten de Belgische ordediensten de Nederlandse grensbewaking nabij **Lanaken**. Een groep zigeuners streek neer in **Maastricht**, waar hij werd bewaakt door de marechaussee. “*Zodra de kans schoon is*” zouden de zwervers de grens worden overgezet. Dat lukte al in de loop van de volgende nacht⁵³¹. Op 19 december 1932 arriveerden twee zigeuners te voet bij de Nederlandse douane in **Koewacht**. Zij vroegen aan de ontvanger of zij met hun wagens in **Nederland** zouden worden toegelaten, wat niet het geval bleek. Op vraag van de zigeuners verstrekte de douane hen een schriftelijke verklaring in die zin. De marechaussee van **Koewacht** was enkele dagen voordien overigens reeds van een Belgische rijkswachter te weten gekomen dat zou worden getracht een stel zigeuners over de grens te zetten. Wellicht trachtten die zwervers nu aan te tonen dat zij geprobeerd hadden over de grens te komen, maar dat het hun niet gelukt was⁵³². Precies een week later werd bij **Sint-Laureins** een groep zigeuners door de rijkswacht naar **Nederland** gedreven. Zij hadden hun papieren aan de rijkswachters moeten afgeven. Daarbij was een document dat hen toeliet tot januari 1933 in **België** te verblijven. Aan de marechaussee gaven de rijkswachters dat ook toe, maar ze stelden dat de zigeuners vrijwillig de grens hadden overschreden. Ze hadden de papieren maar op dat precieze ogenblik moeten afgeven en nu kon er geen sprake meer van zijn dat ze zouden terugkeren. De zigeuners zelf verklaarden echter dat ze niet uit vrije wil over de grens waren gekomen. Ze waren immers reeds door de rijkswacht van **Eeklo** weggebracht en daarna door de brigade van **Sint-Laureins** overgenomen. De marechaussee leidde daarop de

⁵²⁸ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1147. Kopie van brief van Maskens, Ministre de Belgique à La Haye, aan Hymans, Ministre des Affaires Etrangères, La Haye, 22.09.1932.

⁵²⁹ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1147. Nota, P.V. n° 8/conf., van Gendarmerie nationale, Brigade de Moerbeke, Moerbeke, 02.11.1932.

⁵³⁰ B.A. SIJES, *Vervolging van zigeuners in Nederland 1940-1945*, 's-Gravenhage, 1979, p. 22.

Josef R.H. Van Schaik (1882-1962) was o.m. Tweede Kamerlid voor de RKSP en minister van Justitie (1933-1937).

⁵³¹ Groep zigeuners de Nederlandsche grens over, in: *Haagsche Courant*, 15.10.1932; Zigeuners, in: *Limburgsche Koerier*.

⁵³² NA, 2.09.45. Ministerie van Justitie: Rijksvreemdelingendienst 1918-1945, 817. Nota van 1° Divisie Koninklijke Marechaussee, Opperwachtmeester Brigade-Commandant A.H. Dekkers, an de Eerste Luitenant Districts-Commandant der Kon. Marechaussee te Vlissingen en de Administrateur der Grensbewaking, Koewacht, 19.12.1932.

woonwagens een vijftal kilometer verder naar **Eede**. Aan de grenspost van **Strobrugge** werden de zigeuners weer de grens overgezet, waarna de toegangswegen tot **Zeeuws-Vlaanderen** door marechaussee en gemeentepolitie werden afgezet. De zigeuners verbleven nog een dag aan de grens en trokken dan naar **Maldegem** en **Brugge**, wat overigens door de marechaussee gecontroleerd werd⁵³³.

Voorts richtte de marechausseebrigade van **Bladel** daartoe in maart 1933 voor enkele dagen een tijdelijke post op aan de weg van **Arendonk** naar **Eindhoven**⁵³⁴. In **Achel** kwam het op 16 maart 1933 zelfs tot een confrontatie toen twee woonwagens die trachtten de grens te overschrijden door Nederlandse douaniers in het gezelschap van de burgemeester van **Borkel en Schaft** werden tegengehouden⁵³⁵. *“De tolbedienden dreigden met de pistool de dieren omver te schieten zoodra ze een voet op het grondgebied zetteden,”* zo noteerde de rijkswachbrigade van **Hamont**. Daarop keerden de wagens terug om te proberen via een andere weg **Nederland** binnen te geraken. Dat mislukte omdat marechaussee en douane de grens dichtielden. De zigeuners kregen daarop de toelating om nog vijf dagen in het land te verblijven. In die tijd moesten ze op bevel van de Openbare Veiligheid hun woonwagens en paarden zien te verkopen en een vaste verblijfplaats zoeken, *“zoo niet ze voor (6) zes maanden naar Merxplas zouden gestuurd worden.”* De zigeuners trokken dan naar **Bree**. De rijkswacht meldde de Vreemdelingenpolitie *“dat de Hollandsche politie en tolbedienden zich altijd in burgerkleedij, per motorrijwiel op Belgisch grondgebied n de nabijheid der zwervers bevonden, om na te gaan waar ze kampeeren en welke richting ze zouden nemen.”* Kennelijk was een deel van de zigeuners de verspieters te vlug af: ze slaagden er op 23 maart in alsnog het Nederlandse grondgebied te bereiken en trokken dan naar Kamp Blauwe Zand in **Zaandam**⁵³⁶.

Niet alle passages van zigeuners bij een grenspost aan de grens tussen **België** en **Nederland** verliepen problematisch. De lakmoesproef voor het binnenkomen van **Nederland** bestond kennelijk uit het bewijzen van de Nederlandse nationaliteit. Een woonwagen met een door de rijkswacht gehuurd paard, diende zich op 8 juni 1933 aan bij de grensovergang van **Putte**. De Nederlandse commiezen en een rijksveldwachter hadden de wagen en de acht bewoners tijdig opgemerkt en voor de grens tegengehouden. Uit controle bleek dat de familie de Nederlandse nationaliteit had. In opdracht van de burgemeester van **Putte** werd de woonwagen **Nederland** binnen gelaten. De zigeuners hadden ongeveer een jaar in **België** verbleven en hadden er in hun onderhoud voorzien met het maken van muziek⁵³⁷. Maar in november 1933 werden drie wagens met zigeuners tegengehouden nabij **Postel**, toe ze trachtten de grens naar **Nederland** over te steken. Het hoofd van de troep ROPERS, acrobaten en kermisartiesten, beweerde dat hij bij de Nederlandse Landstorm had gediend, maar hij had niets anders dan een trouwboekje

⁵³³ NA, 2.09.45. Ministerie van Justitie: Rijksvreemdelingendienst 1918-1945, 817. Nota van 1° Divisie Koninklijke Marechaussee, Luitenant-Kolonel Divisie-Commandant H.L.E.G.J. Werner, aan de Procureur-Generaal fgd. Directeur van Politie te 's-Hertogenbosch, de Inspecteur der Kon. Marechaussee, de Administrateur voor de Grensbewaking, 's-Hertogenbosch, 30.12.1932.

⁵³⁴ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1147. Nota, P.V. n° 114, Corps de gendarmerie, Brigade d'Arendonck, Arendonck, 13.03.1933.

⁵³⁵ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1013. Nota, P.V. n° 133, Nationale gendarmerie, Brigade Hamont, Hamont, 17.03.1933.

⁵³⁶ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1013. Nota, P.V. n° 207/1, Rykswacht-Korps, Brigade van Bree, Bree, 23.03.1933.

⁵³⁷ NA, 2.09.45. Ministerie van Justitie: Rijksvreemdelingendienst 1918-1945, 820. Nota van P.J. De Ridder, Opperwachtmeester Brigade Commandant, aan de Kolonel, Inspecteur der Koninklijke Marechaussee (Administrateur Grensbewaking), Ossendrecht, 09.06.1933.

om te trachten zijn Nederlandschap te bewijzen. Dat werd onvoldoende geacht, zodat hij en zijn familie niet in **Nederland** werden toegelaten⁵³⁸.

Het kwam opnieuw tot een conflict op 26 november 1934, ditmaal bij een poging om de grens te overschrijden waarbij twee woonwagens betrokken waren. De zaak betrof ditmaal het al dan niet toelaten in Nederland van de zigeuner Frinco TAYLOR. Op 12 september van dat jaar had de Nederlandse gezant in Brussel aan de Belgische minister van Buitenlandse Zaken laten weten dat de Nederlandse autoriteiten toestemden in het toelaten op het Nederlandse grondgebied van de man, zonder zijn vrouw en familie⁵³⁹. Dat bleek echter geen sinecure.

De feiten speelden zich af aan de grenspost **Putte**. Eén gezin kon worden uitgedreven, maar toen de tweede woonwagen de grens overstak, werd hij *“door de Hollandsche douane tegen gehouden, toen het paard zich reeds op Hollandsch grondgebied bevond, zoodat de voortrein van den woonwagen zich op Hollandsch grondgebied bevindt, en den achterrein op Belgisch grondgebied. [...] Gezien de grenzen aanhoudend door twee Hollandsche politieambtenaren of marechaussées bewaakt worden, is het ons onmogelijk deze woonwagen op Hollandsch grondgebied te krijgen. Wij hebben dezen wagen ter plaats gelaten in afwachting der verdere bevelen van den Heer Beheerder der Openbare Veiligheid,”* aldus het rapport van de rijkswachtbrigade van **Kapellen**⁵⁴⁰. De Administrateur vond de kwestie ernstig genoeg om een afgevaardigde ter plaatse te sturen om de situatie te bekijken. De twee woonwagens bleven inmiddels staan waar ze waren tegengehouden: de één op Nederlands en de ander op Belgisch grondgebied. Op 29 november ontmoette deze ambtenaar aan de grens de rijkswachtcommandant van **Kapellen**, de wachtmeester en diens ondergeschikte van de marechausseebrigade van **Ossendrecht** die de grens bewaakte en de veldwachter van **Putte**. De Nederlanders beweerden geen instructies te hebben om de zigeuners in kwestie in het land toe te laten. Daarop kon de vertegenwoordiger van de Vreemdelingenpolitie hem een brief tonen van het Nederlandse gezantschap in **Brussel** waaruit het tegendeel bleek. De wachtmeester zegde dan dat hij de toelating nodig had van de burgemeester van het Nederlandse **Putte**. Die werd er inderdaad bijgehaald. Hij verzette zich eerst nog tegen de komst van de zigeuners, maar draaide uiteindelijk bij. Er werd overeengekomen, op basis van de documenten die de zigeuners bij zich hadden, dat één van de woonwagens werd doorgelaten, terwijl de ander teruggedreven werd naar **België**⁵⁴¹. De zigeuner die **Nederland** binnenmocht, Frinco TYLOR, beschikte namelijk over een bewijs van Nederlandschap, dat hem destijds door het gemeentebestuur van **Eindhoven** was bezorgd⁵⁴². De Nederlandse autoriteiten en de marechaussee betwistten in de loop van de volgende dagen de geldigheid van het verstrekken van dit document. Op 5 december 1934 vernam de rijkswacht van **Kapellen** dat de zigeuners zouden worden teruggedreven naar **België**. De Openbare Veiligheid besliste daarop de woonwagen voorlopig in het land toe te laten, om incidenten

⁵³⁸ NA, 2.09.45. Ministerie van Justitie: Rijksvreemdelingendienst 1918-1945, 817. Nota van 1° Divisie Koninklijke Marechaussee, Luitenant-Kolonel Divisie-Commandant H.L.E.G.J. Werner, aan de Procureur-Generaal fgd. Directeur van Politie te 's-Hertogenbosch, de Inspecteur der Kon. Marechaussee, de Administrateur voor de Grensbewaking, 's-Hertogenbosch, 14.11.1933.

⁵³⁹ NA, 2.09.45. Ministerie van Justitie: Rijksvreemdelingendienst 1918-1945, 822. Kopie van brief van Ch. Maskens, gezant van België, aan le Ministre [van Buitenlandse Zaken], La Haye, 17.12.1934.

⁵⁴⁰ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1014. Nota, P.V. n° 560, Rijkswacht, Brigade van Cappellen, Cappellen, 26.11.1934; ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1014. Nota, P.V. n° 562, Rijkswacht, Brigade van Cappellen, Cappellen, 28.11.1934

⁵⁴¹ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1014. Nota, Note, s.l., 29.11.1934.

⁵⁴² ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1014. Nota, P.V. n° 608 van Rijkswacht Korps, Brigade Cappellen, Cappellen, 30.11.1934.

tussen de politiediensten aan de grens te vermijden. De dienst vroeg aan het ministerie van Buitenlandse Zaken om de nodige stappen te ondernemen opdat de zigeunerfamilie toch weer op Nederlands grondgebied zou kunnen komen⁵⁴³. De Belgische minister van Buitenlandse Zaken bracht op 7 december de Nederlandse gezant in **Brussel** Alidius W.L. TJARDA VAN STARKENBORGH STACHOUWER op de hoogte van het gebeurde van de voorbije dagen⁵⁴⁴. Op 17 december verzocht de Belgische gezant in ‘s-Gravenhage Charles MASKENS de Nederlandse regering dan ook dat de betrokken zigeuner de toelating zou krijgen naar **Nederland** terug te keren⁵⁴⁵. Intussen kwam er echter geen beweging in de zaak. F. TAYLOR richtte einde december zelfs een verzoek aan koningin ASTRID om in **België** te kunnen blijven⁵⁴⁶. Pas in de loop van januari 1935 kwam er een doorbraak. De man werd uiteindelijk toch toegelaten in **Nederland**. Op 16 januari vertrok hij met zijn wagen en één paard vanuit **Putte** naar **Huijbergen**. Verondersteld werd dat hij zich naar **Utrecht** zou begeven. Zijn vrouw en twee kinderen bleven voorlopig achter in **België**, waar ze zich bij hun familie zouden voegen⁵⁴⁷. Het tijdschrift *Het Huisgezin* wijdde een bijdrage aan de kwestie, waarbij overigens met weinig empathie over de gezinssituatie en de gedwongen scheiding werd bericht: “*Veel zat de vrouw er echter niet mede in en het is te bezien dat beide echtgenooten vroeg of laat wel bijeen zullen komen, hetzij in België of in Nederland. Een zigeuner gewoon aan het steeds heen en weer trekken somtijds tegen wil en dank, op bevel van de politie, bekommert zich daar niet zoo veel meer om.*”⁵⁴⁸ Het blad ging er blijkbaar van uit dat echtelijke liefde, gezinsleven, ouder-kindrelaties enzovoort alleen maar in bedaarde, ‘écht-Hollandsche’ burgerlijke milieus bestonden en niet bij het rondzwervende stelletje ongeregeld dat een aanfluiting betekende van de idyllische cocon van *Het Huisgezin*.

In de loop van de volgende jaren groeide wel zoiets als een verstandhouding, waarbij in onderling overleg zigeuners al dan niet aan het buurland werden overgedragen⁵⁴⁹. Intussen bleven sommigen, zoals districtcommandant van de marechaussee van **Breda** VAN ALPHEN in een brochure in 1935, pleiten voor een internationale oplossing. Hij meende dat belanghebbende landen als **Frankrijk, België, Duitsland en Nederland** de handen in elkaar dienden te slaan om de zigeuners tegen een jaarlijkse vergoeding aan **Hongarije** over te maken, of om ze naar een afgelegen streek of eiland te deporteren⁵⁵⁰.

Op 20 oktober 1936 meldden drie woonwagens zich aan bij de grenspost **Strijbeek**. Zij kwamen uit de richting van **Meerle** en wilden naar het Nederlandse **Ginneken**. De wagens werden aan de grens door de Nederlandse douane tegengehouden; tegelijkertijd werd de marechaussee gewaarschuwd. De 18 aanwezige zigeuners beweerden dat ze door Belgische

⁵⁴³ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1014. Nota, Note (original transmis aux Aff. Etr.), Bruxelles, 06.12.1934.

⁵⁴⁴ Alidius Warmoldus Lambertus Tjarda van Starckenborgh Stachouwer (1888-1978) was o.m. Nederlands gezant in Brussel (1933-1936).

⁵⁴⁵ NA, 2.09.45. Ministerie van Justitie: Rijksvreemdelingendienst 1918-1945, 822. Kopie van brief van Ch. Maskens, gezant van België, aan le Ministre [van Buitenlandse Zaken], La Haye, 17.12.1934.

Charles Maskens (1880-1937) was o.m. Belgisch gezant in Den Haag (1927-1937).

⁵⁴⁶ Astrid (1905-1935) was gehuwd met koning Leopold III en sinds 1934 koningin.

⁵⁴⁷ NA, 2.09.45. Ministerie van Justitie: Rijksvreemdelingendienst 1918-1945, 822. Nota van P.J. De Ridder, Opperwachtmeester, Commandant van de brigade van Ossendrecht, Ossendrecht, 24.12.1934. Met nota in margine, Ossendrecht, 16.01.1935.

⁵⁴⁸ De Zigeuners aan onze grenzen. Van een in Nederland toegelaten zigeuner wordt feestelijk afscheid genomen, in: *Het Huisgezin*, 18.01.1935.

⁵⁴⁹ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1010. Nota van [onbekend], Notiz betreffend den Zustand der ausländischen Zigeuner in Belgien, s.l., 29.12.1942.

⁵⁵⁰ L. LUCASSEN, ‘En men noemde hen zigeuners’. *De geschiedenis van Kaldarasch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland: 1750-1944*, Amsterdam, 's-Gravenhage, 1990, p. 181.

rijkswachters over de grens werden gezet. De kleine karavaan werd inderdaad gevolgd door wachtmeesters, die evenwel ontkenden dat ze enige druk op de zwervers hadden uitgeoefend. De rijkswacht sloot echter wel dadelijk de grens af, zodat de zigeuners door de marechaussee werden gedwongen hun wagens op de berm te plaatsen. De Nederlandse opperwachtmeester W.M. DRIESEN suggereerde in zijn rapport aan de Grensbewaking en Vreemdelingendienst voorlopig geen actie te ondernemen. Hij meende dat de rijkswacht, ondanks hun ontkening, toch dwang had uitgeoefend en dat de zigeuners eigenlijk niets liever wilden dan in **België** te blijven. Bovendien mocht de rijkswacht wat hem betrof wel eens een lesje leren voor wat de grensbewaking in verband met zigeuners betrof. *“voor ons is het toch een jaarlijks terugkomend kwaad, met dit verschil, evenwel dat zoolang de vreemdelingen hier staan, wij daar oog op hebben en slechts één weg behoeven te bezetten, terwijl wij zoodoende de Belgische gendarmen aan de overzijde steeds in actie houden.”* En hij besloot enigszins optimistisch dat hij aanwijzingen had *“dat zij spijt van hun handeling hebben en zij zich voor herhaling wel zullen wachten”*⁵⁵¹.

In december 1936 deed zich opnieuw een belangrijk grensincident voor in de buurt van **Zundert**. Volgens de Nederlandse pers zouden niet minder dan 250 zigeuners aan de zuidergrens staan trappelen om naar het noorden te trekken⁵⁵². De brigadecommandant van de marechaussee van **Zundert** wuifde de berichten echter weg als sensatiezucht van een journalist met veel fantasie. De drukte die de zigeuners meebrachten (9 woonwagens in de plaats van de in de pers genoemde 25) had te maken met de begrafenis van een hoofdman in **Antwerpen** en met de paardenmarkt van 15 december in **Tongeren**. Geen van de zigeuners had aanstalten gemaakt om **Nederland** binnen te geraken. Luitenant VERVONDEL, districtscommandant van de rijkswacht in **Turnhout**, deelde tijdens een gesprek met brigadecommandant B. WIJLHUIZEN van de marechaussee van **Zundert** mee dat de Belgische regering alle redelijke middelen aanwendde om af te geraken van de last die de zigeuners veroorzaakten. Maar zij was *“evenzeer doordrongen van het feit, dat verdrijving over de Nederlandsche grens, een maatregel is, die slechts de situatie benadeelt, overtuigd als zij is, dat onmiddellijke terugzending door de Nederlandsche grenspolitie, hiervan het gevolg is.”*⁵⁵³.

De verhouding tussen de rijkswacht en de marechaussee bleef over het algemeen goed, ondanks de onverkwikkelijke voorvallen van de voorbije jaren. Intussen vroeg de Nederlandse administrateur van de Grensbewaking en Vreemdelingendienst Hendrik W.B. CROISET VAN UCHELEN wel aan de commandanten van de marechaussee in de zuidelijke grensgebieden hem op de hoogte te houden van elk geval waarbij *“zigeuners vanuit **België** de Nederlandsche grens overschrijden of zulks trachten te doen, onder pressie van Belgische gendarmerie.”*⁵⁵⁴ Bij de rijkswacht verklaarde men formeel – en niet echt naar waarheid – dat

⁵⁵¹ NA, 2.09.45. Ministerie van Justitie: Rijksvreemdelingendienst 1918-1945, 817. Nota an 1^e Divisie Koninklijke Marechaussee, Opperwachtmeester Brigade-Commandant W.M. Driesen, aan de Inspecteur der Kon. Marechaussee (Grensbewaking en Vreemdelingendienst), Strijbeek, 21.10.1936.

⁵⁵² Zigeuners-aanval op onze grens, in: *De Telegraaf*, 06.12.1936; Tientallen zigeuners willen Nederland binnentrekken, in: *De Telegraaf*, 07.12.1936.

⁵⁵³ NA, 2.09.45. Ministerie van Justitie: Rijksvreemdelingendienst 1918-1945, 817. Nota van 1^e Divisie Koninklijke Marechaussee, B. Wijlhuizen, Opperwachtmeester Brigade-Commandant, aan de Kapitein-Districts-Commandant der Koninklijke Marechaussee te Breda, Zundert, 10.12.1936; L. LUCASSEN, *‘En men noemde hen zigeuners’*. *De geschiedenis van Kaldarasch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland: 1750-1944*, Amsterdam; 's-Gravenhage, 1990, p. 182.

⁵⁵⁴ NA, 2.09.45. Ministerie van Justitie: Rijksvreemdelingendienst 1918-1945, 817. Nota van H.W.B. Croiset van Uchelen, Majoor, Administrateur voor de Grensbewaking en den Rijks-Vreemdelingendienst, aan de Commandanten 1^e en 2^e Divisie Marechaussee, s.l., 10.12.1936.

*“nimmer aan personeel der Gendarmerie, hetzij dor de Openbare Veiligheid, hetzij door de Gendarmerie-overheid, bevelen worden gegeven, de zigeuners over de landsgrens te verwijderen. Wanneer deze lieden echter vrijwillig wenschen te gaan, wordt hen dit vanzelfsprekend niet belet.”*⁵⁵⁵

Op 28 september 1938 werd in de gemeente **Huijbergen** een zevental volwassen zigeuners en één kind aangetroffen die drie dagen eerder uit de gevangenis van **Antwerpen** waren ontslagen. Ze werden door de marechaussee, op verzoek van de burgemeester van **Huijbergen** teruggeleid naar **België**, omdat ze niet in het bezit waren van geldige papieren⁵⁵⁶.

Uit de archieven van de Vreemdelingenpolitie blijkt dat de Nederlandse marechaussee soms de teruggedrijving een extra officieel cachet trachtte te geven door de zigeuner in kwestie een attest te geven. Zo kreeg Joseph TOLOCHE op 20 augustus 1934 een verklaring in handen waaruit bleek dat hij *“zich voor toelating aan de grens [heeft] gemeld, wordt echter als zijnde een ongewenschte vreemdeling in Nederland niet toegelaten.”*⁵⁵⁷ Daarmee konden de zwerver en de Belgische overheden het stellen.

In elk geval maakten de dreigementen om zigeuners uit het land te zetten op de duur nog weinig indruk op de betrokkenen. Een groep die in juni 1927 vanuit **Jumet** in de richting van **Maastricht** trok, kreeg van de rijkswacht het consigne binnen de tijd die de reiswijzer hen liet het land te verlaten. Anders zouden de zigeuners worden gearresteerd en naar de grens geleid. De zwervers antwoordden wellicht naar waarheid dat hen die maatregel al talloze malen was overkomen en dat ze rap genoeg opnieuw in **België** zouden staan⁵⁵⁸.

4.4.5. De relatie met andere landen

Zoals eerder gezegd, bevond zich onder de zigeuners die in **België** en **Nederland** rondtrokken een aantal families die beweerden vanuit **Scandinavië** afkomstig te zijn. Zij waren meestal paardenhandelaars, die de paardenmarkten in de beide landen bezochten. Door de toenemende grensincidenten en bij gebrek aan volwaardige Nederlandse papieren, geraakten zij als het ware in **België** opgesloten⁵⁵⁹.

In november 1928 deed de Openbare Veiligheid navraag bij de autoriteiten van **Noorwegen** betreffende de nationaliteit van de familie MODIS, in een poging om deze zigeuners uit het land te krijgen. De dienstdoende consul-generaal in **Antwerpen**, O. KILDAL, antwoordde op

Hensrik Willem Balthazar Croiset van Uchelen (1887-1965) trad in dienst van de Koninklijke Nederlandse Marechaussee. Hij was o.m. administrateur van de Grensbewaking en Vreemdelingendienst (1934-1940).

⁵⁵⁵ NA, 2.09.45. Ministerie van Justitie: Rijksvreemdelingendienst 1918-1945, 817. Nota van 1^e Divisie Koninklijke Marechaussee, B. Wijlhuizen, Opperwachtmeester Brigade-Commandant, aan de Kapitein-Districts-Commandant der Koninklijke Marechaussee te Breda, Zundert, 10.12.1936.

⁵⁵⁶ NA, 2.09.45. Ministerie van Justitie: Rijksvreemdelingendienst 1918-1945, 200. Nota van 1^e Divisie Koninklijke Marechaussee, Brigade Ossendrecht, Ossendrecht, 28.09.1938.

⁵⁵⁷ JMDV, Vreemdelingenpolitie, Individuele dossiers. Nota van de Wachtmeester, Brigade Commandant, 2^e Divisie Koninklijke Marechaussee, Brigade Oud Vroenhoven, Maastricht, 20.08.1934.

⁵⁵⁸ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 998. Kopie van nota van M^{al} des logis chaf Chiliade, Commandant la brigade de gendarmerie de Jumet, p.i., aan Administrateur de la Sûreté Publique, Jumet, 17.06.1927.

⁵⁵⁹ L. LUCASSEN, ‘En men noemde hen zigeuners’. *De geschiedenis van Kaldarasch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland: 1750-1944*, Amsterdam; 's-Gravenhage, 1990, p. 133.

16 november dat het ministerie van Justitie in **Oslo** hem had gemeld dat de betrokkenen geen Noorse onderdanen waren en dat hun bijgevolg geen paspoort kon worden verstrekt⁵⁶⁰.

In de winter en het voorjaar van 1933-1934 werd **België** opnieuw geconfronteerd met de aanwezigheid van zigeuners die zich beriepen op de Noorse nationaliteit. Het ging om leden van de families van Kristian Joseph MODESTE, Charles MODIS, Dika ZIKALI, Czardas JOSEF, Joseph KAROLI, Joseph KALL en Joseph Oscar BO, in totaal 57 personen⁵⁶¹. Zij hadden hun vijf woonwagens en drie paarden verkocht in het vooruitzicht van hun vertrek naar **Noorwegen**. Vanuit **Gilly** vertrokken ze naar **Brussel** om daar de trein te nemen tot **Oslo**⁵⁶². Op 9 januari vertrokken de zigeuners naar **Hamburg**, van waaruit ze de ferry namen, via **Saßnitz**, naar **Trelleborg** in **Zweden**. Daar verzette de politie zich tegen hun ontschepping, zodat ze gedwongen waren terug te keren naar de Duitse havenstad⁵⁶³. In **Hamburg** verbleef het gezelschap dan een achttal dagen. Tijdens hun verblijf aldaar brachten ze een bezoek aan de consul van **Noorwegen**. Die verklaarde hen dat ze de Noorse nationaliteit hadden verloren. Dat zou, steeds volgens de zigeuners, te maken gehad hebben met het feit dat ze al meer dan tien jaar dat land verlaten hadden. Ze besloten niettemin te proberen om via **Denemarken** in **Noorwegen** te geraken⁵⁶⁴. Op 22 januari kwamen 68 zigeuners, bij wie vele kinderen, aan in het grensstation **Padborg** aan de Duits-Deense grens. Zij kregen geen toelating om verder te reizen naar **Noorwegen**, omdat zowel dit land als **Denemarken** hen de toegang weigerde. Er kwamen politieverstervingen aan te pas om de opgewonden zigeuners in klaarstaande treinwagens onder te brengen en hen de volgende ochtend naar **Duitsland** terug te brengen⁵⁶⁵. De zigeuners werden naar **Flensburg** overgebracht, waar ze gedurende drie dagen in de treinwagens werden opgesloten. De Duitse autoriteiten vervoerden hen dan naar **Altona**, waar ze in een concentratiekamp terecht kwamen. Op 1 maart zetten Duitse politieagenten in burger de groep op de trein met bestemming **Aken**. Vanuit de keizerstad ging het te voet naar de Duits-Belgische grens, onder begeleiding van de Duitse politie. Die zette de zigeuners over de grens, mogelijk in twee groepen⁵⁶⁶. Er arriveerden zigeuners vanuit **Raeren** in **Verviers**, waar ze door de lokale politie werden aangehouden en ondergebracht in het stadhuis. Ze kregen er onder meer de gelegenheid om een bad te nemen⁵⁶⁷. Een deel van de groep stak de grens over in **Kelmis** en verbleef een tijdje in de voorlopige gevangenis van het stadhuis van

⁵⁶⁰ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1001. Brief va O. Kildal, Consul Général ff., Consulat Général de Norvège, aan Administrateur de la Sûreté Publique, Anvers, 16.11.1928.

⁵⁶¹ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 995. Nota, Liste des nomades qui ont tenté de rentrer, s.l., s.d. [1934].

⁵⁶² ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 995. Nota, Liste des nomades qui ont vendu, s.l., s.d. [1934]; ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 995. Nota, s.l., 09.01.1934; ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 995. Kopie van nota, Rapport à Mr. le Dir. Gén. de la S.P., s.l., 10.01.1934.

⁵⁶³ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1014. Nota, Besked om avvisning, Trelleborg, 10.01.1934.

⁵⁶⁴ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1014. Nota, s.l., 09.03.1933.

⁵⁶⁵ Zwischenfall mit Zigeunern an der deutsch-dänischen Grenze. Dänemark und Norwegen verbieten die Einreise, in: *Völkischer Beobachter*, 24.01.1934.

⁵⁶⁶ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 995. Nota, Liste des nomades qui ont tenté de rentrer, s.l., s.d. [1934]; ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1014. Nota, s.l., 09.03.1934.

⁵⁶⁷ Ceux que personne ne veut. Quatorze romanichels à Verviers, [niet identificeerbaar krantenartikel], [maart 1934].

Eupen⁵⁶⁸. In de loop van de volgende dagen en weken trachtte de Belgische overheid de families tot een sedentair bestaan te dwingen, wat mislukte⁵⁶⁹.

Intussen werden onderhandelingen aangevat met de Noorse regering om alsnog de ‘repatriëring’ van de zigeuners af te dwingen⁵⁷⁰. Minister van Buitenlandse Zaken P. HYMANS en zijn opvolger Henri JASPAR zetten op in mei en juni 1934 hun diplomaten aan het werk⁵⁷¹. Op 4 en 26 juni stuurde graaf VAN DER STRAETEN PONTHOZ, de Belgische gezant in **Kopenhagen**, die ook de Belgische belangen in **Noorwegen** behartigde, brieven aan de Noorse regering met de vraag om inlichtingen betreffende de zigeuners van wie hierboven sprake. Op 17 juli antwoordde het Noorse ministerie van Buitenlandse Zaken dat het de kwestie had voorgelegd aan de minister van Justitie. Die deelde mee dat enkele van de zigeuners wellicht afkomstig waren uit **Roemenië**. Zij hadden vroeger ooit in **Noorwegen** verbleven, maar er niet de Noorse nationaliteit verworven. Enkeligen hadden legitimatiedocumenten gekregen met het oog op de uitzetting uit het land. In sommige gevallen had de Noorse overheid per ongeluk ook paspoorten uitgereikt. Dat was ten onrechte gebeurd en de geldigheidsdatum van deze documenten was overigens al lang verstreken. Eigenlijk waren die zigeuners niet méér ‘Noors’ dan dat ze onderdanen waren van een ander land in **Europa** waar ze tijdens hun zwerftochten hun tenten hadden opgeslagen, zo vond de Noorse regering. Het ministerie van Justitie besloot dan ook dat ze de zigeuners niet in het land kon toelaten en de minister van Buitenlandse Zaken sloot zich hierbij aan⁵⁷².

De Belgische overheid was echter niet van plan het hierbij te laten. De Administrateur van de Openbare Veiligheid was het grondig oneens met het antwoord van de Noorse regering. In een brief van 1 december 1934 aan minister P. HYMANS, die H. JASPAR op Buitenlandse Zaken opnieuw had afgelost, maakte hij geen geheim van zijn ongenoegen. Als die zigeuners gedurende generaties in **Noorwegen** verbleven – wat viel af te leiden uit plaatsen en data in de uittreksels van geboorte- en huwelijksregisters – dan was er geen sprake van toeval of van ‘Roemeense zigeunerfamilies die verschillende keren naar **Noorwegen** kwamen’, zo schreef hij. En wanneer dergelijke gegevens dan ook nog eens bekrachtigd werden met officiële Noorse paspoorten, dan was voor hem het antwoord van de Noorse regering van nul en generlei waarde. Men kon zich verontschuldigen voor een vergissing, maar dat nam de gevolgen niet weg, zo ging de Administrateur voort. Het ging bovendien om verschillende paspoorten, die op verschillende tijdstippen en plaatsen door telkens andere overheden waren afgeleverd. Men kon dus spreken van een vergissing die zo algemeen was dat ze haast een recht creëerde: “*error communis facit jus*”, zo doceerde hij, voor het gemak vergetend dat er tijden waren dat de Belgische overheden niet minder kwistig en roekeloos met identiteitspapieren, paspoorten en visa waren omgesprongen. De Openbare Veiligheid was echter in staat foto’s van sommige documenten van de betrokkenen te bezorgen. De

⁵⁶⁸ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1014. Nota, s.l., 09.03.1934.

⁵⁶⁹ Zie supra.

⁵⁷⁰ JMDV, Vreemdelingenpolitie, Individuele dossiers. Kopie van nota van De Caerlé en Blocteur, s.l., 09.03.1934.

⁵⁷¹ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1014. Kopie van brief van le Comte van der Straeten Ponthoz, Ministre de Belgique à Copenhague, aan H. Jaspar, Ministre d’Etat, Ministre des Affaires Etrangères, Copenhague, 20.07.1934.

Henri Jaspar (1870-1939) was o.m. katholiek volksvertegenwoordiger (1919-1936) en meermaals minister, o.m. van Buitenlandse Zaken (1920-1924 en 1934). In 1924 werd hij minister van Staat.

⁵⁷² ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1014. Kopie van brief van pour le Ministre, W. Foss, Ministère des Affaires Etrangères, aan le Comte van der Straeten Ponthoz, Ministre de Belgique, Oslo, 17.07.1934.

Administrateur signaleerde tevens dat andere stukken die te maken hadden met de nationaliteit van de zigeuners bij verschillende gelegenheden door de Noorse consulaire diensten waren ingehouden. Hij vroeg dan ook aan de minister nog eens aan te dringen bij de Noorse regering en eventueel op een arbitragecommissie aan te sturen om de zaak te behandelen. Mocht de Noorse regering echter bewijzen hebben dat deze families de Roemeense nationaliteit hebben, dan zou de Openbare Veiligheid daar graag gebruik van maken om de kwestie van de repatriëring bij de Roemeense autoriteiten aanhangig te maken, zo besloot de ambtenaar⁵⁷³.

De zaak werd op 3 januari 1935 weer aangekaart, in een brief van de nieuwe Belgische gezant in **Kopenhagen**, H. KETELS aan de Noorse regering. Die leek niet geneigd snel te antwoorden, zodat Buitenlandse Zaken de gezant op 19 maart een ongeduldig rappel stuurde. Die antwoordde op 3 april dat het Noorse ministerie van Buitenlandse Zaken hem had meegedeeld dat de kwestie aan de bevoegde autoriteiten was voorgelegd⁵⁷⁴. Op 30 augustus 1935 volgde tenslotte het antwoord van de Noorse regering. Het ging om een nota waarin vrij uitgebreid op de kwestie werd ingegaan. Vijf zigeuners (op een totaal van 57) werden met naam, geboorteplaats en -datum vernoemd. Zij waren de enigen van wie kon worden aangetoond dat ze in Noorwegen geboren waren. De Noorse overheid was nochtans niet geneigd daaraan enige consequentie op het gebied van nationaliteit te verbinden. Voor wat de paspoorten betreft, was het ministerie van Justitie te rade gegaan bij de centrale dienst voor de paspoorten. Die hield staande dat de bewuste documenten ten onrechte waren uitgereikt en dat ze bovendien vervallen waren. Daarom konden geen nieuwe verblijfstoelatingen aan de zigeuners gegeven worden⁵⁷⁵.

De Openbare Veiligheid zag de bui al hangen en vroeg Buitenlandse Zaken dan ten minste nog aan te dringen bij de Noorse regering om een arbitragecommissie te aanvaarden. Die kon dan oordelen over de situatie van de betrokken zigeuners. Op 30 juni 1936 antwoordde secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken Fernand VAN LANGENHOVE negatief op het voorstel van de Openbare Veiligheid⁵⁷⁶. Deze commissie zou immers veel meer geld kosten dan de opvang van enkele tientallen zigeuners. Bovendien zou een dergelijke vraag de goede relaties met Noorwegen, vooral op handelsvlak, in gevaar brengen. Voorts zorgde het ontbreken van akkoorden met dat land betreffende het repatriëren van personen er voor dat België in feite geen poot had om op te staan⁵⁷⁷. Daarop gaf de Openbare Veiligheid zich gewonnen. In een nota van 8 en 9 oktober 1936 besloot de dienst zich bij deze beslissing neer te leggen en de betrokken zigeuners voortaan te behandelen op dezelfde wijze als de andere zigeuners die men in België diende te tolereren⁵⁷⁸.

⁵⁷³ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1014. Brief van Administrateur de la Sûreté Publique, aan Ministre des Affaires Etrangères et du Commerce Extérieur, Bruxelles, 01.12.1934.

⁵⁷⁴ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1014. Kopie van brief van H. Ketels, Ministre de Belgique à Copenhague, aan M. Van Zeeland, Ministre des Affaires Etrangères et du Commerce Extérieur, Copenhague, 03.04.1935.

De mededeling dateerde van 29 maart 1935.

⁵⁷⁵ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1014. Kopie van brief van pour le Ministre, W.M. Johannesse, aan M. Ullens de Schooten, Chargé d'Affaires de Belgique, Oslo, 30.08.1935.

⁵⁷⁶ Fernand Van Langenhove was o.m. secretaris-generaal bij het ministerie van Buitenlandse Zaken.

⁵⁷⁷ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1014. Brief van Van Langenhove, Secrétaire Général, Ministère des Affaires Etrangères et du Commerce Extérieur, aan Ministre de la Justice (Administration de la Sûreté Publique), Bruxelles, 30.06.1936.

⁵⁷⁸ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1014. Nota, s.l., 08-09.10.1936.

Enkele van de zigeuners ondernamen zelf nog – tot mislukken gedoemde – pogingen om alsnog **Noorwegen** te bereiken. Op 23 januari 1936 werden in de Nederlandse gemeente **Ginneken** vijf zigeuners van de familie Kristian Joseph MODESTE tegengehouden die dezelfde dag de grens waren overgestoken om naar **Noorwegen** te trekken. Daar zij niet over de juiste papieren beschikten, werden ze door de marechausse van **Strijbeek** dadelijk weer over de grens naar **België** geleid⁵⁷⁹.

4.5. De zigeuners in België tijdens de Schemeroorlog

Op 1 september 1939 barstten de vijandelijkheden los, toen **Duitsland** het oostelijke buurland **Polen** aanviel. **Frankrijk** en het **Verenigd Koninkrijk** verklaarden de agressor de oorlog. **België** koos voor een neutraliteitspolitiek. De regering nam een aantal voorzorgsmaatregelen die het land moesten beschermen.

Op 28 september 1939 werd een besluitwet uitgevaardigd betreffende de aanwezigheid van vreemdelingen in het koninkrijk. Artikel 1 bepaalde dat vreemdelingen wier aanwezigheid schadelijk of gevaarlijk geacht werd voor de veiligheid of de economie van het land door de minister van Justitie konden worden uit het land gezet. Ze konden ook verplicht worden zich van sommige plaatsen te verwijderen of op een bepaalde plaats te verblijven; ze konden zelfs worden geïnterneerd⁵⁸⁰.

Het was de zigeuners overigens verboden in grote groepen door het land te trekken, eveneens op straffe van internering⁵⁸¹. Hieraan werd niet echt gehoorzaamd. Zo stelden functionarissen van de Vreemdelingenpolitie op 4 oktober 1939 vast dat zich in **Asse**, aan het kruispunt van de wegen naar **Gent** en **Dendermonde**, wel 17 woonwagens hadden verzameld, waarin zich in totaal 43 zigeuners ophielden⁵⁸².

Met dergelijke maatregelen volgde de Belgische overheid het voorbeeld van, onder meer, de Franse. In **Frankrijk** werd op 18 november 1939 een decreet van kracht dat toeliet alle individuen te arresteren die een gevaar betekenden voor de nationale verdediging en voor de openbare veiligheid⁵⁸³. In sommige departementen werd het voor de nomaden verboden rond te trekken (onder meer **Charente**, **Dordogne**,...), of zelfs maar te verblijven (onder meer **Maine-et-Loire** en **Indre-et-Loire**). Op 6 april 1940 verbood de Franse regering het rondtrekken van de zigeuners voor het gehele grondgebied van het land en voor de duur van de oorlog. Binnen twee weken moesten alle zigeuners zich tot de meest nabije gendarmeriebrigade of politiestation wenden en ze werden gedwongen tot een verblijf op een plaats die in elk departement door de bevoegde prefect was aangeduid. Ter verantwoording

⁵⁷⁹ NA, 2.09.45. Ministerie van Justitie: Rijksvreemdelingendienst 1918-1945, 817. Nota van 1^e Divisie Koninklijke Marechaussee, Majoor Divisie-Commandant A.W. de Koningh, aan de Procureur-Generaal fgd. Directeur van Politie te 's-Hertogenbosch, 's-Hertogenbosch, 25.01.1936.

⁵⁸⁰ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1010. Nota van Standaert, Police des Etrangers, Note concernant l'internement à Merxplas des étrangers dangereux, Bruxelles, 04.04.1941.

⁵⁸¹ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1010. Nota van [onbekend], Notiz betreffend den Zustand der ausländischen Zigeuner in Belgien, s.l., 29.12.1942.

⁵⁸² JMDV, Vreemdelingenpolitie, Individuele dossiers. Nota van Larsimont en Blocteur, s.l., 04/05.10.1939.

⁵⁸³ D. PESCHANSKI, e.a., *Les tsiganes en France 1939-1946*, Paris, 1994, p. 21.

van dergelijke maatregelen, haalde de verantwoordelijke overheid nog maar eens de veronderstelde gedragingen van de zigeuners als spionnen aan⁵⁸⁴.

Als het in **Parijs** regent, dan druppelt het in **Brussel**. Dit bleek eens te meer in het voorjaar van 1940. Op 20 april 1940 stelde de Openbare Veiligheid aan de minister van Justitie voor om de zigeuners die in **België** verbleven te interneren, omdat hun gewoonte om rond te trekken schadelijk en gevaarlijk geacht werd voor het land, vooral in mobilisatietijd⁵⁸⁵. Het voortdurende rondtrekken van de zigeuners stelde hen in staat de troepenbewegingen, de plaatsing van de militaire eenheden en van verdedigingsstellingen vast te stellen: belangrijke informatie die ze wel eens aan buitenlandse diensten zouden kunnen bezorgen. Anderzijds zaaiden de zigeuners – die, volgens de auteur van de nota, vooral leefden van diefstal en plundering van de oogsten – terreur onder de landelijke bevolking. Daarom moesten energieke maatregelen worden getroffen en de Openbare Veiligheid dacht in de eerste plaats aan de internering van de zigeuners, tot het leger weer op vredesvoet werd gebracht. Dergelijke maatregelen waren een uiting van de paranoia die sommige diensten in de late jaren dertig en de maanden van de Schemeroorlog beheerste. Men kan bedenken dat het bepaald droevig gesteld was met het geloof in de Belgische verdedigingsinspanningen, als men vrees diende te koesteren voor de kennis van militaire zaken bij enkele tientallen zigeuners en voor hun bereidheid hierover verslag uit te brengen aan soldaten van het Derde Rijk, toch al niet een regime dat bekend stond om zijn warme gevoelens voor dit volk...

Het voorstel tot internering was het gevolg van een brief die F.E. LOUWAGE, inspecteur-generaal van de Openbare Veiligheid, omstreeks 18 april 1940 had gestuurd aan STANDAERT, administrateur van de Vreemdelingenpolitie. Hij had hierbij een kopie gevoegd van het decreet dat de Franse president op 6 april 1940 had uitgevaardigd en waarbij het rondtrekken van nomaden op het Franse grondgebied werd verboden. In **Duitsland** bestonden overigens analoge reglementen. F.E. LOUWAGE vroeg de Vreemdelingenpolitie zo snel mogelijk gelijkaardige maatregelen uit te werken en ze aan het beperkt Hoog Comité (“*Haut Comité restreint*”) voor te leggen⁵⁸⁶.

Voor de wettelijke basis van een interneringsmaatregel greep men terug naar de besluitwet van 28 september 1939, meer bepaald de tweede alinea van artikel 1. Daarin was sprake van vreemdelingen wier aanwezigheid schadelijk of gevaarlijk werd geacht voor de veiligheid of de economie van het land – een bepaling die kennelijk bruikbaar scheen voor het vervolgen van de zigeuners. Zij konden volgens dit wetsartikel onder meer worden geïnterneerd. De Vreemdelingenpolitie scheen zich bewust van de problemen die het realiseren van deze maatregel met zich meebracht. Zo was er op dat ogenblik geen enkel geschikt kamp voorhanden. Dat van **Ruiselede** was ruim genoeg maar nog in volle opbouw. Er was voorts nood aan een verblijfplaats per familie en aan slaapzalen en onderwijsfaciliteiten voor de kinderen. Wat deed men met de eigendommen, zoals de wagens, de paarden en het meubilair? En tenslotte: hoe zou men de nationaliteit van de betrokken zigeuners vaststellen?⁵⁸⁷

⁵⁸⁴ D. PESCHANSKI, e.a., *Les tsiganes en France 1939-1946*, Paris, 1994, p. 22 ; M. HEDDEBAUT, *Les persécutions raciales dans l'arrondissement de Douai pendant la Seconde Guerre mondiale*, s.l., 2006, s.p.

⁵⁸⁵ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1245. Nota van Sûreté Publique, aan Cabinet de Monsieur le Ministre, s.l., 20.04.1940.

⁵⁸⁶ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1245. Brief van F.E. Louwage, Inspecteur général de la Sûreté de l'Etat, aan M. l'Administrateur, Bruxelles, 26.04.1940.

⁵⁸⁷ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1245. Nota van Haine, suite à la note pièce 1, s.l., 22.04.1940.

In elk geval bleek de zaak plots haast te hebben. Zo informeerde ook auditeur-generaal Walter GANSHOF VAN DER MEERSCH, op 27 april, bij de administrateur van de Openbare Veiligheid welke maatregelen er reeds waren genomen om te verhinderen dat de zigeuners zich ophielden in zones die een militair belang hadden⁵⁸⁸.

Met die internering voor ogen werd het plan opgevat een groot kamp op te richten in de dunbevolkte regio in de buurt van **Philippeville**. Het terrein zou worden afgesloten en de nomaden zouden er met hun woonwagens worden samengebracht. De interne organisatie van het kamp zou worden toevertrouwd aan het directoraat-generaal van het Gevangeniswezen⁵⁸⁹. De minister was gewonnen voor het plan, maar het voorstel werd om onbekende redenen verworpen door het Coördinatiecomité⁵⁹⁰. Wel besloot men daar op 9 mei 1940 alvast de zigeuners te verwijderen uit militair gevoelige zones, waarmee men de provincies **Antwerpen, Limburg en Luik** bedoelde. Zij moesten worden verdreven naar het zuiden van het land; wie tegenstribbelde diende alsnog geïnterneerd⁵⁹¹. Deze beslissing viel echter te laat om nog van belang te zijn: op 10 mei 1940 viel **Duitsland** ons land aan en werd aan andere zaken prioriteit gegeven.

Over het algemeen konden dergelijke maatregelen rekenen op de instemming van de publieke opinie. Toch werden hier en daar – onder meer in gerechtelijke kringen – vragen gesteld bij de houding van de Belgische wetgevende en uitvoerende overheden tegenover de zigeuners. Dit kwam bijvoorbeeld tot uiting tijdens een rechtszaak in **Dinant** tegen twee zigeunervrouwen, op 9 mei 1940. Zij werden ervan beschuldigd na 30 september 1939 als vreemdelingen **België** te zijn binnengedrongen of er verbleven te hebben, zonder de vereiste toestemming, waardoor ze de besluitwet van 28 september 1939 hadden overtreden. De rechter kon niet anders dan de wet toepassen, maar haalde in de motivering van zijn vonnis zwaar uit naar de behandeling van de zigeuners. Hij noemde ze slachtoffers van een absurd systeem dat hen verplichtte om de drie maanden hun reiswijzer te vernieuwen, met als doel hun vertrek uit **België**, terwijl algemeen erkend werd dat hun verblijf in het land werd getolereerd omwille van enkele internationale overeenkomsten die voor gevolg hadden dat de uitdrijvingsmaatregelen tegen hen niet konden worden hardgemaakt. De vrouwen kregen vijftien dagen gevangenisstraf en een lichte geldboete⁵⁹².

De Franse historicus Pierre LABORIE heeft in zijn onderzoek naar de Franse publieke opinie onder het Vichyregime naar een verklaring gezocht voor de houding van de overheid en van de publieke opinie, onder meer tegenover de zigeuners, op het einde van de jaren dertig en tijdens de bezetting. Deze analyse werd onder meer door Denis PESCHANSKI overgenomen in zijn werk over de zigeuners in **Frankrijk** tijdens de Tweede Wereldoorlog. Een aantal punten zijn zeker van toepassing op de Belgische situatie. P. LABORIE heeft het in dit

⁵⁸⁸ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1245. Kopie van brief van Ganshof van der Meersch, Auditeur Général, aan l'Administrateur de la Sûreté de l'Etat, Bruvelles, 27.04.1940.

Walter Jean Ganshof van der Meersch (1900-1993) was o.m. procureur des konings te Brussel. In 1940 werd hij auditeur-generaal. In 1943 werd hij Hoog Commissaris voor 's Rijks Veiligheid. Na de oorlog werd hij o.m. advocaat-generaal bij het Hof van Cassatie (1947) en procureur-generaal bij het Hof van Cassatie (1968).

⁵⁸⁹ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1245. Nota van Ministère de la Justice, 2e Direction Générale, s.l., s.d. [einde april of begin mei 1940].

⁵⁹⁰ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1245. Nota van [De Caerlé], aan Secrétaire général, s.l., 04.12.1942.

⁵⁹¹ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1245. Nota, s.l., 09.05.1940.

⁵⁹² ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1011. Kopie van P.V. n° 3833 du Greffe – Jugement du 9 mai 1940, Brussel, 29.03.1941.

verband over een ‘nationale identiteitscrisis’⁵⁹³. Hij haalt het traditionele, eeuwenlange wederzijdse wantrouwen als eerste reden aan voor de maatregelen tegen de zigeuners tijdens de Schemeroorlog. Voorts vindt hij dat de crisis van het midden van de jaren dertig het nationale en sociale weefsel verzwakte en na enige tijd verscheurde. Ten slotte zorgde korte evolutieperiode naar een echte oorlogssituatie voor uitzonderingsmaatregelen. De auteur wijst ook op het verdwijnen van de consensus in **Frankrijk** over een aantal republikeinse waarden die het cement van een nationale identiteit vormden.

⁵⁹³ P. LABORIE, *L'opinion Française sous Vichy*, Paris, 1990. Hier geciteerd in : D. PESCHANSKI, e.a., *Les tsiganes en France 1939-1946*, Paris, 1994, pp. 19-20.

Hoofdstuk 5: De zigeuners in Europa tijdens de Tweede Wereldoorlog

Nauwelijks twintig jaar na het vorige grote conflict in **Europa**, werd het continent met een nieuwe oorlog geconfronteerd. Opnieuw werden de zigeuners bedreigd, maar ditmaal was er meer aan de hand. Zij zouden immers een slachtoffer worden van de rassenpolitiek van het Duitse Derde Rijk.

5.1. De zigeuners in Duitsland

Op 2 september 1939, daags na het begin van de inval in **Polen**, regen zigeuners en personen die 'op een zigeunerwijze' rondtrokken verbod nog rond te trekken in de grensgebieden van het **Duitse Rijk**, wat kon worden uitgelegd als een oorlogsmaatregel⁵⁹⁴.

Precies drie weken na de invasie van **Polen** zette R. HEYDRICH zijn programma van etnische zuiveringen uiteen aan de bevelhebbers van de *Einsatzgruppen*, moordcommando's die achter de gevechtslinies opereerden. In het programma was onder meer voorzien dat niet alleen Duitse Joden naar het bezette **Polen** zouden worden gedeporteerd, maar ook 30.000 zigeuners⁵⁹⁵. De nazi's stonden letterlijk te popelen om van dit ongewenste volk af te geraken: omstreeks half oktober 1939 vroeg het hoofd van de Duitse recherche Arthur NEBE aan Adolf EICHMANN, hoofd van het *Judenreferat* van de *Sicherheitsdienst*, wanneer hij de zigeuners uit **Berlijn** naar het 'reservaat', ergens in het oosten van **Polen**, zou kunnen laten vertrekken⁵⁹⁶. In het district **Nisko**, ten zuiden van **Lublin**, arriveerden tussen 18 en 26 oktober in elk geval uit **Wenen** verdreven zigeuners, samen met een aantal Joden⁵⁹⁷.

Het *Reichssicherheitshauptamt* (RSHA) vaardigde op 17 oktober 1939 een bevel uit dat zigeuners en personen met zigeunerbloed niet langer de toestemming hadden om hun permanente of tijdelijke verblijfplaatsen te verlaten. De lokale politie kreeg de opdracht een telling te houden van de zigeuners en hen te klasseren volgens categorieën die eerder waren opgemaakt in het kader van de rassenpolitiek en de 'preventieve strijd tegen de misdaad'⁵⁹⁸.

Op 30 januari 1940 werd de beslissing herhaald om die duizenden zigeuners vanuit **Duitsland** naar het bezette **Polen** over te brengen⁵⁹⁹. In januari en februari 1940 werden 250 zigeunkinderen uit de buurt van de Tsjechische stad **Brno** in het concentratiekamp **Buchenwald** gebruikt als proefpersonen voor het testen van het Zyklon B-gas, dat later zou worden gebruikt voor de massamoorden in de uitroeiingskampen⁶⁰⁰.

⁵⁹⁴ <http://www.radoc.net:8088/RADOC-4-PORRCHRON.htm>, I. HANCOCK, Romani history in Germany and neighboring lands: a chronology to the holocaust and beyond, 20.09.2007.

⁵⁹⁵ I. KERSHAW, *Hitler 1936-1945: vergelding*, Utrecht, 2000, pp. 364-365.

⁵⁹⁶ Arthur Nebe (1894-1945) werd in 1936 hoofd van de *Kriminalpolizei*. In 1941 leidde hij *Einsatzgruppe B*, verantwoordelijk voor moordpartijen in **Wit-Rusland**, waarbij minstens 45.000 slachtoffers vielen.

Adolf Eichmann (1906-1962) werd hoofd van het *Referat* in het RSHA dat zich met de Joden bezig hield. Hij werd de architect van de uitroeiing van de Joden. Na de oorlog vluchtte hij naar Zuid-Amerika, waar hij werd ontvoerd door een Israëliësch commando. Hij werd ter dood veroordeeld en geëxecuteerd.

⁵⁹⁷ I. KERSHAW, *Hitler 1936-1945: vergelding*, Utrecht, 2000, p. 454

⁵⁹⁸ <http://www.radoc.net:8088/RADOC-4-PORRCHRON.htm>, I. HANCOCK, Gypsies in Germany. New chronology (nov. 93), 20.09.2007.

⁵⁹⁹ <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Holocaust/gypsies.html>, Gypsies in the Holocaust, 19.12.2007.

⁶⁰⁰ <http://www.radoc.net:8088/RADOC-4-PORRCHRON.htm>, I. HANCOCK, Romani history in Germany and neighboring lands: a chronology to the holocaust and beyond, 20.09.2007.

H. HIMMLER gaf op 27 april 1940 het bevel aan de hoofdkantoren van de criminele politie in **Hamburg, Bremen, Keulen, Düsseldorf, Hannover, Frankfurt am Main** en **Stuttgart** om alle zigeuners in hun bereik te arresteren en hen in transitkampen in **Hohenasperg, Keulen** en **Hamburg** te interneren. Van daaruit werden zij naar het bezette **Polen** gestuurd. In totaal ging het om ongeveer 2800 personen. Het RSHA had voor deze operatie quota's naar voren geschoven: er moesten duizend zigeuners uit elk van de eerste vijf steden komen en telkens vijfhonderd uit de beide overblijvende. De selectie, op basis van de rassencriteria van het Rijksministerie van Volksgezondheid, werd aan de politie overgelaten. De actie was een vingeroefening voor de georganiseerde deportatie van de zigeuners in het hele *Reich*, die op 16 mei 1940 van start ging⁶⁰¹.

De Duitse zigeuners kregen in de volgende maanden ook te maken met een voltrekking van hun isolement. In augustus 1940 werden ze uitgesloten uit alle overheidsambten – voor zover er daar ooit tewerkgesteld waren. Op 11 februari 1941 volgde een verbod op het dienen in het Duitse leger voor al wie ook maar een drup zigeunerbloed in de aderen had; anderhalf jaar later werd deze bepaling nog eens hernomen⁶⁰². In augustus van dat jaar legde H. HIMMLER ook de criteria voor een raciale en biologische evaluatie definitief vast. De stamboom van de zigeuners moest tot drie generaties terug worden vastgesteld – voor Joden volstond het bepalen van twee generaties. Een classificatiesysteem verduidelijkte de graad van afstamming van zigeuners. De aanduiding 'Z' betekende 'zuiver zigeuner'; 'ZM+' werd gegeven aan wie voor meer dan de helft zigeuner was, 'ZM' voor wie 50% zigeuner was, 'ZM-' voor wie minder dan de helft zigeuner was. 'NZ' betekende 'niet-zigeuner'. Wie, bijvoorbeeld, twee grootouders had die ook maar deels van zigeuners afstamden, werd als 'ZM-' ingeschaald⁶⁰³.

In februari 1943 vertrokken de eerste transporten met Duitse zigeuners naar het *Zigeunerlager* van **Birkenau (Auschwitz-II)**. Tussen die maand en juli 1944 werden ongeveer 21.000 zigeuners vanuit **Duitsland** en **Oostenrijk** naar dit kamp overgebracht.

5.2. De zigeuners in de bezette gebieden

Nog voor de oorlog was er al sprake van emigratiegolven waarbij zigeuners betrokken waren, uit angst voor vervolging door de nazi's. Zo trokken duizenden van hen na de Duitse bezetting van **Tsjechië** – het protectoraat **Bohemen en Moravië** – de grens over naar **Polen** en **Slowakije**⁶⁰⁴.

In het bezette **Polen** zelf, na 1 september 1939, werden zigeuners niet zelden ter plaatse doodgeschoten door leden van de lokale politie. Ten oosten van **Krakau** zouden zo meer dan duizend zigeuners om het leven zijn gebracht⁶⁰⁵. Anderen kwamen in speciale zigeunerkampen terecht, samen met volksgenoten die uit het **Duitse Rijk** waren gedeporteerd. Tussen 4 en 9 november 1941 arriveerden 5000 zigeuners uit het Oostenrijkse **Burgenland** in een zigeunerkamp in het getto van **Lodz**. Zij verbleven er met 10 tot 40 personen in één

⁶⁰¹ <http://www.radoc.net:8088/RADOC-4-PORRCHRON.htm>, I. HANCOCK, Gypsies in Germany. New chronology (nov. 93), 20.09.2007.

⁶⁰² <http://www.radoc.net:8088/RADOC-4-PORRCHRON.htm>, I. HANCOCK, Romani history in Germany and neighboring lands: a chronology to the holocaust and beyond, 20.09.2007.

⁶⁰³ <http://www.radoc.net:8088/RADOC-4-PORRCHRON.htm>, I. HANCOCK, Gypsies in Germany. New chronology (nov. 93), 20.09.2007.

⁶⁰⁴ Geen zwervende zigeuners meer, in: *Het Vaderland*, 08.02.1940.

⁶⁰⁵ <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Holocaust/gypsies.html>, Gypsies in the Holocaust, 19.12.2007.

kamer. De honger en de gebrekkige hygiënische omstandigheden leidden tot een tyfusepidemie waarbij op 7 weken tijd 719 zigeuners overleden. Joodse dokters konden de verspreiding van de ziekte niet stoppen. Uit vrees dat het hele getto zou worden besmet, om nog te zwijgen van de 'arische' wijken van de stad, besloten de Duitse autoriteiten het zigeunerkamp te liquideren. Ongeveer 4300 gevangenen werden daarop naar het kamp van **Chelmno** overgebracht, waar ze tussen 5 en 12 januari 1942 in de gaskamers belandden⁶⁰⁶. In maart 1943 werd het grootste transport met zigeuners uit **Polen** samengesteld. Zij arriveerden in **Auschwitz**, waar ze binnen een maand werden uitgeroeid⁶⁰⁷.

In het protectoraat **Bohemen en Moravië** werd op 1 oktober 1939 een verordening van kracht waarbij de rondzwervende zigeunergroepen ertoe werden gedwongen een sedentair leven te beginnen. Ze moesten een vaste woonplaats kiezen en voortaan een 'fatsoenlijk' beroep uitoefenen. Volgens de collaboratiepers zou dit in de praktijk betekenen dat zij in de landbouw werden tewerkgesteld. Wie dit alles weigerde, zou in een arbeidskamp terecht komen⁶⁰⁸. Vanaf 1942 werden de maatregelen die in het *Reich* reeds afgekondigd waren ook in het protectoraat van kracht. Meteen werden enkele honderden zigeuners, gebrandmerkt als 'asocialen', naar **Auschwitz** overgebracht. Op 24 juni 1942 beval de minister van Binnenlandse Zaken van het protectoraat, Richard BIENERT, de registratie van alle zigeuners, halfzigeuners en personen met een zigeunerachtige levensstijl; ongeveer 6500 personen belandden in de statistieken⁶⁰⁹. De Duitse *SS-Oberführer* Horst BÖHME verwees op 10 juli 1942 de Tsjechische zigeuners naar de concentratiekampen van **Lety u Pisku** en **Hodonín u Kunstatu**⁶¹⁰. Van daaruit werden ze nadien overgebracht naar **Auschwitz**. Het bijzondere aan beide kampen was wel dat het bewaakt werd door Tsjechische wachters, die vaak nog brutaler optraden dan hun Duitse collega's. Er verbleven in totaal 1256 gevangengenomen 'asociale' zigeuners, bij wie 36 kinderen die in het kamp werden geboren. In het tweede kamp werden 1396 gevangenen opgenomen, bij wie 34 baby's. De meerderheid van de zigeuners die konden bewijzen over een vaste verblijfplaats en werk te beschikken, bleef voorlopig vrij. Hun deportatie kwam er in de loop van 1943. In de lijsten van **Auschwitz** staan de namen genoteerd van 4493 zigeuners uit het protectoraat. Na de bevrijding keerden slechts 583 terug⁶¹¹.

R. HEYDRICH vaardigde op 31 juli 1941, enkele dagen na de inval in de **Sovjetunie**, het bevel uit dat de *Einsatzkommandos* alle Joden, zigeuners en mentaal gehandicapten moesten uit de weg ruimen⁶¹². De rapporten van de *SS-Einsatzgruppen* meldden dat in de bezette gedeelten van de **Sovjetunie** samen met de Joden inderdaad ook duizenden zigeuners werden

⁶⁰⁶ <http://www.poland.pl/archives/ww2/article..id.284224.htm>, A list of victims of typhus in a camp for Gypsies in Lodz, 19.12.2007.

⁶⁰⁷ <http://www.radoc.net:8088/RADOC-4-PORRCHRON.htm>, I. HANCOCK, Romani history in Germany and neighboring lands: a chronology to the holocaust and beyond, 20.09.2007.

⁶⁰⁸ Geen zwervende zigeuners meer, in: *Het Vaderland*, 08.02.1940; <http://romove.radio.cz/en/article/18913>, The History of the Roma Minority in the Czech Republic, 19.12.2007.

⁶⁰⁹ Richard Bienert (1881-1949) was van 1942 tot 1945 minister van Binnenlandse Zaken en, in 1945, Eerste minister van het protectoraat Bohemen en Moravië.

⁶¹⁰ http://en.wikipedia.org/wiki/Concentration_camps_Lety_and_Hodon%C3%ADn, Concentration camps Lety and Hodonín, 18.12.2007.

Horst Böhme (1909-1945) was *SS-Oberführer* en chef van de Gestapo in Bohemen en Moravië. Hij was mee verantwoordelijk voor de deportatie van Joden en zigeuners en voor de vernietiging van het dorp Lidice.

⁶¹¹ <http://en.wikipedia.org/wiki/Porajmos>, Porajmos, 18.12.2007 ; <http://romove.radio.cz/en/article/18913>, The History of the Roma Minority in the Czech Republic, 19.12.2007.

⁶¹² <http://www.radoc.net:8088/RADOC-4-PORRCHRON.htm>, I. HANCOCK, Romani history in Germany and neighboring lands: a chronology to the holocaust and beyond, 20.09.2007.

gedood⁶¹³. Op 24 december 1941 werden, bijvoorbeeld, 800 zigeuners doodgeschoten in **Simferopol** in de **Krim**. Een duizendtal werd in de lente van 1942 het slachtoffer van executies en levend verbranden in een kolchoz nabij **Smolensk**⁶¹⁴.

Ook in het door de Duitsers bezette **Griekenland** opereerden, onder meer in juni 1942, nazidoodseskaders tegen de lokale zigeuners. Het gebeurde ook dat ze werden geëxecuteerd als represaille voor de dood van Duitse soldaten⁶¹⁵.

In het door de Duitsers bezette stuk van **Frankrijk** (zonder de departementen **Nord** en **Pas-de-Calais**, die bij **België** waren gevoegd) werd de reglementering die sinds 6 april 1940 van kracht was in de loop van de oorlog verstrakt. Op 4 oktober 1940 beval een Duitse verordening de internering van alle zigeuners in het bezette deel van **Frankrijk**. Zowel in dit deel als in het stuk da vanuit **Vichy** werd bestuurd, werden de zigeuners in een dertigtal kampen ondergebracht, die door de Franse autoriteiten werden bestuurd en bewaakt. De secretaris-generaal van politie van het **Vichy**-regime, René BOUSQUET, verscherpte op 15 maart 1943 met een rondschriven de maatregelen die tot dan toe genomen waren tegen individu's die als gevaarlijk werden beschouwd, of het nu om Fransen dan wel om vreemdelingen ging⁶¹⁶. Personen die een verplichte verblijfplaats hadden maar niet geïnterneerd waren, werden verplicht tot een wekelijkse controle op het commissariaat van de lokale gendarmeriebrigade of op het gemeentehuis. Er moest een speciaal register worden gecreëerd waarin de namen van de betrokkenen werden opgenomen, alsmede de dagen waarop ze zich ter controle aanboden. Er waren voorts maandelijks tellingen georganiseerd van de nomaden, een taak waarvan de gendarmerie zich kweet. Daaruit viel overigens af te leiden dat een aantal zigeunerfamilies uit het noorden van **Frankrijk** na mei 1940 naar het centrum van het land waren afgezakt⁶¹⁷. Vanuit **Frankrijk** werd geen enkel konvooi met zigeuners naar de vernietigingskampen geleid – merkwaardig, daar er toch duizenden voorhanden waren in de interneringskampen.

Op 16 december 1942 vaardigde H. HIMMLER het '*Auschwitz-Erlass*' uit, waarmee beslist werd over het lot van de zigeuners: "Op bevel van de *Reichsführer-SS* van 16.12.1942 [...] moeten Zigeuners van gemengd bloed, Rom-zigeuners en leden van zigeunerstammen die niet van Duits bloed zijn en die uit de Balkan komen volgens precieze richtlijnen geselecteerd worden en in een actie van enkele weken in een concentratiekamp worden ondergebracht. Deze groep van personen wordt in wat volgt kortweg als 'zigeunerachtige persoon' aangeduid. Het onderbrengen gebeurt zonder rekening te houden met de graad van vermenging, in familieverband, in het concentratiekamp (zigeunerkamp) **Auschwitz**."⁶¹⁸ De uitvoeringsbepalingen volgden op 29 januari 1943. Daarin werd onder meer bepaald dat drie

⁶¹³ <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Holocaust/gypsies.html>, Gypsies in the Holocaust, 19.12.2007.

⁶¹⁴ <http://www.radoc.net:8088/RADOC-4-PORRCHRON.htm>, I. HANCOCK, Romani history in Germany and neighboring lands: a chronology to the holocaust and beyond, 20.09.2007.

⁶¹⁵ <http://www.radoc.net:8088/RADOC-4-PORRCHRON.htm>, I. HANCOCK, Romani history in Germany and neighboring lands: a chronology to the holocaust and beyond, 20.09.2007.

⁶¹⁶ René Bousquet (1909-1993) was onder meer secretaris-generaal van politie van 18 april 1942 tot 31 december 1943.

⁶¹⁷ M. HEDDEBAUT, Les persécutions raciales dans l'arrondissement de Douai pendant la Seconde Guerre mondiale, s.l., 2006, s.p.

⁶¹⁸ „Auf Befehl des Reichsführers-SS vom 16.12.1942 [...] sind Zigeunermischlinge, Röm-Zigeuner und nicht deutschblütige Angehörige zigeunerischer Sippen balkanischer Herkunft nach bestimmten Richtlinien auszuwählen und in einer Aktion von wenigen Wochen in ein Konzentrationslager einzuweisen. Dieser Personenkreis wird im Nachstehenden kurz als ‚zigeunerische Person‘ bezeichnet. Die Einweisung erfolgt ohne Rücksicht auf den Mischlingsgrad familienweise in das Konzentrationslager (Zigeunerlager) Auschwitz.“

maanden later ook de zigeuners in **Nederland, België, Luxemburg en Elzas-Lotharingen** voor transport naar de Duitse concentratiekampen in aanmerking kwamen⁶¹⁹.

In **Nederland** werd geen haast gemaakt met de uitvoering van dit bevel. Pas op 14 mei 1944 werd het geconcretiseerd in een dringend en geheim telexbericht aan de vijf gewestelijke politiepresidenten van het bezette land. Die ontvingen het volgende bevel: *“Met het doel eener centrale aanhouding van alle in **Nederland** verblijvende personen, die kenmerken der Zigeuners bezitten, moeten met instemming van den Befehlshaber der Ordnungspolizei op dinsdag 16 Mei 1944 te 7.00 uur alle Zigeunerfamilies, alle kinderen inbegrepen, door personeel van de Nederlandsche Politie onverwijld naar het kamp **Westerbork** worden overgebracht en wel tot uiterlijk 20.00 uur. Onder het bovenstaande vallen alle personen, die op grond van hun uiterlijk, hun zeden en gewoonten als Zigeuners of als Zigeunerhalfbloed kunnen worden aangemerkt, zoomede alle personen die naar de geaardheid der Zigeuners rondtrekken.”* Het bevel werd zonder veel omhaal door de verschillende politiediensten in het land uitgevoerd. Op vijftien plaatsen werden verzamelkampen, en voorts huizen en losse woonwagens omsingeld. In totaal werden op 16 mei 1944 578 personen aangehouden, bij wie veel kinderen. In **Westerbork** werd een selectie gehouden, waarna 279 van hen weer werden vrijgelaten omdat ze geen zigeuners maar alleen woonwagenbewoners waren. Ook 54 zigeuners die paspoorten van neutrale of geallieerde landen hadden, werden op 20 mei vrijgelaten. De rest, een groep van 245 zigeuners, werd, samen met ruim tweehonderd Joodse gevangenen, op 19 mei 1944 naar **Auschwitz** gedeporteerd⁶²⁰. Van de uit **Nederland** gedeporteerde zigeuners keerden er na de oorlog dertig weer – zestien vrouwen en veertien mannen⁶²¹.

In **Denemarken** bevonden zich tijdens de oorlog zo goed als geen zigeuners, een gevolg van de strenge vooroorlogse wetgeving⁶²². De weinige die er wel waren, konden door een afdeling van de verzetsbeweging Holger Danske samen met andere personen die voor de nazi's op de vlucht waren meestal naar **Zweden** worden overgebracht⁶²³. De marionettenregering van **Noorwegen** trachtte de zigeuners in werkkampen onder te brengen. Ze had ook de ambitie om hen vanuit raciaal oogpunt te onderzoeken en te steriliseren. De Noorse diensten die zich met de daklozen bezig hielden, boden de Duitse bezetter hun steekkaartenverzameling aan, maar de oorlog werd beëindigd vooraleer hiervan gebruik kon worden gemaakt⁶²⁴.

5.3. De zigeuners bij de bondgenoten van Duitsland

Over de situatie van de zigeuners in **Italië** tijdens de Tweede Wereldoorlog is weinig bekend. Historisch onderzoek heeft tot nog toe vooral een beroep gedaan op de mondelinge overlevering van de zigeuners. Aanvankelijk werd gesteld dat het fascistische **Italië** als het ware gedwongen werd in 1941 de zigeuners te interneren, omdat ze massaal het land binnen kwamen als gevolg van de bezetting van **Joegoslavië**, in de lente van 1941, door de troepen van de Asmogendheden. In feite ging het hier om maatregelen die slechts een versterking betekenden van eerdere beslissingen. Op 11 september 1940 stuurde het hoofd van de politie

⁶¹⁹ L. LUCASSEN, 'En men noemde hen zigeuners'. *De geschiedenis van Kaldarasch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland: 1750-1944*, Amsterdam; 's-Gravenhage, 1990, p. 216.

⁶²⁰ A. WAGENAAR, *Settela. Het meisje heeft haar naam terug*, Amsterdam; Antwerpen, 1995, pp. 82-83.

⁶²¹ J. DE MEESTER, Boek van historicus zet kwaad bloed. Nederland interesseerde zich niet voor lot van zigeuners in oorlogstijd, in: *Gazet van Antwerpen*, 21.06.1979.

⁶²² <http://www.geocities.com/~Patrin/denmark.htm>, D. KENRICK, The Gypsies of Denmark, 21.01.2008.

⁶²³ <http://www.romnet.dk>, "Romano" – Danmarks ældste sigøjnerforening, 04.10.2007.

⁶²⁴ <http://www.geocities.com/~Patrin/norway.htm>, D. KENRICK, The Gypsies of Norway, 21.01.2008.

Arturo BOCCHINI een telegrafisch rondschrijven aan alle prefecturen, waarin hij het bevel gaf tot internering van zigeuners⁶²⁵. Intense correspondentie van en naar de prefecturen toont aan dat het lot van deze bevolkingsgroep binnen korte tijd tot een dringend en belangrijk onderwerp in de ordehandhaving evolueerde. Op 27 april 1941 werden de nieuwe matregelen van kracht waarvan hierboven sprake. In heel **Italië** werden interneringscentra en concentratiekampen opgericht: in **Sardinië, Campobasso, Teramo, Viterbo** enzovoort. Die werden bewaakt door fascistische wachters, die vooral de mannelijke zigeuners tot zware en gevaarlijke arbeid dwongen en hen vaak onmenselijke straffen oplegden. Bij de val van het fascisme werden vele kampen ontmanteld door de geallieerden of overgenomen door de Duitse troepen die het noordelijke stuk van de laars bezetten. In dat laatste gebied ondergingen de zigeuners nog maandenlang de terreur van de Duitse bezetters⁶²⁶.

In **Slowakije** bleek de overheid minder streng op te treden dan in het naburige, door de Duitsers bezette protectoraat **Bohemen en Moravië**. De regering bouwde voort op een eerder uitgevaardigde maatregel van de Tsjechoslowaakse regering waarbij werkkampen werden ingericht. De zigeuners werden gedwongen aan het werk gezet. Voorts werden ze op verschillende wijzen gediscrimineerd: zo mochten ze niet met het openbaar vervoer reizen, hun kinderen mochten niet naar school en mochten alleen maar op bepaalde dagen en tijdstippen in steden komen⁶²⁷.

Roemenië stuurde tijdens de Tweede Wereldoorlog ongeveer 25.000 zigeuners, van wie de helft kinderen, naar concentratiekampen in **Transdnjestrië**. Daar zouden er ongeveer 11.000 overleden zijn⁶²⁸. De Roemeense regering verklaarde in 1942 dat voor het land de zigeunerkwestie even belangrijk was als het Joodse vraagstuk⁶²⁹. **Hongarije** zou tussen 30.000 en 70.000 zigeuners naar de Duitse concentratiekampen gestuurd hebben.

Vanuit **Kroatië** zouden nog eens 26.000 zigeuners naar concentratiekampen zijn gedeporteerd. Daarmee werd zowat de gehele zigeunerbevolking van dat land uitgeschakeld. Een groot deel van hen kwam om het leven in het kamp van **Jasenovac**⁶³⁰.

5.4. De zigeuners bij de geallieerden en in de neutrale landen

In het **Verenigd Koninkrijk** werden zigeuners mee ingeschakeld in het leger of in de burgerlijke oorlogsinspanningen. De overheid richtte staanplaatsen voor woonwagens in, waar de families van de zigeuners die in het leger waren of op boerderijen werkten, terecht konden. Deze sites werden na de oorlog weer gesloten. In de vernieuwde onderwijswetgeving van

⁶²⁵ Arturo Bocchini (1880-1940) was een Italiaanse politieofficier, prefect en senator. Hij was hoofd van de politie van 1926 tot 1940.

⁶²⁶ <http://www.romacivica.net/ANPIROMA/DEPORTAZIONE/deportazionezingari1.htm>, G. BOURSIER, La persecuzione degli zingari da parte del Fascismo, 18.12.2007.

⁶²⁷ <http://romove.radio.cz/en/article/18913>, The History of the Roma Minority in the Czech Republic, 19.12.2007.

⁶²⁸ http://groups.google.com/group/Romanian_Roma/browse_thread/thread/7c9a61b7efcb84de, Romanian Leader Apologizes to Gypsies, 18.12.2007.

De verontschuldiging kwam er na een diepgaand historisch onderzoek dat de betrokkenheid van de Roemeense overheid bij de vervolging van Joden en zigeuners tijdens de Tweede Wereldoorlog aantoonde.

⁶²⁹ <http://www.radoc.net:8088/RADOC-4-PORRCHRON.htm>, I. HANCOCK, Romani history in Germany and neighboring lands: a chronology to the holocaust and beyond, 20.09.2007.

⁶³⁰ E. JEVTIC, *Blank Pages of the Holocaust: Gypsies in Yugoslavia during World War II*, Provo: Brigham Young University (thesis Master of Arts, Department of Germanic and Slavic Languages), 2004.

1944 werd ook aan de zigeunerkinderen aandacht geschonken, maar veel van hen blijven zonder enige scholing⁶³¹.

Onder de dictatuur van Francisco FRANCO, in **Spanje**, werden de zigeuners het slachtoffer van culturele repressie, vergelijkbaar met die tegenover perifere culturen als de Baskische en de Catalaanse⁶³². Hun taal werd verboden – het Castiliaans werd in 1941 de enige toegelaten taal –, maar ook omwille van hun levenswijze werden ze vervolgd⁶³³. In 1942 werd de bewaking, de controle en de vervolging van de zigeuners officieel opgedragen aan de *Guardia Civil*⁶³⁴.

In **Zwitserland** bleef men ook tijdens de Tweede Wereldoorlog de politiek huldigen van een ‘zigeunervrij’ grondgebied. Dat maakte dat onder meer Django REINHARDT als vluchteling voor het nationaal-socialisme niet in de bondsstaat werd toegelaten. Zigeuners die er toch in slaagden het Zwitserse grondgebied te bereiken, werden meestal zonder verhaal over de grens gezet, waarmee ze in feite in de armen van de nazi's werden gedreven. Voorts beval de Zwitserse jurist WALTISBÜHL in een dissertatie in 1944 aan zigeuners, die hij beschouwde als erfelijk zieken, te steriliseren⁶³⁵.

⁶³¹ <http://www.grtleeds.co.uk/History/gypsiesEngland.html>, F. MATTHEWS, The Gypsies in England, 19.12.2007.

⁶³² Francisco Franco y Bahamonde (1892-1975) was een Spaans generaal en politicus. Hij was één der leiders van de opstandelingen in de Spaanse Burgeroorlog (1936-1939) en leidde het land nadien tot aan zijn dood.

⁶³³ http://secc.artempus.es/media/docs/10_4_DAVID_MARTIN_SANCHEZ.pdf, D. MARTÍN, Gitanos en la guerra civil española, 19.12.2007.

⁶³⁴ El Día del Pueblo Gitano, in: *Diario de Noticias*, 04.04.2006.

⁶³⁵ <http://www.thata.ch/thatawoziganism000323.htm>, Th. HUONKER, Der Tatbestand, Zigeuner zu sein, 21.01.2008.

Hoofdstuk 6: De zigeuners in België tijdens de Tweede Wereldoorlog

In mei 1940 sloten de meeste zigeuners zich wellicht aan bij de stroom Belgische vluchtelingen die naar **Frankrijk** trok. Ditmaal hadden zij zelfs een voordeel: zij beschikten met hun woonwagens over vervoer en een onderkomen. In tegenstelling tot de sedentaire bevolking waren zij het gewoon zich met hun hele hebben en houden te verplaatsen... Na de Franse nederlaag keerde een aantal van hen terug naar **België**. Anderen trokken verder naar het zuiden, terwijl sommige groepen zich splitsten⁶³⁶.

6.1. Het leven van de zigeuners tijdens de oorlog

In het begin van de bezetting trachtten de zigeuners zich zo onopvallend mogelijk te gedragen. De tussenkomsten van de gerechtelijke en politieke instanties werden zeldzamer. Er waren wel enkele algemene maatregelen van de Belgische overheden die, gezien de vooroordelen die er tegenover de zigeuners leefden, op hen van toepassing konden zijn. Zo stuurde de procureur des konings van **Doornik** op 29 juli 1940 een rondschriften aan de burgemeesters van zijn ressort, waarin werd aangedrongen op het aanhouden van veroordeelde recidivisten en ‘abnormalen’ die door de oorlogsomstandigheden waren vrijgekomen. Zij moesten zo snel mogelijk weer in de interneringscentra, zoals **Rekem**, en de andere instellingen worden opgenomen⁶³⁷.

In elk geval konden de zigeuners, net als voor de oorlog, blijven rondtrekken, zij het dat ze dit wellicht in kleinere groepen deden. De reden hiervoor was dat zij hoopten op deze wijze minder risico te lopen om met de bezettende autoriteiten in contact te komen⁶³⁸. Daarmee conformeerden zij zich alleszins meer dan voordien aan de door de overheden uitgevaardigde regels, die een samengaan van grotere groepen verboden.

Ook scheen hun bewegingsvrijheid kennelijk beperkter. Dat kon men onder meer merken aan het territorium waarbinnen ze rondzwierven en de frequentie waarmee ze op bepaalde plaatsen kampeerden. Op 19 oktober 1940 klaagde een inwoner van **Doornik** bij het college van burgemeester en schepenen dat er voor de zoveelste keer een groep zigeuners verbleef in de nabijheid van zijn huis. Hij werd lastiggevallen door de kinderen, die allerhande zaken vroegen: water, kleding, voedsel en soms geld voor hun zieke ouders. De rook van de kampvuren drong binnen in zijn huis en bevuilde alles zodra er een venster open stond. Voorts hingen de zigeuners hun wasgoed op de omheining van zijn huis te drogen. In de vijf dagen dat ze er verbleven was hun aantal alleen maar toegenomen. De man was al gaan klagen bij politie en rijkswacht, maar vond er geen gehoor. In het politierapport dat naar aanleiding van deze klacht werd opgesteld, werd bevestigd dat er een komen en gaan was van verschillende woonwagens in de voorbije weken. Eén wagen was steeds ter plekke gebleven, bij gebrek aan trekdier. De zigeuners waren moeilijk weg te krijgen, omdat zij wachtten op de paardenmarkt. Pas op 26 oktober verlieten de laatste zigeuners dan toch hun verblijfplaats⁶³⁹.

⁶³⁶ J. GOTOVITCH, Enkele gegevens betreffende de uitroeiing van de zigeuners uit België, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 4, 1976, p. 157.

⁶³⁷ RAD, Archives communales Pommereul, 2377. Rondschriften van Procureur du Roi, aan Bourgmestres, Tournai, 29.07.1940.

⁶³⁸ J. GOTOVITCH, Enkele gegevens betreffende de uitroeiing van de zigeuners uit België, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 4, 1976, p. 159.

⁶³⁹ SAD, Secrétariat. Brief van A. Dellouve, aan Bourgmestre et Echevins de la Ville de Tournai, Tournai, 19.10.1940; SAD, Secrétariat. Nota, P.V. n° 2615 van Ville de Tournai, Police – 1ère Division, Tournai, 26.10.1940.

De rijkswacht van **Lessen** stelde dan weer vast dat een groep van 20 à 30 woonwagens liefst vijf maal terugkeerde op het grondgebied van de brigade binnen een periode van nauwelijks twee maanden, namelijk tussen 20 juli en 16 september 1942⁶⁴⁰.

In elk geval werden de zigeuners ook in deze bezettingstijd opgejaagd door de rijkswacht of door de gemeentelijke politie. Een groep zigeuners die zich op 23 juli 1940 in **Doornik** had geïnstalleerd, werd gesommeerd om stante pede op te kramen. Daar er een vrouw in hun midden verbleef die net was bevallen en zij bovendien nog moesten wachten op twee paarden die hen 's avonds werden geleverd, kregen ze de toelating om tot de volgende ochtend te blijven staan. Op 24 juli werd de groep door de gemeentepolitie, geassisteerd door de rijkswacht, in de vier richtingen uiteengedreven⁶⁴¹. Bij het ontruimen van een plaats waar zigeuners zich hadden gevestigd, in **Sint-Truiden**, kwam het op 15 september 1942 tot een zware vechtpartij tussen de nomaden en de politie. Daarbij werd politiecommissaris BLAVIER door een verdwaalde politiekogel aan het hoofd getroffen; hij overleed even later. De zigeuners werden onder aanhoudingsmandaat geplaatst⁶⁴². In september 1943 werd een karavaan van 9 woonwagens door de rijkswacht vanuit **Hoeilaart** in de richting van **Waterloo** gedirigeerd, om ze weg te houden van de Brusselse agglomeratie⁶⁴³.

De oorlogsomstandigheden bemoeilijkten voor de overheid de pogingen om een overzicht van de handel en wandel van de zigeuners te verkrijgen en te behouden. Kennelijk trachtten die minstens zo hard als voor de oorlog contacten met de overheden te vermijden. Zo signaleerde de Vreemdelingenpolitie op 1 september 1941 dat de reiswijzer van Marie FASEI, die geldig was tot 2 november 1940, sindsdien niet meer vernieuwd was. Haar verblijfplaats was niet bekend⁶⁴⁴.

Voorts vermoedden de gerechtelijke instanties dat zij, meer dan voordien, betrokken waren bij diefstallen en andere misdrijven. Maar het bleek niet eenvoudig om mogelijk betrokken zigeuners op te sporen en te identificeren. Een officier van de gerechtelijke politie van **Dinant** stelde daarom in juli 1943 voor dat de nomaden bij aankomst op een bepaalde plaats hun identiteit en hun vorige verblijfplaats(en) bekend maakten aan de gemeentelijke overheden. Bij hun vertrek moesten ze bij dezelfde diensten een bericht achterlaten waarin de vertrekdatum en de plaats van bestemming van alle betrokkenen stond vermeld. Deze meldingen zouden worden verzameld bij een centrale dienst, die dus over waardevolle gegevens zou beschikken voor de rijkswacht, de parketten enzovoort. De eerste substituut-procureur bij het parket van **Dinant** gaf zijn steun aan deze voorstellen in een brief aan procureur-generaal bij het hof van beroep in **Luik** A. DESTEXHE⁶⁴⁵. De voorgestelde maatregelen belandden bij de Vreemdelingenpolitie, maar werden nooit van kracht. Intussen

⁶⁴⁰ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1245. Nota, P.V. n° 1460 van Gendarmerie nationale, Brigade de Lessines, Lessines, 16.09.1942.

⁶⁴¹ SAD, Secrétariat. Nota, P.V. n° 401 van Ville de Tournai, Police – 1ère Division, Tournai, 23.07.1940.

⁶⁴² ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1245. Brief van H. Gielen, Procureur des konings, aan de Procureur-Generaal, Hasselt, 16.09.1942.

⁶⁴³ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 995, Nota, P.V. n° 712/1 van Rijkswacht, Brigade Overijsche, Overijsche, 16.09.1943.

⁶⁴⁴ JMDV, Vreemdelingenpolitie, Individuele dossiers. Nota, 61. La nomade [...], s.l., 01.09.1941.

⁶⁴⁵ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1245. Brief van Van Campenhout, Commissaire principal aux délégations judiciaires, Police Judiciaire, arr. de Dinant, aan le Procureur du roi, Dinant, 03.07.1943 ; ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1245. Brief van le premier substitut procureur, parquet de Dinant, aan le procureur général près la Cour d'Appel, Liège, Dinant, 06.07.1943.

werden daar initiatieven besproken die veel dieper ingrepen in het leven van de zigeuners in België⁶⁴⁶.

In elk geval bleef de Vreemdelingenpolitie er voorstander van dat de zigeuners hun zwerversleven opgaven: “De moeilijkheden die deze zigeuners hebben ontmoet, zijn inherent aan hun staat van nomaden; het enige middel voor hen om die te vermijden, is tabula rasa te maken met hun bijzondere zeden en een geregeld sedentair leven te beginnen, dat overeenkomt met de wetten en reglementen van het land waarvan verwacht wordt dat het hun gastvrijheid verleent”⁶⁴⁷. Ook bij andere politiediensten was men ervan overtuigd dat veel problemen en misdadigheid zou worden opgelost indien de zigeuners hun zwerversleven moesten opgeven en ertoe verplicht werden in een huis te leven en te werken – en anders moesten ze maar in een interneringskamp tot bezinning komen. “Grote kwalen dienen met grote remedies bestreden,” zo liet de heer COURTOIS, commissaris bij de politierechtbank van **Ciney**, in oktober 1943 geen twijfel bestaan over zijn flinkheid tegenover het zigeunervolk⁶⁴⁸.

Het werd er voor de zigeuners ook niet gemakkelijker op om hun brood te verdienen. Einde maart 1943 vestigde de *Kreiskommandant* van **Doornik** de aandacht van de Belgische overheden in zijn ressort op het verbod van 6 maart 1943 van de “*Commandant Militaire*” om handel te drijven in paarden en veulens⁶⁴⁹. Daarmee werden alleszins ook de zigeuners getroffen die actief waren in de paardenhandel. Op het werken met en het verhandelen van paarden werd al van in het begin van de bezetting overigens streng toegezien door de Duitsers, wat bewezen wordt door een nauwgezette administratie en een strenge controle⁶⁵⁰. Dat gebeurde onder meer in **Doornik**, op 25 maart 1941 – bijna 6000 dieren werden gekeurd – en nogmaals in 1943⁶⁵¹. In **Hasselt** verbood een politiereglement uit 1943 aan uitbaters van horecazaken en winkels dat zij muzikanten of zangers lieten optreden zonder voorafgaandelijke schriftelijke toelating van de politiecommissaris⁶⁵².

Eén van de belangrijkste problemen voor de burgerbevolking tijdens de bezetting was zeker de bevoorrading. Daarvoor werden rantsoenzegels gebruikt. Het rondtrekken van de zigeuners en het feit dat ze zelden een officiële vaste verblijfplaats hadden, maakte dat zij meer nog dan

⁶⁴⁶ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1245. Brief van pour le Procureur Général, l’Avocat Général, aan le Secrétaire Général (Sûreté Publique) du Département de la Justice, Liège, 17.07.1943.

Zie infra.

⁶⁴⁷ “*Les difficultés rencontrées par ces romanichels sont inhérents à leur état de nomades; le seul moyen pour eux de les éviter, est de faire table rase de leurs mœurs particulières et de commencer une vie sédentaire régulière, cadrant avec les lois et règlements du pays qui est tenu de leur donner l’hospitalité*”.

ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1011. Nota, s.l., 17.07.1942.

⁶⁴⁸ “*Aux grands maux, les grands remèdes.*”

ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 995. Brief van Courtois, Commissaire de Police, Parquet du Tribunal de Police de Ciney, aan M. le Secrétaire Général, Ciney, 19.10.1943.

⁶⁴⁹ RAD, Archives communales Obigies, 54. Rondschriften van le Commissaire d’Arrondissement, aan le Bourgmestre, Tournai, 30.03.1943.

⁶⁵⁰ SAB, Cabinet du bourgmestre, 844. Rondschriften van Moldenhauer, Vétérinaire de Campagne en Chef, Oberfeldkommandantur 672, aan le bourgmestre, Bruxelles, 06.11.1940; RAD, Archives communales Obigies, 54. Rondschriften van le Commissaire d’Arrondissement, aan le Bourgmestre, Tournai, 03.09.1943.

⁶⁵¹ E. BOUSSEMARY, *Tournai et Tournaisis. Passions de photographes, Les Messiaen, 1869-1990*, Tournai, 1999, p. 97.

⁶⁵² SAH, [Modern Archief], 580.1. Politieverordeningen 1928-1961. Rondschriften van de Gemeentesecretaris a.i., J. Michiels en de Burgemeester, J. Deumens, s.l., s.d. [Hasselt, 1943].

de sedentaire bevolking geconfronteerd werd met de scherpe kanten van dit systeem. Aanvankelijk mochten de gemeentelijke administraties aan de zigeuners rantsoenzegels verstrekken voor de periode van hun verblijf in de gemeente. Hiervan werd een notitie gemaakt op de rug van de verblijfsdocumenten van de betrokkenen. Deze handelswijze stuitte echter op bezwaren. De rijkswachtbrigade van **Woluwe** merkte bij het ministerie van Voedselvoorziening op dat een dergelijke notitie op de rug van het verblijfsdocument onwettelijk was. De vrees bestond echter dat elke andere manier van werken onvermijdelijk tot misbruiken zou leiden. Bij Voedselvoorziening zag men er alleszins geen graten in dat op de reiswijzer notities over het bezorgen van de rantsoenzegels werden aangebracht⁶⁵³.

Naarmate de bevoorradingmogelijkheden beperkter werden, trad een aantal zigeuners steeds driester op. Sommigen trachtten te frauderen met rantsoenzegels, gebruik makend van de gebrekkige identificatiegegevens waarover de meeste plaatselijke bevoorradingdiensten beschikten⁶⁵⁴. Dat probleem werd later in de bezetting aangepakt met het introduceren van de zigeunerkaart⁶⁵⁵.

Was men zich weinig bewust van de gevaren die zigeuners in de bezettingsperiode liepen bij hun contacten met de overheden? Realiseerde men zich te weinig dat hen mogelijk hetzelfde lot stond te wachten als de Joden? Pater Félicien VAN HUMBEECK, aalmoezenier van foorkramers en zwervers, signaleerde in elk geval in oktober 1942 de aanwezigheid van een groep zigeuners in **Neder-over-Heembeek**, afkomstig uit **Frankrijk**. Hij hoopte een aantal van hen te kunnen dopen. Administrateur STANDAERT beval zijn dienst deze zwervers te identificeren en hun vingerafdrukken en foto's te nemen⁶⁵⁶.

Blijkbaar waren er ook zigeuners die er geen graten in zagen met de politiediensten mee te werken. Een zigeuner, die anoniem wenste te blijven, verklikte in januari 1943 de verblijfplaats van verschillende andere volksgenoten aan de Vreemdelingenpolitie en verstreekte inlichtingen over een mogelijk misdrijf⁶⁵⁷. Ten gevolge van deze informatie werden zeker drie zigeuners (Louise VANDERMEULEN, Adolphe PETALO en Paprika PETALO) op 12 januari 1943 door de rijkswacht opgepakt in **Dilbeek** en overgebracht naar de gevangenis van **Vorst**; drie zigeunervrouwen met kleine kinderen werden onder bewaking gehouden⁶⁵⁸.

De collaboratiebewegingen besteedden niet veel aandacht aan de zigeuners. De commentaren leken voort te gaan op de vooroorlogse clichés betreffende de zigeuners. Er kwam wel duidelijk racistische en bloed-en-bodemretoriek in de beoordeling voor. In *Volksche Aanval*, het blad van de rabiaat antisemitische vereniging Volksverwering, werd de vraag gesteld en beantwoord of de zigeuners Hongaren waren: "*De zigeuners behooren niet tot het hongaarsche volk. Weliswaar wonen de meesten in **Hongarije**, doch ze vormen een apart*

⁶⁵³ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1017. Nota, Communication téléphonique de M. Joppart du Ministère du Ravitaillement, s.l., 27.06.1941.

⁶⁵⁴ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1245. Nota van [De Caerlé], aan Secrétaire général, s.l., 04.12.1942.

⁶⁵⁵ Zie infra.

⁶⁵⁶ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 995. Nota, s.l., 13.10.1942.

⁶⁵⁷ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1011. Nota, s.l., 11.01.1943.

⁶⁵⁸ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1011. Nota, Communication téléphonique de la gendarmerie de Dilbeek, s.l., 12.01.1943 ; ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1011. Nota, s.l., 13.03.1943.

bastaard-volkje, dat meer slechte dan goede eigenschappen vertoont. Het zijn nomaden, die er geen vaste woonplaats op nahouden; de zin voor een vast woongebied, de verbondenheid met den bodem zit hun niet in het bloed. Gekend zijn aan de eene zijde hun geringe behoefte aan hygiëne en hun zucht tot stelen, aan de andere zijde hun muzikaliteit. Ook de Hongaren, die van een geheel ander ras zijn, zijn muzikaal. Doch men begaat een vergissing wanneer men de hongaarsche muziek en zigeunermuziek aan elkaar zou gelijk stellen, hetgeen door radioluisteraars nogal eens gaarne geschiedt.”⁶⁵⁹

6.2. De grenzen van België

De grensoverschrijdende trektochten van de zigeuners werden door een aantal Duitse maatregelen in verband met grensverkeer en reizen naar het buitenland aan banden gelegd, zonder dat zij echter speciaal gevisieerd werden. In een nota van 19 juli 1940 van kapitein SCHICKER, plaatscommandant in **Doornik**, werden de voorwaarden bekendgemaakt voor reizen naar het buitenland. In zijn ressort was alleen de *Feldkommandantur* van **Bergen** bevoegd om paspoorten voor **Duitsland** en **Nederland** te verstrekken. Voorlopig zou dit slechts in zeer dringende gevallen worden toegestaan. De voorschriften voor het overschrijden van de Frans-Belgische grens waren op dat ogenblik nog niet definitief. Voorlopig werd alleen verkeer toegestaan met het door de Duitsers bezette gedeelte van **Frankrijk** en dan nog slechts voor de repatriëring van vluchtelingen en het gewone handelsverkeer. Alle andere privé-verkeer dat niet dringend was, zou niet worden toegelaten. Aflevering van doorgangsbewijzen voor het niet-bezette deel van **Frankrijk** was uitgesloten⁶⁶⁰. In de streek van **Kortrijk** werden de burgemeesters op 26 juli 1940 van deze maatregelen op de hoogte gebracht. Een en ander had te maken met de wens van de Duitsers om de smokkelhandel te bestrijden⁶⁶¹.

In september 1940 besliste de bezetter dat nog slechts in zeer uitzonderlijke gevallen de toelating te geven om vanuit **België** naar de Franse departementen **Nord** en **Pas-de-Calais** te gaan. De aanvragen moesten door de burgemeesters of arrondissementscommissarissen aan de *Ortskommandantur* bezorgd worden. Belgen die zich naar andere departementen in het bezette **Frankrijk** wenste te begeven, moesten zich een blauw doorgangsbewijs aanschaffen bij de Dienst Paspoorten. Ook hiervoor moest de aanvraag via de burgemeester en de *Ortskommandantur* geschieden. Voor een bezoek aan het niet-bezette **Frankrijk** diende op dezelfde wijze een groen doorgangsbewijs aangevraagd⁶⁶². Men kan zich wel afvragen in hoeverre dergelijke maatregelen door de zigeuners werden nageleefd – voor de oorlog leefden zij immers ook niet altijd de wetgeving betreffende doorgangsbewijzen en paspoorten na die in de verschillende landen van kracht was.

In de loop van de volgende maanden werd het kennelijk wel weer mogelijk de grenzen over te steken. Zo kon Marie KAROLI in april 1941 zonder problemen met haar woonwagen vanuit Frankrijk naar België komen, waarbij de overeenkomst van **Feignies** als rechtsgrond werd ingeroepen. Zij kreeg van de Vreemdelingenpolitie een document waarin verklaard werd dat niets haar komst in de weg stond. Dat diende zij aan de rijkswachtbrigade van **Quiévrain** te

⁶⁵⁹ Vragenrubriek. Zijn Zigeuners Hongaren?, in: *Volksche Aanval*, 22.03.1941.

⁶⁶⁰ RAD, Archives communales Obigies, 54. Rondschriften van pr. le Commissaire d'Arrondissement A. Bouchery, aan Bourgmeesters de l'Arrondissement de Tournai, Tournai, 19.07.1940.

⁶⁶¹ RAK, Gemeentearchief Rollegem, 783. Nota, Verslag der vergadering van de HH. Burgemeesters [...] te Kortrijk op Vrijdag 26ⁿ Juli 1940 [...], Kortrijk, 29.07.1940.

⁶⁶² RAD, Archives communales Obigies, 54. Rondschriften van le Commissaire d'Arrondissement a.i. Pr^{cc} A. de Croÿ, aan Bourgmeesters de l'Arrondissement de Tournai, Tournai, 18.09.1940.

overhandigen, zodra zij de grens was gepasseerd. De rijkswachters werd op het hart gedrukt vooral de woonwagen te onderzoeken, om na te gaan of er zich geen zigeuners in verborgen hielden, wier aanwezigheid in **België** niet gewenst was⁶⁶³.

Vroeg in de bezetting was vastgesteld dat zigeuners niet naar het gebied van het **Duitse Rijk** mochten worden teruggestuurd⁶⁶⁴. De Duitsers beslisten op 22 oktober 1941, na een telefonisch onderhoud met R. STANDAERT en gesprekken met een afvaardiging van de Vreemdelingenpolitie dat – onder meer – het uitdrijven van zigeuners naar **Frankrijk**, of ze nu al dan niet de Franse nationaliteit hadden, voortaan ook verboden was⁶⁶⁵.

Zoals eerder gesteld, konden zigeuners niet meer zomaar over de grens worden gezet: dat was door de Duitse overheid verboden. Niettemin bleek er nog wel enig verkeer tussen België en de buurlanden mogelijk, voor wat betreft de zigeuners. Michel PETALO met zijn gezin en de familie GODAILLE trachtten in het voorjaar van 1943 de toestemming te krijgen om naar Nederland te trekken. De documenten voor een verblijf bij onze noorderburen schenen in orde en de betrokkenen bezwoeren de Belgische overheid dat ze niet zouden terugkeren. De Vreemdelingenpolitie vroeg zich in een interne nota evenwel af of de Duitse overheid dit niet zou verbieden. In elk geval zou de behandeling van de kwestie door de *Militärverwaltung* nogal wat tijd in beslag nemen. Maar blijkbaar kon – steeds volgens de interne nota – de Vreemdelingenpolitie in sommige gevallen ongewenste vreemdelingen aansporen uit vrije wil te vertrekken of ze desnoods manu militari over de grens zetten, zonder dat de Duitse overheid hierbij betrokken werd⁶⁶⁶. Het is niet duidelijk of deze gedragslijn ook in het geval van de families PETALO en GODAILLE werd toegepast. In elk geval trachtten de Belgische diensten de Duitse orders terzake te omzeilen. Zo trachtte men bovenstaande families bij de Duitsers te laten doorgaan als Nederlandse kermisreizigers i.p.v. zigeuners⁶⁶⁷.

Het feit dat de grenzen officieel gesloten waren voor de migratie van de zigeuners, betekende niet dat zij niet clandestien **België** binnenkwamen of verlieten. In oktober 1942 werden in **Neder-over-Heembeek** zestien zigeuners aangetroffen, die enkele dagen voordien vanuit **Frankrijk** het land waren binnengedrongen⁶⁶⁸. Sindsdien verbleven ze zonder toestemming op Belgisch grondgebied. Ze konden dit overigens quasi ongestraft doen: de parketten schoven de vervolging vaak op de lange baan en vaak eindigde de zaak met een klassering zonder gevolg. De Vreemdelingenpolitie wou de bovengenoemde groep aanmanen binnen de vier dagen weer het land te verlaten – iets dat dan kennelijk niet clandestien diende te gebeuren, maar onder de ogen van zowel de Belgische als van de bezettende overheden.

⁶⁶³ JMDV, Vreemdelingenpolitie, Individuele dossiers. Nota van 3me Bureau, aan Commandant de la brigade de gendarmerie Quiévrain, s.l., 16.04.1941.

⁶⁶⁴ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1011. Kopie van nota van Der Militärbefehlshaber in Belgien und Nordfrankreich, Militärverwaltungschef, aan das Belgische Justizministerium, Abtlg. Fremdenpolizei, Brussel, 29.03.1941.

⁶⁶⁵ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1011. Rondschrijven van pour le Militärbefehlshaber, i.A. S. von Hahn, aan Administration de la Police des Etrangers, Brussel, 22.10.1941.

⁶⁶⁶ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1010. Nota, A plusieurs reprises [...], s.l., 17.03.1943.

⁶⁶⁷ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1011. Nota, s.l., 13.03.1943.

⁶⁶⁸ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 995. Nota, s.l., 19.10.1942.

6.3. De eerste maatregelen

De zigeuners werden op 12 november 1940 indirect getroffen door een vent- en leurverbod dat werd afgekondigd voor de provincies Oost- en West-Vlaanderen en het arrondissement Antwerpen⁶⁶⁹. J. GOTOVITCH vermoedde dat de reden hiervan wellicht het verhinderen van spionage was⁶⁷⁰. In elk geval werden zigeuners hiervan vaak beticht in tijden van oorlog. Mogelijk had deze maatregel dan ook te maken met de voorgenomen invasie van het **Verenigd Koninkrijk**. Ook de Joden werden trouwens uit dezelfde gebieden geweerd⁶⁷¹.

Op 20 november 1940 besprak de Duitse overheid in **Antwerpen** met onder meer het stadsbestuur en de gouverneur de aanwezigheid van vreemdelingen in de stad. Besloten werd een lijst op te stellen met de identificatiegegevens van de betreffende personen die in de stad en in het arrondissement **Antwerpen** verbleven. Daarbij diende onder meer vermeld of de personen in kwestie uitwijkeling, lid van het Vreemdelingenlegioen, zigeuner of Jood waren⁶⁷². De burgemeester van **Boom** antwoordde drie dagen later al dat er geen zigeuners in zijn gemeente verbleven⁶⁷³.

Aanvankelijk vroeg de Duitse overheid aan de Vreemdelingenpolitie dat de dienst zich voor de behandeling van de vreemdelingen zou houden aan de Belgische wetten en reglementen die reeds voor de bezetting van kracht waren. Dit bleek uit een nota die de dienst op 4 april 1941 opmaakte⁶⁷⁴. Uitzondering werd gemaakt voor Duitse en Luxemburgse onderdanen, die van onder de controle van de Vreemdelingenpolitie werden weggehaald. Wel werd het optreden van de dienst wat aangepast aan de gewijzigde omstandigheden. Sinds de bezetting van het grondgebied was de uitzetting *sensu stricto* van vreemdelingen niet meer mogelijk. **België** was omringd door Duits territorium of door gebied dat door **Duitsland** bezet was en de grenzen mochten niet meer worden overschreden tenzij met Duitse toestemming. Anderzijds mochten vreemdelingen nog slechts naar hun land van herkomst gestuurd worden, tenzij ze reeds lange tijd in een derde land verbleven en van daaruit naar **België** waren gekomen. In principe diende men dus de repatriëring te gebruiken als maatregel om ongewenste vreemdelingen van het Belgische grondgebied te verdrijven. Uitzondering werd gemaakt voor joden, en voor onderdanen en vaderlandlozen uit **Polen** en **Tsjechië**. Voor gevaarlijke elementen bleef slechts de internering in **Merksplas** over.

De Duitse overheid besliste op 5 april 1941 dat zigeuners voortaan niet meer mochten verblijven in de provincies **West-Vlaanderen** en **Oost-Vlaanderen** en in het arrondissement **Antwerpen**. Dat gebeurde na een gesprek van de *Militärverwaltung* met R. STANDAERT op

⁶⁶⁹ Verordening van 12 November 1940, houdende politie maatregelen in bepaalde gebieden van België en Noord-Frankrijk, in: *Verordnungsblatt des Militärbefehlshabers für die besetzten Gebiete Belgiens und Nordfrankreichs, herausgegeben vom Militärbefehlshaber (Militärbverwaltungschef)*, s.l., 18.11.1940.

⁶⁷⁰ J. GOTOVITCH, Enkele gegevens betreffende de uitroeiing van de zigeuners uit België, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 4, 1976, p. 157.

⁶⁷¹ F. SEBERECHTS, Joden in Limburg (1940-1941), in: *Limburg – Het Oude Land van Loon*, jg. 86, 2007, nr. 1, pp. 38-39.

⁶⁷² SAA, MA 41730. Brief van de Feldkommandant, i.V. Beckmann, Kriegsverwaltungsrat, FK 675, aan de Burgemeester der Stad Antwerpen, Antwerpen, 20.11.1940; RAA, Hedendaags Gemeentearchief Boom, 1407. Rondschriften van J. Grauls, Gouverneur a.i., aan de Gemeentebesturen van het Arrondissement Antwerpen, Antwerpen, 20.11.1940.

⁶⁷³ RAA, Hedendaags Gemeentearchief Boom, 1407. Brief van de Burgemeester, aan de Gouverneur a.i. der provincie Antwerpen, Boom, 23.11.1940.

⁶⁷⁴ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1010. Nota van Standaert, Police des Etrangers, Note concernant l'internement à Merxplas des étrangers dangereux, Bruxelles, 04.04.1941.

25 maart 1941⁶⁷⁵. Alle zwervers die zich daar bevonden op het tijdstip van de mededeling van deze beslissing aan de gemeentebesturen in het betrokken gebied, moesten door de rijkswacht worden aangehouden en naar het binnenland worden overgebracht. De provinciegouverneurs brachten de betrokken gemeentebesturen op de hoogte van de maatregel⁶⁷⁶. Rijkswachtkolonel DETHISE gaf op zijn beurt op 16 april 1941 de instructies door aan de eenheden van de territoriale groepen van **Brugge-Gent** en **Antwerpen**⁶⁷⁷.

De verwijdering van de zigeuners uit het kust- en Scheldegebied werd duidelijk gecontroleerd door de Belgische en de Duitse overheden. Op 30 april 1941 vroeg de Antwerpse provinciegouverneur Jan GRAULS aan de gemeentebesturen van het arrondissement **Antwerpen** hem mee te delen hoeveel “*rasechte zwervers (zigeuners)*” er op hun grondgebied ter beschikking van de rijkswacht waren gesteld⁶⁷⁸. In **Boom** werden er, zo antwoordde de burgemeester, geen aangetroffen⁶⁷⁹. Op 29 april 1943 stelde de *Feldkommandantur* 520 van **Antwerpen** een mondelinge vraag aan het stadsbestuur betreffende de aanwezigheid van zigeuners op het grondgebied van de stad. De vraag werd op 1 mei op de dagorder van de politie geplaatst, zodat de politiediensten in de districten een onderzoek konden doen. De resultaten hiervan werden op 5 mei overgemaakt in een nota van de Antwerpse hoofdcommissaris aan *Oberkriegsverwaltungsrat* LEIBER: er bevonden zich geen zigeuners in Groot-**Antwerpen**⁶⁸⁰. De *Feldgendarmarie* van de *Ortskommandantur* van **Antwerpen** herinnerde de politie in november 1943 nog eens aan het verblijfsverbod⁶⁸¹. Mochten er toch nog zigeuners gesignaleerd worden, dan moest de *Feldgendarmarie* op de hoogte worden gebracht; die zou dan “*zich gelasten deze lieden van ons grondgebied te verwijderen*”.

Het gebeurde in elk geval dat er nog zigeuners opdoken in de voor hen verboden gebieden. Zo werd op 30 november 1943 een wagen met zigeuners van Nederlandse nationaliteit in de bevoegdheidsomschrijving van de rijkswachtcompagnie van **Antwerpen** van brigade tot brigade in de richting van de grens met **Nederland** gebracht⁶⁸².

⁶⁷⁵ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1245. Nota van für den Militärbefehlshaber in België en Nordfrankreich, Militärverwaltungschef, i. V. Froitzheim, aan das Belgische Justizministerium, Abtlg. Fremdenpolizei, Brüssel, 05.04.1941.

⁶⁷⁶ PAOV, Openbare Orde en Veiligheid, 2/9856/5. Brief van Standaert, Administrateur der Vreemdelingenpolitie, aan de Gouverneur van de Provincie Oost-Vlaanderen, Brussel, 10.04.1941; SAA, MA 41730. Rondschriften van J. Grauls, Gouverneur a.i., aan de gemeentebesturen van het arrondissement Antwerpen, Antwerpen, 18.04.1941; PAWV, 1e Afdeling, PB 1996/72b. Minuut van rondschriften van de Gouverneur a.i., aan de Burgemeesters, Brugge, 25.04.1941.

⁶⁷⁷ HDP, Archief van de Rijkswacht, Notes de corps. Nota 749/4, van Colonel Dethise, aan unités des groupes territoriaux de Bruges-Gand et Anvers, s.l., 16.04.1941.

⁶⁷⁸ RAA, Hedendaags Gemeentearchief Boom, 1407. Rondschriften van J. Grauls, Gouverneur a.i., aan de gemeentebesturen van het Arrondissement Antwerpen, Antwerpen, 30.04.1941. Jan Grauls (1887-1960) was o.m. provinciegouverneur a.i. van Antwerpen (1940-1942) en burgemeester van Groot-Brussel (1942-1944).

⁶⁷⁹ RAA, Hedendaags Gemeentearchief Boom, 1407. Brief van de burgemeester, aan de Gouverneur a.i. der Provincie Antwerpen, Boom, 02.05.1941.

⁶⁸⁰ SAA, MA 41730. Nota van A. Rogiers, Adjunkt-Politiecommissaris, aan de Hoofdcommissaris van Politie te Antwerpen, Antwerpen, 04.05.1943; SAA, MA 41730. Nota van de Hoofdcommissaris van Politie, aan Oberkriegsverwaltungsrat Leiber, FK 520, Antwerpen, 05.05.1943.

⁶⁸¹ SAA, MA 41730. Nota, D.O. 24.11.1943, s.l., s.d.

⁶⁸² RAB, Archief van het Parket bij de rechtbank van Eerste Aanleg te Antwerpen. Neerlegging 2001 B, 211. Nota van Kapitein Wagner, commandant van de compagnie, Rijkswacht compagnie Antwerpen, aan de Procureur des konings te Antwerpen, Antwerpen, 08.12.1943.

Op 11 juli 1942 vroeg de Antwerpse provinciegouverneur J. GRAULS namens de Duitse overheid in een rondschrijven aan de gemeentebesturen van zijn provincie dat de politie bijzondere aandacht zou hebben voor personen die niet in hun gemeente woonden en “*wier aanwezigheid niet door onweerlegbare bewijzen verrechtvaardigd is*”. Dergelijke individu’s moesten worden gearresteerd en aan de meest nabij gelegen Duitse militaire dienstpost afgeleverd⁶⁸³.

6.4. De zigeunerkaart

Zoals eerder gezegd, nam in de loop van de oorlog de fraude met de rantsoenzegels toe. Dat had te maken met de gebrekkige identificatie van de zigeuners en met de kwaliteit van het papier waarop de reiswijzers waren gedrukt.

In de loop van het voorjaar van 1941 bereikten secretaris-generaal van Landbouw en Voedselvoorziening Emile DE WINTER steeds meer klachten, zowel van de gemeentelijke diensten, als van de zigeuners, over de bevoorrading van deze laatsten⁶⁸⁴. Die had nogal wat voeten in de aarde, daar de betrokkenen geen domicilie hadden, noch identiteitspapieren, noch en rantsoenkaart. Daarom nam de secretaris-generaal zich voor de betrokkenen een eigen rantsoenkaart te verstrekken. Hij vroeg aan het ministerie van Justitie dat dit zulke rantsoenkaarten zou voegen bij de verblijfsdocumenten, telkens deze werden vernieuwd. Op deze kaart zouden de naam van de eigenaar en het nummer van de toelating genoteerd worden, met de stempel van justitie op de drie afscheurbare luiken die overeenkwamen met de drie rantsoenperiodes – elke periode duurde één maand. De secretaris-generaal hoopte dat Justitie kon instemmen met zijn voorstel. Het zou volgens hem de bevoorrading van de zigeuners verzekeren en hen tegelijkertijd ervoor behoeden te leven van diefstallen ten nadele van de gemeenschap⁶⁸⁵.

In elk geval werd bij het ministerie van Landbouw en Voedselvoorziening, Dienst voor de Verdeling en de Voorraden met de aanstelling van de heer MENU een speciale ambtenaar belast met het oplossen van het netelige dossier van de voedselvoorziening van de zigeuners. Voor de uitwerking van het voorstel van E. DE WINTER nam hij contact op met de Vreemdelingenpolitie. Die legde hem uit dat ze zich niet kon vinden in het voorstel van de secretaris-generaal om Justitie te belasten met het uitreiken van rantsoenkaarten aan de zigeuners. Alles wat de bevoorrading betrof, ook wanneer het ging om die van vreemdelingen die op regelmatige wijze in **België** verbleven, was immers de exclusieve bevoegdheid van het ministerie van Landbouw en Voedselvoorziening. MENU sloot zich bij deze zienswijze aan, maar zocht verder naar de beste manier om de zigeuners te voorzien van rantsoenkaarten⁶⁸⁶.

Er werd dan voorgesteld om de rantsoenkaarten voor zigeuners te verdelen via de gemeentelijke diensten. Hiervoor steunde men op het besluit van 1 maart 1940, waarin onder meer was bepaald dat elke vreemdeling die niet in België was gedomicilieerd en die over een

⁶⁸³ RAA, Hedendaags Gemeentearchief Boom, 2791. Rondschrijven van J. Grauls, gouverneur a.i., aan de gemeentebesturen der provincie, Antwerpen, 11.07.1942.

⁶⁸⁴ Emile Pierre De Winter (1902-1985) was een mijnningenieur. Tijdens de bezetting was hij secretaris-generaal van Landbouw en Voedselvoorziening (1940-1944). In 1949 werd hij senator voor de Christelijke Volkspartij.

⁶⁸⁵ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1017. Brief van De Winter, Secrétaire Général, Ministère de l’Agriculture et du Ravitaillement, aan Secrétaire Général du Ministère de la Justice, Bruxelles, 04.07.1941.

⁶⁸⁶ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1017. Nota van [Sûreté Publique], s.l., 17.07.1941.

voorlopige verblijfsvergunning beschikte, bij het gemeentebestuur van zijn keuze een rantsoenkaart kon verkrijgen. De aflevering van die kaart werd genoteerd op de verblijfsvergunning. De Dienst voor de Verdeling en de Voorraden vroeg het ministerie van Justitie de nodige instructies te geven om een dergelijke vermelding op de reiswijzers mogelijk te maken⁶⁸⁷. De administrateur van de Vreemdelingenpolitie betuigde alleszins zijn instemming met deze gang van zaken⁶⁸⁸. Het bestuur van de Vreemdelingenpolitie schreef de vermelding van de afgifte van de rantsoenkaart op de reiswijzers over telkens deze vernieuwd werden. De gemeentediensten mochten geen rantsoenzegels meer geven aan zigeuners die hun reisbewijs of hun ravitaillingskaart hadden verloren⁶⁸⁹.

De nieuwe werkmethode moest zorgen voor een afname van de fraudegevallen. Op 20 september 1941 werd in **Harsin** een zigeuner aangehouden, die, samen, met twee kompanen, had getracht op onwettige wijze zegelbladen te bekomen van de gemeentelijke overheid, met de bedoeling ze voort te verkopen⁶⁹⁰. Andere zigeuners trokken van het ene gemeentebestuur naar het andere om er, onder valse voorwendsels, rantsoenzegels aan te vragen. Ze beweerden dan bijvoorbeeld dat ze die dag zelf of de avond voordien met hun woonwagens waren aangekomen. Daarop toonden ze hun reiswijzer of een document waaruit bleek dat ze zegels hadden ontvangen voor de voorbije maand – en dit laatste konden ze in elke gemeente waar ze kwamen laten zien. Geregeld kwamen de zigeuners met een grote groep, vergezeld van hun kinderen. Ze uitten soms bedreigingen tegen de gemeentelijke ambtenaren, die dan, wat overweldigd, de zegelbladen overhandigden en nadien moesten vaststellen dat misbruik gemaakt werd van hun vertrouwen. Een zegelblad zou de zigeuners in de grote steden tot 200 frank per stuk opbrengen. De politiediensten drongen er op aan dat dringende maatregelen zouden getroffen worden om de zigeuners ertoe te verplichten de rantsoenkaarten te gebruiken in combinatie met niet te vervalsen identiteitsdocumenten⁶⁹¹.

Sommige zigeuners trachtten de vermeldingen van de rantsoenkaarten van de reiswijzers te verwijderen, door er stukken af te knippen, te verbranden of weg te schrappen. Er werden stukken van het document afgescheurd, waarna andere stukjes papier weer werden aangekleefd. Bij de Vreemdelingenpolitie zocht men dan ook naar een methode om dergelijke ingrepen zoveel mogelijk te beperken, onder meer door het gebruik van een betere papierkwaliteit en van een kleiner formaat – om de documenten zo weinig mogelijk te plooiën – aan te bevelen. De bespreking van deze kwestie bracht in elk geval opnieuw de levenswijze van de zigeuners ter sprake. Men beschouwde de zigeuners als “rebellens tegen de beschaving en tegen elke assimilatie”. Zij bleven in de marge van de maatschappij leven, hadden lak aan alle principes van hygiëne, enzovoort. Identiteitspapieren waren voor hen van nul en generlei waarde en inspanningen om die op kwalitatief beter papier te drukken, waren, volgens één

⁶⁸⁷ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1017. Brief van Van Molle, Chef de Service, Ministère de l’Agriculture et du Ravitaillement, Service de la Distribution des Stocks, aan le Secrétaire Général du Ministère de la Justice, Bruxelles, 04.08.1941.

⁶⁸⁸ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1017. Minuut van brief van l’Adm. de la P.d.E., aan le Secrétaire Général du Ministère de l’Agriculture et du Ravitaillement, s.l., 09.08.1941.

⁶⁸⁹ Bevoorrading der zigeuners, in: *Belgisch Staatsblad der Ministerieele besluiten en andere besluiten der secretarissen-generaal*, 13-14.10.1941, p. 6809.

⁶⁹⁰ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1017. Nota, Bulletin Central de Signalements, s.l., 26.09.1941.

⁶⁹¹ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1017. Nota van Opdecam, Commissaire aux Délégations judiciaires, Parquet du Procureur du Roi, Bruxelles, aan Administrateur de la Sûreté Publique, Bruxelles, 09.10.1941.

van de ambtenaren van de Vreemdelingenpolitie, dan ook nutteloos. Een collega meende dat dit toch wel zin kon hebben⁶⁹².

Tenslotte besloot de Belgische overheid een nieuw document in te voeren, namelijk de zigeunerkaart. Op 21 november 1941 onderhandelden de verschillende betrokken diensten hierover en reeds een dag later werd bij de Vreemdelingenpolitie een ontwerp bestudeerd⁶⁹³.

Deze kaart werd afgeleverd door de Vreemdelingenpolitie. Zij werd verplicht voor alle zigeuners die de ouderdom van vijftien jaar hadden bereikt. De kaart was om de drie maanden vernieuwbaar en diende elke maand door de rijkswacht van een visum voorzien. De kaart vertoonde de foto van de eigenaar, met een stempel. Een speciaal luik was voorzien voor de gemeentelijke bevoorradingdiensten – voor de eetwaren –, terwijl een tweede luik voor de lokale diensten van het ministerie van Economische Zaken bedoeld was – voor de niet-eetbare producten. De identiteit van de kinderen die jonger dan vijftien waren, werd genoteerd op de zigeunerkaart van de moeder of van de vrouw die voor het huishouden verantwoordelijk was, zodat ook voor hen de bevoorrading verzekerd was. De bevoorradingdiensten moesten de opeenvolgende afleveringen van de rantsoenzegels aan de betrokkenen noteren op het voorziene luik, op een dusdanige wijze dat misbruik uitgesloten was. Het gemeentezegel moest deze nota's bekrachtigen. Voor de plaatselijke diensten van het ministerie van Economische Zaken gold een analoge regeling⁶⁹⁴.

De uitreiking van de zigeunerkaarten verliep uiterst georganiseerd. Op 12 december 1941 stuurde administrateur R. STANDAERT van de Vreemdelingenpolitie de nodige instructies aan kolonel Oscar DETHISE, bevelhebber van de rijkswacht⁶⁹⁵. De commandanten van de rijkswachtbrigades werden verzocht de zigeuners die op het grondgebied van hun brigade vertoefden, aan te houden en van 5 tot 20 januari 1942 onder toezicht op een bepaalde plaats te laten kamperen. Zij moesten al hun reiswijzers, identiteitsstukken en andere Belgische verblijfsdocumenten in beslag nemen; alleen de akten van de burgerlijke stand mochten in hun bezit blijven. De verzamelde papieren dienden dan naar de Vreemdelingenpolitie gestuurd, die dan zo snel mogelijk de nieuwe zigeunerkaart zou zenden. De politiedienst maakte van de gelegenheid gebruik hun gegevens bij te werken: zigeuners die 15 jaar oud waren en niet in het bezit waren van een reiswijzer, dienden onverwijld aan zijn administratie gesignaleerd⁶⁹⁶.

In de provincie **Antwerpen** werden deze instructies door gouverneur J. GRAULS aan de gemeentelijke overheden gestuurd op 19 december 1941. Het schepencollege van **Boom** besprak het rondschriften in zijn zitting van 31 december en besliste het aan de

⁶⁹² ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1017. Nota, s.l., 11.11.1941.

⁶⁹³ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1017. Nota, s.l., 22.11.1941.

⁶⁹⁴ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1245. Nota van [De Caerlé], aan Secrétaire général, s.l., 04.12.1942.

⁶⁹⁵ Oscar Eugène Dethise (1885-1954) was o.m. commandant van de rijkswacht (1940-1942 en 1944-1945), waar hij de graad van luitenant-generaal bereikte.

⁶⁹⁶ RAA, Hedendaags Gemeentearchief Boom, 1407. Kopie van brief van Standaert, Administrateur der Vreemdelingenpolitie, aan Kolonel Dethise, Bevelhebber van het Rijkswachtkorps te Brussel, Brussel, 12.12.1941; HDP, Archief van de Rijkswacht, Notes de corps. Nota 2735/3 van Leclaire, s.l., 16.12.1941; SAA, MA 41730. Kopie van rondschriften van J. Grauls, Gouverneur a.i., aan de gemeentebesturen der provincie Antwerpen, Antwerpen, 19.12.1941. De brief met instructies aan de rijkswacht werd in dit rondschriften in extenso opgenomen.

politiecommissaris te bezorgen⁶⁹⁷. De gouverneur van **West-Vlaanderen** bracht op zijn beurt de burgemeesters van zijn provincie op 20 december met een rondschrĳven op de hoogte⁶⁹⁸.

Op 8 januari 1942 verschenen in het *Belgisch Staatsblad der Ministerieele besluiten en andere besluiten der secretarissen-generaal* aanvullende instructies, onder meer betreffende de situatie van de kinderen. De identiteit van de kinderen jonger dan 15 jaar moest door de rijkswacht worden vermeld op de zigeunerkaart van de moeder of van de vrouw die zich met het huishouden bezig hield. Zij diende genoteerd bovenaan het luik dat was voorbehouden aan de bevoorradingdiensten. De nota's betreffende de opeenvolgende zegelafleveringen moesten zodanig worden vermeld dat elke wijziging aan de cijfers onmogelijk was. Bovendien moest telkens de stempel van de gemeente worden aangebracht. Om elke betwisting te vermijden moesten de gemeentediensten steeds alle zegelbladen afgeven waarop de zigeuners recht hadden voor de hele voorziene periode⁶⁹⁹.

De brigadecommandanten van de rijkswacht werden zeker in het begin nog eens gewezen op de noodzaak om de zigeunerkaarten te vernieuwen, na drie maanden. In een korpsnota van 25 maart 1942 werden zij er op attent gemaakt dat dit diende te geschieden tussen 5 en 20 april⁷⁰⁰.

Het gebruik van de zigeunerkaart in de plaats van de reiswijzer betekende niet dat er zich voortaan geen fraudegevallen meer voordeden, zoals de Vreemdelingenpolitie tot haar leedwezen diende vast te stellen. Nauwelijks een maand na het uitreiken van de kaarten werden de eerste pogingen al vastgesteld. De gemeentelijke bevoorradingdienst van **Sint-Agatha-Berchem** nam in februari 1942 de zigeunerkaart van Marie LIZA in beslag toen bleek dat op het luik voorzien voor deze dienst vermeldingen waren geschrapt. Wellicht ging het om notities betreffende het afleveren van rantsoenzegels⁷⁰¹. Jozef Oscar BO werd aangehouden op beschuldiging van het ongeoorloofd verhandelen van rantsoenzegels⁷⁰². In een brief aan de Procureur-Generaal bij het hof van Beroep in **Luik** wees administrateur STANDAERT op sporen van wegkrabben van notities op de luiken van de zigeunerkaart van Sophie TAICON die voorbehouden waren aan de diensten der bevoorrading en van het ministerie van Economische Zaken⁷⁰³. De zaak werd evenwel zonder gevolg geklasseerd bij gebrek aan bewijs, blijkens een brief van de procureur des koning van **Tongeren**⁷⁰⁴. Het

⁶⁹⁷ RAA, Hedendaags Gemeentearchief Boom, 1407. Nota van schepencollege Boom, [Boom], 31.12.1941.

⁶⁹⁸ PAWV, 1^e Afdeling, PB 1996/72b. Minuut van omzendbrief van de Gouverneur a.i., aan de Burgemeesters, Brugge, 20.12.1941.

⁶⁹⁹ Bevoorrading der zigeuners, in: *Belgisch Staatsblad der Ministerieele besluiten en andere besluiten der secretarissen-generaal*, 08.01.1942, p. 96.

⁷⁰⁰ HDP, Archief van de Rijkswacht, Notes de corps. Nota 598/3 van Delehouzée, s.l., 25.03.1942.

⁷⁰¹ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1011. Kopie van brief van Standaert, Administrateur der Vreemdelingenpolitie, aan de Procureur des konings te Brussel, Brussel, 25.02.1942.

⁷⁰² ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1011. Kopie van brief van Standaert, Administrateur der Vreemdelingenpolitie, aan de Procureur des konings te Brussel, Brussel, 25.02.1942.

⁷⁰³ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1011. Kopie van brief van Standaert, Administrateur de la Police des Etrangers, aan Procureur Général près la Cour d'Appel à Liège, Bruxelles, 13.04.1942.

⁷⁰⁴ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1011. Kopie van brief van de procureur des konings van Tongeren, Tongeren, 23.05.1942.

schrappen van notities op het luik voor de bevoorradingdiensten bleek één van de meest voorkomende vormen van vervalsing van de zigeunerkaart⁷⁰⁵.

In de loop van juli 1942, bij de tweede vernieuwing van de zigeunerkaarten, bleek dat het merendeel van de documenten sporen van vervalsing droeg op het luik dat voorbehouden was aan de bevoorradingdiensten. Het ging in de eerste plaats om schrappingen, doorhalingen en vlekken bij de notities over de bevoorrading. Voorts werden ten onrechte bijkomende kinderen van minder dan vijftien jaar oud op de kaarten aangebracht. Ook werden stukken van de kaarten afgescheurd of verbrand zodat de notities betreffende de rantsoenzegels verdwenen waren. Tenslotte beweerde de zigeuners vaak dat ze hun kaart verloren hadden⁷⁰⁶. Daarom achtte de Vreemdelingenpolitie het nodig om op 6 augustus 1942 in een rondschriften er op te wijzen dat nogal wat zigeunerkaarten sporen van vervalsing vertoonden op het luik dat voorbehouden was aan de bevoorradingdiensten. Het was de rijkswacht verboden deze documenten met goedkeuring af te stempelen. Zij moest zelfs de betrokken zigeunerkaarten naar de Vreemdelingenpolitie sturen en de zigeuners onder hun bewaking houden tot er instructies kwamen van deze dienst⁷⁰⁷. Voorts werd de toestand gesignaleerd aan het ministerie van Landbouw en Bevoorrading. Dat verbod, in een rondschriften van 4 september 1942, aan de kleine gemeenten om zich voortaan nog te bekommeren om de bevoorrading van de nomaden. Het ministerie duidde verschillende grotere gemeenten aan, waarvan de bevoorradingdienst het recht kreeg om voortaan de rantsoenzegels aan de zigeuners uit te reiken. Deze diensten moesten elk geval van fraude aan de rijkswacht melden, terwijl dit korps de betrapte zigeuners moest gevangennemen⁷⁰⁸.

Nieuwe gevallen van vervalsing van de zigeunerkaart werden vastgesteld in september 1942, onder meer in **Bure**, waar Marie KAROLI aan de bevoorradingdienst een kaart aanbood waarop de foto van haar man Louis GORGAN prijkte. Deze was enkele maanden voordien ontsnapt uit het interneringscentrum in **Rekem**. Wellicht trachtte het koppel op deze manier rantsoenzegels te verkrijgen⁷⁰⁹. In **Lessen** werden sporen van schrappingen aangetroffen op de zigeunerkaart van Jeannette VANDERMEULEN; zij werd gearresteerd en voor de procureur des konings van **Doornik** geleid⁷¹⁰. De bevoorradingdiensten schenen echter zelf, ook na de verscherping van de maatregelen en van het toezicht, niet altijd vrijuit te gaan. In **Herve** en in **Zinnik** werden zegelbladen van één bepaalde periode afgeleverd aan dezelfde

⁷⁰⁵ Zie o.m. nog ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1011. Kopie van brief van Standaert, Adm[inistrateur] de la Police des Etrangers, aan de Procureur Général près la Cour d' Appel de Bruxelles, Bruxelles, s.d.

⁷⁰⁶ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1245. Nota van [De Caerlé], aan Secrétaire général, s.l., 04.12.1942.

⁷⁰⁷ HDP, Archief van de Rijkswacht, Notes de corps. Nota 1649 van Boute, s.l., 11.08.1942.

⁷⁰⁸ Omzendbrief aan de gemeentediensten voor ravitailleering en rantsoeneering, in: *Belgisch Staatsblad der Ministerieele besluiten en andere besluiten der secretarissen-generaal*, 19.09.1942, pp. 5714-5716; Rondschriften nr 78 aan de provinciale directies en aan de gemeentediensten voor de bevoorrading en de rantsoeneering, in: *Belgisch Staatsblad der Ministerieele besluiten en andere besluiten der secretarissen-generaal*, 22.10.1942, pp. 6376-6378; ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1245. Nota van [De Caerlé], aan Secrétaire général, s.l., 04.12.1942.

⁷⁰⁹ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1011. Kopie van brief van de Administrateur de la Police des Etrangers, aan Procureur du Roi à Marche-en-Famenne, Bruxelles, 07.09.1942.

⁷¹⁰ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1245. Nota, P.V. n° 1460 van Gendarmerie nationale, Brigade de Lessines, Lessines, 16.09.1942.

zigeuners. In totaal werden voor deze periode 577 zegelbladen afgeleverd aan zigeuners, terwijl er in totaal maximum 350 geregistreerd waren⁷¹¹.

In **Zandhoven** trachtte Lisa RUSSALINO op 16 september 1942 met behulp van de zigeunerkaart van haar man Henri MODIS wel 64 bladen met rantsoenzegels te bekomen. Zij bezorgde de overheden wel meer hoofdbreken, want op 9 juli 1942 was haar eigen zigeunerkaart gedeeltelijk verbrand en op 9 september had ze haar kaart verloren, zodat telkens een duplicaat diende uitgereikt. De Vreemdelingenpolitie zag hierin allen maar voorwendzels om op bedrieglijke wijze in het bezit van rantsoenzegels te komen⁷¹². De vrouw werd dan ook opgesloten in de gevangenis van **Antwerpen** wegens gebruik van vervalste documenten. Haar partner werd in de gevangenis van **Vorst** ondergebracht, in afwachting van zijn internering. Voorts zouden de diensten van **Aalst** en van **Maasmechelen** aan zigeuners rantsoenzegels afgeleverd hebben op eenvoudig vertonen van de rantsoenkaart, zonder de zigeunerkaart te eisen⁷¹³. De gevangenisdirectie van **Doornik** gaf de zigeunerkaart van Betzika VADOCHÉ op 26 september 1942 aan zijn vrouw Hélène TODOR, om haar toe te laten de vereiste rantsoenzegels voor haar gevangengenomen man aan te schaffen. De Vreemdelingenpolitie meende dat met deze werkwijze misbruiken alleen maar in de hand werden gewerkt⁷¹⁴. In **Herve** stelde de bediende van de bevoorradingdienst zich aanvankelijk vragen bij de toch wel erg grote zigeunerfamilies. Vier zigeunervrouwen slaagden er in hem ervan te overtuigen dat zij met meer dan 400 personen waren – iets wat de ambtenaar volgens eigen zeggen niet had kunnen controleren. Hij overhandigde de vrouwen dan ook 401 gewone zegelbladen, evenveel bladen voor aardappelen en 576 melkzegels voor de periode van 29 september tot 28 oktober 1942. Later gaf de man toe dat zijn goedgelovigheid was misbruikt⁷¹⁵.

Overleg met het ministerie van Landbouw en Voedselvoorziening over concrete gevallen, leidde niet noodzakelijk tot enige duidelijkheid. Soms werden de gemeentelijke diensten gecontroleerd: zij moesten bijvoorbeeld voor de maanden september en oktober 1942 een overzicht verstrekken van de zigeuners aan wie zegels werden afgeleverd. Nadien hoefde dat niet meer, zodat er geen controle meer werd uitgeoefend. Toen de Vreemdelingenpolitie in februari 1943 aan de heer MENU vroeg of Angèle TAICON, die verklaard had dat ze haar zigeunerkaart had verloren, reeds zegels had ontvangen voor januari en februari, moest de ambtenaar het antwoord schuldig blijven. Hij suggereerde er van uit te gaan dat de zegels inderdaad waren afgeleverd en dat dit op het duplicaat van de zigeunerkaart zo zou worden genoteerd. Een gelijkaardige procedure scheen immers te worden gevolgd bij iedereen die zijn rantsoenkaart had kwijtgespeeld: iedereen moest maar verantwoordelijk worden gesteld voor de eigen nalatigheid⁷¹⁶. In juni 1943 vaardigden de secretarissen-generaal een richtlijn uit, waarbij de controle opnieuw verscherpt werd: de gemeentelijke administraties dienden toch

⁷¹¹ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1245. Brief van E. De Winter, Secrétaire Général, Ministère de l'Agriculture et du Ravitaillement, aan Schuind, Secrétaire Général du Ministère de la Justice, Bruxelles, 14.10.1942.

⁷¹² ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1017. Kopie van brief van Administratie der Vreemdelingenpolitie, de Onderdirecteur, aan de Procureur des Konings te Antwerpen, Brussel, 19.09.1942.

⁷¹³ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1011. Nota, s.l., 11.01.1943.

⁷¹⁴ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1017. Kopie van nota van Police des Etrangers, le Sous-directeur, Bruxelles, 17.10.1942.

⁷¹⁵ JMDV, Vreemdelingenpolitie, Individuele dossiers. Kopie van nota, P.V. n° 855 van Gend. Nat., Brigade Herve, s.l., 27.10.1942.

⁷¹⁶ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1017. Nota, s.l., 08.02.1943.

een lijst op te maken met de naam, voornamen, geboortedatum, nummers van “*raszwerferskaart en ravitailleeringskaart van belanghebbenden*” en het aantal afgeleverde rantsoenzegels⁷¹⁷.

De lokale administraties werden overigens nog met andere bevoorradingsproblemen geconfronteerd die eigen waren aan de zigeunerbevolking. In december 1942 deden twee zigeuners bij de diensten van de Nationale Landbouw- en Voedingscorporatie (NLVC) in **Tongeren** een aanvraag om voedsel te krijgen voor hun paarden. Die trekdieren stonden nergens ingeschreven op gemeentelijke tellinglijsten en konden bijgevolg niet door de NLVC bevoorrad worden. De plaatselijke arrondissementssecretaris van de NLVC vroeg dan ook aan de Vreemdelingenpolitie wat hem te doen stond. De zigeuners hadden verklaard dat ze bereid waren maandelijks de zegels voor paardenvoeder af te halen bij de gemeentelijke diensten van **Tongeren**. “*Alleszins zullen ze moeten bevoorrad worden, om reden dat ze nergens vaste verblijfplaats mogen hebben,*” zo merkte de ambtenaar op⁷¹⁸. De Vreemdelingenpolitie zond de brief door aan de Dienst der Verdeeling en der Voorraden van het ministerie van Landbouw en Voedselvoorziening. Een antwoord hebben we niet gevonden.

De Vreemdelingenpolitie moest alleszins vaststellen dat de strengere maatregelen, die waren uitgevaardigd in samenwerking met de bevoegde diensten, niet tot het verhoopte resultaat leidden: de fraude verminderde in genedele. Bovendien schenen de parketten, die door de Vreemdelingenpolitie op de hoogte werden gebracht van elk misbruik, nauwelijks of slechts met vertraging te reageren. De Vreemdelingenpolitie besloot dan ook om zelf in het offensief te gaan. Ze deed daarvoor een beroep op een bestaande maatregel waarover ze vrij soeverein kon beschikken: de internering van de zigeuners⁷¹⁹.

6.5. De interneringen

Het beleid waarbij zigeuners werden geïnterneerd, liep in het begin van de bezetting gewoon verder, maar werd later geïntensiveerd. De zigeuner Konrad HEILIG mocht in maart 1941 niet naar **Duitsland** teruggestuurd worden, maar kon, in het kader van Belgische bestuursmaatregelen, probleemloos worden ondergebracht in het interneringscentrum van **Merksplas**⁷²⁰.

Meer en meer werd de internering van zigeuners echter als een represaillemaatregel gehanteerd. Toen een grote groep zigeuners zich in de zomer van 1942 ophield in de buurt van **Lessen**, en er volgens de plaatselijke rijkswachtbrigade veel overlast veroorzaakte, gaf de administrateur van de Vreemdelingenpolitie de opdracht zes van de meest weerbarstige figuren op te pakken voor internering; zij dienden voorlopig overgebracht naar de gevangenis van **Doornik**, waar ze ter beschikking moesten gesteld worden van de Openbare

⁷¹⁷ Ravitailleering der raszwerfers, in: *Belgisch Staatsblad der Ministerieele besluiten en andere besluiten der secretarissen-generaal*, 09.06.1943, s.p.

⁷¹⁸ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1017. Kopie van brief van L. Daenen, arrondissementssecretaris, Nationale Landbouw- en Voedingscorporatie, aan Vreemdelingenpolitie, Tongeren, 04.12.1942.

⁷¹⁹ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1245. Nota van [De Caerlé], aan Secrétaire général, s.l., 04.12.1942.

⁷²⁰ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1011. Kopie van nota van Der Militärbefehlshaber in Belgien und Nordfrankreich, Militärverwaltungschef, aan das Belgische Justizministerium, Abtlg. Fremdenpolizei, Bruusel, 29.03.1941.

Veiligheid⁷²¹. In de praktijk werden elf zigeuners opgepakt. Hun advocaat, Leo CHEVALIER, stuurde twee dagen na hun arrestatie een brief aan Directeur-generaal van de Openbare Veiligheid BODART, om hun vrijlating te eisen. Hij betoogde dat de zigeuners zich aan geen enkele inbreuk hadden schuldig gemaakt en dat ze geen gerechtelijk verleden hadden. Hun families verkeerden door de arrestaties in een lastig parket: het ging om talrijke kinderen die met hun moeders in de woonwagens achterbleven. Bij de arrestanten bevond zich de veronderstelde leider van de groep Jean TCHORCANON, een grijsaard van 79 jaar oud. De advocaat besloot zijn pleitbrief met de opmerking dat het feit dat het hier om zigeuners ging geen reden was om deze menselijke wezens te beroven van de toepassing van de regels van rechtvaardigheid en menselijkheid: scheiding van de families en wegvoering naar een andere plaats omdat het zigeuners waren scheen hem een overdreven maatregel⁷²². De bejaarde groepsleider werd enkele dagen later inderdaad vrijgelaten, met de vermaning dat voortaan elke zigeuner die zich niet strikt aan de Belgische wetten en reglementeringen hield het risico liep te worden geïnterneerd⁷²³. Ook een tussenkomst van advocaat en Vlaams-nationalistisch senator Edmond VAN DIEREN bij administrateur STANDAERT leidde tot resultaten: Christian-Gunaro MODESTE werd op 16 oktober 1942 vrijgelaten uit de gevangenis van **Vorst** – en dus niet doorgezonden naar **Rekem** – omdat hij verantwoordelijk was voor zes minderjarige kinderen⁷²⁴.

Toen de Vreemdelingenpolitie maatregelen wenste te treffen om de toenemende fraude in verband met de rantsoenzegels in te dijken, koos zij voor het interneren van zigeuners die als het meest weerspanning werden beschouwd of die reeds een flink strafblad hadden. In december 1942 bevonden zich zo een vijftiental zigeuners in het interneringscentrum van **Rekem**; anderen zouden in de loop van de volgende weken volgen⁷²⁵.

Een aantal zigeuners pikte de interneringsmaatregelen niet. Op 11 mei 1941 ontsnapte François LAFERTIN uit het interneringscentrum van **Merksplas**, na een verblijf van iets meer dan een maand. Zijn voorbeeld werd op 11 juli 1941 gevolgd door de paardenhandelaar Christian Johan MODEST⁷²⁶. François LAFERTIN verbleef voor een tweede periode in **Merksplas** sinds 18 november 1941, maar hij koos opnieuw het hazenpad op 8 februari 1942⁷²⁷. In april 1942 slaagden een aantal geïnterneerde zigeuners er in om uit **Rekem** te

⁷²¹ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1245. Nota, Note pour M. l'Administrateur, s.l., 15.09.1942; ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1245. Kopie van nota van Lequeux, s.l., 16.09.1942; ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1245. Nota, P.V. n° 1460 van Gendarmerie nationale, Brigade de Lessines, Lessines, 16.09.1942.

⁷²² ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1245. Brief van Léo Chevalier, avocat, aan Bodart, Directeur Général de la Sreté, Tournai, 19.09.1942.

⁷²³ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1011. Kopie van brief van au nom du Secrétaire Général, pour l'Administrateur de la Police des Etrangers [onbekend], aan le Directeur de la Prison à Tournai, Bruxelles, 22.09.1942.

⁷²⁴ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1011. Nota, s.l., 07.10.1942.

Edmond Joseph Van Dieren (1879-1961) was o.m. advocaat en Vlaams-nationalistisch senator (1929-1932 en 1936-1945).

⁷²⁵ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1245. Nota van [De Caerlé], aan Secrétaire général, s.l., 04.12.1942.

⁷²⁶ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1100. Nota, Bulletin Central de Signalements, s.l., s.d. [mei 1941]; ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1100. Nota, Bulletin Central de Signalements, s.l., s.d. [juli 1941].

⁷²⁷ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1079. Brief van J. Schellekens, bestuurder, Rijksweldadigheidskoloniën te Merksplas, aan de Secretaris-Generaal bij het Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie, Merksplas, 25.06.1942.

ontvluchten; de meesten konden weer worden aangehouden en opgesloten⁷²⁸. Op 10 augustus 1942 en 7 oktober 1943 ontvluchtten respectievelijk 7 en 21 geïnterneerden het kamp van **Rekem**. Bij beide gelegenheden was zeker één zigeuner betrokken⁷²⁹.

In 1944 nam het aantal geslaagde vluchtpogingen vanuit **Rekem** waarbij zigeuners betrokken waren nog toe. Op 31 maart 1944 ontsnapten vijf geïnterneerden, bij wie Alfons PETREBOST en Jean Arthur GALUT⁷³⁰. Einde mei 1944 kozen twaalf gasten de vrijheid; bij hen vier zigeuners: Edouard FERRET, August SCHUMACKER, Nicolas MEYER en Bernard LAFERTIN⁷³¹.

De zigeuners lieten ook protesten horen tegen hun internering. Op 3 december 1942 schreef Henri GORGAN, gesteund door Emile TAICON en Joseph TAICON, een brief aan directeur-generaal STANDAERT van de Vreemdelingenpolitie, waarin hij zijn beklag deed over zijn internering⁷³². Hij was op 16 september opgepakt en voor drie maanden naar het kamp van **Rekem** gestuurd. Waarom dat was gebeurd, wist hij niet en dat er nu nog eens zomaar een maand bijkwam, begreep hij al helemaal niet. In een nota onderaan de brief noteerde een ambtenaar van de Vreemdelingenpolitie zonder verdere uitleg dat de nomaden in kwestie op 15 januari 1943 zouden worden vrijgelaten en dat het niet nodig was op het verzoekschrift te antwoorden: “*Laisser cette requête sans suite.*” In februari en maart 1943 leefde er heel wat onrust onder de geïnterneerde zigeuners. Ze werden ongeduldig en begrepen niet waarom ze niet werden vrijgelaten. Daarop besloot administrateur van de Vreemdelingenpolitie STANDAERT de formaliteiten voor een bezoek aan de zigeuners te verstrengen. Het bezoek zou nog slechts in bepaalde omstandigheden worden toegestaan. Ieder zigeuner die een volksgenoot bezocht, diende in het bezit te zijn van een ‘bezoeksvergunning’, afgeleverd door de Vreemdelingenpolitie⁷³³.

Bij de geïnterneerden in **Rekem** vonden we onder meer Joseph KALL, die er voor onbepaalde tijd verbleef⁷³⁴.

Ook sommige zigeunervrouwen werden geïnterneerd, gescheiden van hun man en kinderen. Verschillende van hen werden op bevel van de Vreemdelingenpolitie ondergebracht in het interneringscentrum van **Sint-Andries-Brugge**, zoals Elisabeth BO (echtgenote van Christian MODESTE) van 16 oktober 1942 tot 15 januari 1943; Madeleine TAICON van 11 december

⁷²⁸ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1100. Telegram van A. Goemans, Directeur, aan Vreemdelingenpolitie, Rekem, 14.04.1942; ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1245. Nota, Politie der Zigeuners, s.l., 04.03.1943.

⁷²⁹ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1100. Nota, Interneeringscentrum voor Vreemdelingen te Rekem (Limb.) – Proces-verbaal van ontvluchting, Rekem, 11.08.1942; ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1100. Nota, Interneeringscentrum voor Vreemdelingen te Rekem (Limb.) – Proces-verbaal van ontvluchting, Rekem, 08.10.1943.

⁷³⁰ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1100. Nota, Lijst der Vreemdelingen ontvlucht den 31 Maart 1944 uit het Interneeringscentrum te Rekem (Limb.), s.l., s.d.

⁷³¹ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1100. Nota, Lijst der ontvluchten van het Interneeringscentrum voor Vreemdelingen te Rekem (Limb.), s.l., s.d. [28.05.1944].

⁷³² ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1010. Brief van H. Gorgan, E. Taicone en J. Taicone, aan Standaert, directeur général de la Police des Etrangers, Rekem, 02.12.1942.

⁷³³ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1245. Nota, Politie der Zigeuners, s.l., 04.03.1943.

⁷³⁴ JMDV, Vreemdelingenpolitie, Individuele dossiers. Kopie van brief van Standaert, Administrateur de la Police des Etrangers, aan Procureur du Roi à Verviers, Bruxelles, 19.12.1942.

1942 tot 10 januari 1943; Lisa RUSSALINO (echtgenote van Henri MODESTE) van 22 januari tot 22 maart 1943; Paprika PETALO van 29 januari tot 25 maart 1943; Sophie SIDI (echtgenote van Michel PETALO) van 19 tot 25 maart 1943; Louise KÖNIG (echtgenote van Josef ELSTER) van 9 april tot 3 december 1943⁷³⁵; Rosina WEISS (echtgenote van Antonius STEINBACH) van 10 september tot 13 november 1943⁷³⁶.

Zelfs minderjarige zigeuners werden in de interneringscentra ondergebracht. Op de afdeling voor minderjarige geïnterneerde vreemdelingen in **Rekem** bevond zich op 21 december 1943 onder meer Jean Arthur GALUT⁷³⁷. Dat gebeurde blijkbaar niet in alle gevallen, zodat het gebeurde dat de internering en/of gevangenneming van de ouders meebracht dat de kinderen compleet aan hun lot werden overgelaten. Dat was onder meer het geval in februari 1943 met het kroost van Marie KAROLI, die zelf in de gevangenis van **Luik** was opgesloten, terwijl haar man Louis GORGAN naar **Rekem** was gebracht. De burgemeester van deze gemeente trok zich het lot van de zes kleine kinderen aan: *“Deze kinderen, waarvan [...] de oudste slechts 7 jaren is, verblijven alhier alleen in een woonwagen en zijn geheel alleen aan hun lot overgelaten en moeten zelf in hun onderhoud voorzien”*. Administrateur van de Vreemdelingenpolitie STANDAERT gaf de burgemeester de raad om met de kinderrechtter contact op te nemen. Hij was alleszins niet van plan de vader, of grootvader Jozef GORGAN vrij te laten; de moeder zou enkele dagen later wel in vrijheid komen⁷³⁸.

Bij de Vreemdelingenpolitie meende men dat met deze interneringsmaatregelen het probleem dat de zigeuners volgens deze dienst stelden, niet werd opgelost. Daarom pleitte DE CAERLÉ in december 1942 voor een algemene internering van de nomaden in één groot kamp – als de Schatkist het tenminste toestond –, zoals reeds voorgesteld in april 1940. Voor het interneren zelf greep hij terug naar de besluitwet van 28 september 1939, waarvan de bepalingen nietig werden zodra het leger weer op vredesvoet gebracht werd. Het ging dan ook, volgens hem, bij uitstek om een voorlopige maatregel die echter noodzakelijk was om de zware fraudegevallen met betrekking tot de rantsoenering aan banden te leggen. In de nota waarin deze plannen werden besproken, schonk de auteur ook aandacht aan de mogelijkheid om de zigeuners tot een verblijf in een vaste woonplaats te dwingen. Hij toonde zich een tegenstander van deze oplossing omdat een dergelijk verblijf een toename van de criminaliteit met zich zou meebrengen. Tot deze vaststelling zou de Internationale Commissie van de Criminele Politie in Wenen zijn gekomen. De mislukking van deze politiek in binnen- en buitenland leidde de auteur ertoe het niet opportuun te vinden om in volle oorlogstijd met deze mogelijkheid te experimenteren. Kortom, zo besloot DE CAERLÉ, de zigeuners vormden meer dan ooit een gevaar voor de openbare orde en het was daarom onontbeerlijk om een energieke houding aan te nemen tegenover hen, wars van alle sentimentaliteit⁷³⁹.

⁷³⁵ Zij werd toen opgeëist door de Duitse overheid, mogelijk omdat zij de Duitse nationaliteit had.

⁷³⁶ RAB, Archief van de Rijkswelddadigheidsinstellingen te Sint-Andries-Brugge en rechtsvoorgangers (1815-1892). Overdracht 1999, 699. Steekkaarten nrs. 61^B, 71^B, 77^B, 82^B, 85^B, 87^B en 113^B; JMDV, Vreemdelingenpolitie, Individuele dossiers. Kopie van brief van Standaert, Administrateur de la Police des étrangers, aan Procureur du Roi à Verviers, Bruxelles, 19.12.1942.

⁷³⁷ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1079. Kopie van brief van de geneesheer-directeur, aan de secretaris-generaal, Rekem, 21.12.1943.

⁷³⁸ JMDV, Vreemdelingenpolitie, Individuele dossiers. Kopie van brief van de burgemeester, Rekem, aan Standaert, Adm. der V.P., s.l., 20.01.1943; JMDV, Vreemdelingenpolitie, Individuele dossiers. Brief van Administrateur der Vreemdelingenpolitie, aan burgemeester te Rekem, Brussel, 16.02.1943.

⁷³⁹ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1245. Nota van [De Caerlé], aan Secrétaire général, s.l., 04.12.1942.

R. STANDAERT ondersteunde de visie van zijn medewerker. Hij meende evenwel dat een interneringskamp financieel en praktisch niet haalbaar zou zijn. Daarom was hij voorstander van het toewijzen van en verplichte verblijfplaats (één, twee of drie rijkswachtkantons) waar de zigeunerfamilies moesten verblijven. Ze konden er rondtrekken onder toezicht van de rijkswacht en hun ravitaillering ontvangen in één bepaalde gemeente van de verblijfplaats. Voorts zouden, volgens hem, de zigeuners een borgsom van tien- tot twintigduizend frank moeten betalen. Die moest dienen om eventueel door hen aangerichte schade te vergoeden. Om de drie maanden zou de som moeten worden aangevuld⁷⁴⁰. De nota werd nog deezelfde maand voorgelegd aan secretaris-generaal van Justitie Gaston SCHUIND, die “*zijne instemming betuigd [heeft] met en voorgestelden interneeringsmaatregel, voor zoover zijne verwezenlijking mogelijk is.*”⁷⁴¹

In elk geval vormden de oorlog en de bezetting in de ogen van sommigen een welkome gelegenheid om van de zigeuners verlost te geraken. O. CAUDRON, bestuurslid van de landbouwersvereniging “Redt U Zelfen” S.M. in Aalst, hoorde kennelijk de klok slaan en schreef op 29 maart 1943 aan secretaris-generaal van Landbouw en Voedselvoorziening E. DE WINTER: “*Voor deze lastige nietsdoeners bleken onze vooroorlogsche regeeringen geen raad te weten, en het scheen wel dat internationale overeenkomsten hen verbood [sic] maatregelen te treffen om ze over de grenzen te zetten of ze te verplichten vaste woonplaatsen te kiezen. Dit vraagstuk is meer dan aktueel en dringend, en we vragen ons wel af of van de tegenwoordige toestanden geen gebruik moet worden gemaakt om een einde te stellen aan de plaag dezer parasieten.*”⁷⁴² E. DE WINTER was het zonder meer eens met deze brief en stuurde een kopie ervan aan zijn collega van Binnenlandse Zaken en Volksgezondheid Gerard ROMSEE, met de vraag “*of geen bijzondere politiematregelen zouden kunnen genomen worden ten einde deze personen onschadelijk te maken.*”⁷⁴³ Ook G. ROMSEE onderschreef de klachten van de Aalsterse boeren en hij stuurde een brief van gelijkaardige strekking aan secretaris-generaal van Justitie G. SCHUIND⁷⁴⁴. De brief belandde ten slotte bij de Vreemdelingenpolitie.

De visie van R. STANDAERT werd inderdaad voort uitgewerkt in een nota van zijn medewerker DE CAERLÉ van 12 april 1943⁷⁴⁵. Voor het verplichte vestigen van zigeuners was volgens hem geen nieuwe wetgeving nodig. De besluitwet van 28 september 1939 betreffende de Vreemdelingenpolitie gaf de minister van Justitie – in deze bezettingstijd de

⁷⁴⁰ Nota onderaan als commentaar bij de bedenkingen van De Caerlé, ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1245. Nota van [De Caerlé], aan Secrétaire général, s.l., 04.12.1942.

⁷⁴¹ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1245. Nota van Standaert, Administrateur der Vreemdelingenpolitie, s.l., 12.06.1943.

Georges Gaston Schuind (1888-1948) was o.m. secretaris-generaal bij het ministerie van Justitie (1941-1943).

⁷⁴² ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1245. Kopie van brief van O. Caudron, Bestuurder, Landbouwersvereniging “Redt U Zelfen” S.M., aan De Winter, Sekretaris-Generaal bij het Ministerie van Landbouw te Brussel, Aalst, 29.03.1943.

⁷⁴³ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1245. Brief van E. De Winter, Ministerie van Landbouw en Voedselvoorziening, aan G. Romsee, Secretaris-Generaal van het Ministerie van Binnenlandsche Zaken en Volksgezondheid, Brussel, 13.04.1943.

Gerard Romsee (1901-1976) was o.m. Vlaams-nationalistisch volksvertegenwoordiger (1929-1944), provinciegouverneur a.i. van Limburg (1940-1941) en secretaris-generaal van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Volksgezondheid (1941-1944).

⁷⁴⁴ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1245. Brief van G. Romsee, Secretaris-Generaal van het Ministerie van Binnenlandsche Zaken en Volksgezondheid, aan G. Schuind, Brussel, 26.05.1943.

⁷⁴⁵ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1245. Nota van [De Caerlé], aan [Directeur général Standaert], s.l., 12.04.1943.

secretaris-generaal – het recht een vreemdeling die als ongewenst werd beschouwd ertoe te verplichten op een welbepaalde plaats te verblijven. Hij oordeelde soeverein over het gevaar dat de aanwezigheid van een vreemdeling kon betekenen voor de veiligheid of de economie van het land. Het stond hem dus vrij om de zigeunerfamilies wier aanwezigheid aanleiding had gegeven tot verwijten in hun geheel te beschouwen als ongewenst. Het kwam hem dus toe om hen een verblijf op een vastgestelde plaats op te leggen. De zigeuners die aan een dergelijke maatregel onderworpen werden, dienden zich in te schrijven bij de gemeentelijke administratie van de hoofdplaats van het rijkswachtkanton. Ze kregen de toestemming om zich vrij te bewegen binnen de grenzen van dit kanton, maar ze mochten er niet buiten zonder een vrijgeleide van de bevoegde overheid, zijnde de Vreemdelingenpolitie. De auteur nam voorts de suggestie van R. STANDAERT betreffende de waarborgsom, het gebruik en de aanvulling ervan over.

In de loop van de zomer van 1943 werden plannen gemaakt in de schoot van de Openbare Veiligheid om het zigeunerprobleem voor eens en voor altijd op te lossen. Dat moest gebeuren door de zwervers in kwestie op te pakken en onder te brengen in een interneringskamp. In feite bouwde men hier voort op de voorstellen die eerder, voor en tijdens de bezetting, waren geformuleerd. Een nota van 23 augustus 1943 van DE CAERLÉ aan inspecteur-generaal CORNIL van het directoraat-generaal van het Gevangeniswezen bevatte de krachtlijnen van deze plannen⁷⁴⁶. Volgens de auteur zouden 260 zigeuners moeten worden geïnterneerd: 65 mannen, 62 vrouwen en 133 kinderen van minder dan 15 jaar. Zij zouden beschikken over een zestigtal woonwagens en ongeveer honderd paarden. Het was de bedoeling deze mensen onder te brengen in een interneringskamp in **Lokeren**. Dat was volgens de ambtenaar perfect geschikt voor het verblijf van de zigeuners in hun woonwagens, maar het was niet uitgerust voor het opvangen van paarden. Daar had men iets op gevonden: de diere zouden worden verkocht met medewerking van de Hoofdgroepering Veestapel, vlees en bijproducten van de NLVC. De netto-opbrengst van de verkoop zou door de NLVC op een bankrekening worden gestort; het geld zou na de internering, dus na de oorlog, worden bezorgd aan de eigenaars van de verkochte paarden. Zodra het Gevangeniswezen de nodige maatregelen had kunnen treffen om de zigeuners in het interneringskamp van **Lokeren** te verwelkomen, kon de Vreemdelingenpolitie overgaan tot het aanhouden van de betrokkenen. De zigeuners zouden dan voorlopig in de gevangenis verblijven van het arrondissement waar ze waren opgepakt. Daarna zouden ze met een buitengewoon transport worden overgebracht. De woonwagens zouden door een volwassen mannelijke zigeuner naar **Lokeren** geleid worden onder constante bewaking door de rijkswacht. Daar zou een veearts de paarden onderzoeken voor de verkoop. Dan zou de NLVC de dieren komen ophalen voor verkoop in Gent. Dit alles zou binnen 48 uren moeten gebeuren, zodat men slechts een beperkte voedervoorraad diende te voorzien.

Er bleken nog andere mogelijkheden voorhanden. Die werden in een nota van 13 september 1943 – wellicht als antwoord op bovenstaande nota – uitgebreid onderzocht door het directoraat-generaal van het Gevangeniswezen⁷⁴⁷. Ook hiermee werden eerdere voorstellen herkauwd en herbekeken. Zo werd voorgesteld om de zigeuners te verplichten op een vastgestelde plaats te verblijven. Het voordeel hiervan was dat de zwervers toch een zekere vrijheid behielden. De verblijfplaats moest nabij rijkswachtkazerne liggen, in een dunbevolkte streek. Voor de families in kwestie diende in dat geval een ondersteuning in geld of in natura

⁷⁴⁶ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1245. Nota van [De Carlé], aan l'Inspecteur général Cornil, s.l., 23.08.1943.

⁷⁴⁷ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1245. Nota van [Cornil?], aan Sûreté Publique – Police des Etrangers, s.l., 13.09.1943.

voorzien om hen toe te laten te overleven. Bovendien moest er voor een of andere bezigheid gezorgd worden: ledigheid werd ook hier als het oorkussen des duivels beschouwd. Volgens de dienst viel er wel te vrezen voor rivaliteit tussen verschillende zigeunerfamilies, met alle mogelijke incidenten die hieruit konden voortkomen. Diegenen die niet in staat waren zich naar dit systeem te voegen, konden dan met hun woonwagens in het interneringscentrum van **Lokeren** worden ondergebracht. Schoolplichtige kinderen dienden volgens de auteur van Gevangeniswezen te worden geplaatst; er diende onderzocht of de besluitwet van 28 september 1939 hiertoe de instrumenten bood. De onderbrenging in het interneringskamp bracht overigens tal van problemen met zich, zoals de verhoudingen tussen rivaliserende families, het bewaren van de discipline en de voeding en de tewerkstelling van de geïnterneerden. Al deze problemen hoorden een oplossing te krijgen voor de eerste zigeuner het kamp zou betreden. Ten slotte was er, steeds volgens de auteur van de nota, het probleem van de paarden. Kon men die zomaar wegnemen en verkopen? Daarmee beroofde men de zigeunerfamilies van iets dat voor hen essentieel was... Kon men de dieren voorlopig niet ter beschikking stellen van landbouwers in de omgeving van het kamp? De opsteller van de nota besloot met de opmerking dat diegenen die zich niet aan het regime in **Lokeren** konden onderwerpen, dienden doorverwezen naar **Rekem** of **Sint-Andries-Brugge** voor individuele internering. In een nieuwe nota, die enkele bedenkingen bevatte bij die van 13 september, werden verschillende argumenten aangedragen tegen een gedwongen verblijf op een vastgestelde plaats. De auteur – bij de Vreemdelingenpolitie? – besloot dat hem de internering in het kamp van **Lokeren** steeds de beste oplossing toescheen⁷⁴⁸.

De kwestie van de internering verloor echter kort na deze gedachtewisseling aan belang. Einde november 1943 werd vastgesteld dat de Duitse bezetter van plan was alle zigeuners te arresteren. “*Affaire à revoir plus tard*,” zo werd in een nota van de Vreemdelingenpolitie droogjes genoteerd⁷⁴⁹.

Het is onduidelijk hoeveel zigeuners er uiteindelijk werden geïnterneerd. In **Rekem** ging het op 1 april 1942 zeker om vijf personen. Onderaan de lijst die op die dag werd opgemaakt, staan evenwel nog de namen van vijftien andere zigeuners in handschrift genoteerd, van wie het niet duidelijk is of ze op dat ogenblik in dit interneringscentrum zaten⁷⁵⁰. Op 18 mei 1943 verbleven dertien zigeuners in **Rekem**⁷⁵¹. Klaarblijkelijk werd deze laatste lijst opgesteld naar aanleiding van een vraag van de *Gruppe Justiz* van het Militaire Bestuur betreffende de zigeuners die zich in de Belgische gevangenissen en interneringscentra bevonden. In het antwoord diende de verblijfplaats, de reden van de veroordeling en de voorziene einddatum van de straf vermeld⁷⁵². In **Sint-Andries-Brugge** waren op 24 februari 1943 minstens drie zigeunervrouwen ondergebracht⁷⁵³.

⁷⁴⁸ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1245. Nota, s.l., s.d.

⁷⁴⁹ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1245. Nota, Note pour le dossier 74 C 4/15, s.l., 25.11.1943.

⁷⁵⁰ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1100. Nota, Lijst der Vreemdelingen te Rekem geïnterneerd en er tegenwoordig op 1 April 1942, s.l., s.d. [01.04.1942].

⁷⁵¹ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1017. Nota, Lijst der Zigeuners geïnterneerd in het Vreemdelingencentrum van Rekem (L) op 18 Mei 1943, s.l., s.d.

⁷⁵² ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1017. Brief van i.A. Kuntz, Gruppe Justiz, aan Justizministerium, Brüssel, 13.05.1943.

⁷⁵³ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1079. Nota, Lijst der Vreemdelingen die zich in het “Interneeringscentrum voor Vreemdelingen” bevinden, St-Andries-bij-Brugge, 24.02.1943.

De internering kon alleszins een lange tijd duren. Zo vonden we de zigeuner Lodewijk GORGAN op de lijst van de geïnterneerden die zeker op 1 april 1942 in **Rekem** verbleven, terwijl hij ook ter sprake kwam in een brief van de geneesheer-directeur van de instelling op 31 juli 1943⁷⁵⁴.

6.6. Duitse aandacht voor de zigeuners

In de eerste oorlogsjaren was de interesse van de Duitse bezetter voor de zigeuners die in België (en Noord-Frankrijk) verbleven eerder beperkt. Zij waren wel het onderwerp van algemene maatregelen en vragen om informatie van Duitse zijde. Zo vroeg kapitein SCHICKER van de *Ortskommandantur* van **Doornik** in juli 1940 aan de burgemeesters in zijn ressort of er zich ‘gekleurde mensen’ in hun gemeente bevonden en tot welk ras ze behoorden. Tegelijkertijd verordonneerde hij dat deze personen niet mochten buitenkomen dan tussen 6 en 19 uur⁷⁵⁵.

Dat veranderde stilaan in de loop van 1942. De zigeuners kregen, net als de Joden, stilaan een aparte behandeling, op raciale basis.

Dat kwam onder meer op 28 oktober 1942 tot uiting bij een bezoek aan het interneringskamp van **Rekem** door een groep Duitsers van de *Feldkommandantur* 681 te **Hasselt**, onder leiding van een legerarts. Zij stelden de directeur het ontslag en de tewerkstelling van de geïnterneerden van het vreemdelingen centrum in het kamp in het vooruitzicht. Joden, Engelsen, Russen en zigeuners zouden niet aan de maatregel onderworpen worden⁷⁵⁶. Een week later kwam andermaal een afvaardiging van de *Feldkommandantur* 681 op bezoek. Zij onderzochten er de zeven nog aanwezige Joodse geïnterneerden en nog zestien andere. Bij het einde van het onderzoek deelde een aanwezige *Kriegsverwaltungsinspektor* mee dat voortaan de Arische gedetineerden van de niet-Arische dienden gescheiden. Bij deze laatsten hoorden “na het nabije vertrek der Joden” de zigeuners en de Chinezen⁷⁵⁷.

Einde 1942 ontving de Openbare Veiligheid van *Kriegsverwaltungsrat* HUMMEL de mededeling dat de diensten van het Militaire Bestuur klachten hadden ontvangen in verband met zwervers. De Duitse ambtenaar vroeg daarop aan de Openbare Veiligheid een nota te schrijven over de situatie van de zigeuners in **België**⁷⁵⁸.

⁷⁵⁴ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1100. Nota, Lijst der Vreemdelingen te Rekem geïnterneerd en er tegenwoordig op 1 April 1942, s.l., s.d. [01.04.1942]; ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1079. Brief van de geneesheer-directeur, aan de secretaris-generaal, s.l., 31.07.1943.

⁷⁵⁵ RAD, Archives communales Obigies, 54. Rondschriften van le Commissaire d’Arrondissement ff. A Bouchery, aan Bourgmestres de l’Arrondissement de Tournai, Tournai, 25.07.1940.

⁷⁵⁶ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1079. Brief van de geneesheer-directeur, Rijksgesticht te Rekem (Limb.), aan de Secretaris-Generaal bij het Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie, s.l., 28.10.1942.

⁷⁵⁷ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1079. Brief van de geneesheer-directeur, Rijksgesticht te Rekem (Limb.), aan Ministerie van Justitie, 3^e Alg. Dir. (Vreemdelingenpolitie), s.l., 06.11.1942.

⁷⁵⁸ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1010. Nota van [onbekend], s.l., 15.12.1942.

Veertien dagen later kon de Vreemdelingenpolitie deze nota bezorgen⁷⁵⁹. De auteur schatte het maximum aantal zigeuners in **België** op 300. Vermits het om zo weinig mensen ging, was er in België geen zigeunerkwestie, stelde hij, en daarom bestond er ook geen specifieke wetgeving. In principe mochten buitenlandse zigeuners het land niet binnen. Sinds 1932/1933 werden van alle zigeuners van 15 jaar en ouder een foto en vingerafdrukken genomen. Ten gevolge hiervan konden verschillende zigeunerfamilies uitgewezen worden. Diegenen die in het land verbleven mochten niet in de bevolkings- of vreemdelingenregisters worden ingeschreven; ze beschikten dus niet over een vreemdelingenkaart of een bewijs van inschrijving in het vreemdelingenregister. Alle zigeuners waren wel bij de Vreemdelingenpolitie ‘geïmmatriculeerd’: zij hadden er een persoonlijke map waarin minstens hun vingerafdrukken en hun portretfoto werden bewaard. Voorts maakte de auteur van de nota de Duitsers attent op het bestaan en de toepassing van de zigeunerkaart.

6.7. De zigeuners in Noord-Frankrijk

De Franse departementen **Nord** en **Pas-de-Calais** werden door de Duitse bezetters van de rest van **Frankrijk** afgehaakt en samen met **België** onder de hoede van het militaire bestuur in **Brussel** geplaatst. In deze streek verbleven heel wat zigeuners die tijdens hun omzwervingen ook de Belgische provincies aandeden. Sommigen hadden de Belgische nationaliteit of waren in **België** geboren. Hun trekroutes en de oorlogsomstandigheden hadden hen in **Noord-Frankrijk** gebracht.

Ook zuidelijker, in de Duitse bezettingszone die onder het toezicht van het militaire bestuur in **Parijs** viel, bevonden zich trouwens nog ‘Belgische’ zigeuners. Zij kregen te maken met de maatregelen die de Franse regering nog voor de Duitse intocht had uitgevaardigd. Op 6 april 1940 werd het de nomaden immers verboden rond te trekken, om redenen van militaire veiligheid. Zij moesten zich op een bepaalde plaats vestigen onder toezicht van politie of gendarmerie⁷⁶⁰. Ten gevolge van een Duitse verordening van 4 oktober 1940 werden de zigeuners in het bezette **Frankrijk** (zonder **Noord-Frankrijk**) geïnterneerd in kampen⁷⁶¹. In het kamp van **Linaz-Monthléry**, in het departement **Essonne**, kwamen zeker negen ‘Belgische’ zigeunerfamilies terecht; het ging hierbij om ruim vijftig personen. Een aantal van hen zou in de laatste maanden van 1940 in de buurt van **Rouen** zijn aangehouden. De familiehoofden stuurden op 6 december 1941 een brief aan de Belgische consul-generaal in **Parijs**, waarin ze hun situatie aankaartten: “Wij sturen U deze brief om U te laten weten dat wij geëvacueerd zijn tijdens de vlucht [van mei 1940] en dat we enkele maanden naar **Frankrijk** zijn getrokken en we werden gevat door de Fransen en in en kamp gestopt. Wij zijn Belgische onderdanen en hebben **België** nooit verlaten, waar onze kinderen en wijzelf geboren zijn... Wees zo goed, Mijnheer, U over ons te willen ontfermen en ons zo snel mogelijk te laten repatriëren want we zijn sinds een jaar opgesloten en wij lijden onder de ergste miserie.”⁷⁶²

⁷⁵⁹ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1010. Nota van [onbekend], Notiz betreffend den Zustand der ausländischen Zigeuner in Belgien, s.l., 29.12.1942.

⁷⁶⁰ J. GOTOVITCH, Enkele gegevens betreffende de uitroeiing van de zigeuners uit België, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 4, 1976, p. 161.

⁷⁶¹ M.-Ch. HUBERT, La camp de nomades de Saliers 1942-1944, in: M. PERNOT, *Un camp pour les Bohémiens. Mémoires du camp d'internement pour nomades de Saliers*, s.l., 2007², p. 19.

⁷⁶² “Nous vous envoyons cette lettre pour vous faire savoir que pendant l'exode nous avons évacué et nous sommes partis en France quelques mois et nous avons été pris par les Français et mis dans un camp. Nous sommes des sujets belges et nous n'avons jamais quitté la Belgique où nos enfants et nous-mêmes nous sommes nés... Ayez la bonté Monsieur de bien vouloir vous occuper de nous et nous faire rapatrier le plus vite possible car depuis un an nous sommes enfermés et nous souffrons la pire des misères. ”

Omstreeks april 1942 werd een deel van de ‘Belgische’ zigeuners van **Linus-Monthléry**, bij een reorganisatie van de Franse interneringskampen, overgebracht naar een kamp in **Mulsanne**, in het departement **Sarthe**. In dit interneringscentrum bevonden zich in mei 1942 onder meer 574 Fransen en 23 Belgen. Na enkele maanden werd het kamp alweer opgeheven en de 750 geïnterneerden werden naar het kamp van **Montreuil-Bellay**, in **Maine-et-Loire** gezonden. Waren de levensomstandigheden in de vorige centra karig, hier werden ze ronduit ellendig. De toename van het aantal geïnterneerden bracht bevoorradingsproblemen met zich. De zigeuners leefden er per familie in houten barakken. Ze genoten er geen enkele vrijheid en konden zich dus ook niet aan hun beroep wijden. Een werkplaats voor het vervaardigen van netten, die in het kamp werd ingericht, kende weinig succes. Sommigen konden gaan werken in de Renault-fabriek in **Le Mans**. Het regime werd nog strenger nadat in december 1942 vijf mannen ontsnapten⁷⁶³.

In september 1942 stuurde de Belgische Consul-generaal in **Parijs** een voorstel aan de prefect van **Maine-et-Loire** om de situatie van de Belgen in **Montreuil-Bellay** te regulariseren of om ze te repatriëren. Hij beschikte op 6 oktober 1942 over een lijst met 59 personen die (verklaarden dat ze) Belgisch onderdaan waren; van 44 personen waren er bewijzen van hun identiteitspapieren bijgevoegd. In totaal ging het om veertien families, bij wie die van de ondertekenaars van de brief aan de consul-generaal van het jaar voordien. Wat later namen de gebeurtenissen echter een vreemde wending: de diplomaat vertrouwde het lot van de zigeuners toe aan de pastoor van de parochie waar het kamp gevestigd was. Hij wist niet wat hij met de zigeuners aan moest en stelde dat ze nooit naar België hadden willen terugkeren. Het is niet duidelijk wat er precies gebeurd was, maar een mogelijke verklaring lag in het feit dat de zigeuners begin 1943 de toelating konden krijgen zich vrij buiten het kamp te vestigen. Daartoe hadden ze werk en logies nodig – op minstens 20 kilometer van het kamp – en dienden de autoriteiten een gunstig advies af te leveren. Sommige families schenen over voldoende middelen te beschikken om een verblijf te huren; wijnbouwers uit de streek boden werk aan. Tussen april en juli 1943 werd een aantal ingediende aanvragen goedgekeurd, waardoor ten minste negen van de veertien hierboven vermelde families werden vrijgelaten⁷⁶⁴.

In het najaar van 1943 werd een deel van de geïnterneerden van **Montreuil-Bellay**, bij wie ook veel van de vrijgelaten families, weer gearresteerd. De aanleiding hiertoe is niet duidelijk, maar mogelijk had het te maken met het ‘*Auschwitz-Erlass*’ van 16 december 1942, waarbij onder meer de zigeuners in **België** werden geïnterneerd. Het is bekend dat het bijna een jaar duurde eer de order in **België** in de praktijk werd gebracht⁷⁶⁵. In elk geval werden zeker 43 van de 59 personen die op de lijst van de consul-generaal voorkwamen aangehouden. Ze verbleven een tweetal weken in de gevangenis van **Loos**, nabij **Rijsel**, en verhuisden in december 1943 naar de Dossinkazerne in **Mechelen**. Uit de documenten die J. GOTOVITCH raadpleegde bleek dat er weinig samenhang zat in de arrestaties van deze zigeuners. Van sommige families werden bepaalde leden wel en andere niet opgepakt. Ook in het kamp was er sprake van een vrij willekeurige selectie. Ten slotte bleek dat nogal wat ‘Belgische’

J. GOTOVITCH, Enkele gegevens betreffende de uitroeiing van de zigeuners uit België, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 4, 1976, pp. 161-164.

⁷⁶³ J. GOTOVITCH, Enkele gegevens betreffende de uitroeiing van de zigeuners uit België, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 4, 1976, pp. 161 en 165.

⁷⁶⁴ J. GOTOVITCH, Enkele gegevens betreffende de uitroeiing van de zigeuners uit België, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 4, 1976, pp. 165-166.

⁷⁶⁵ Zie infra.

zigeuners zich tot het einde van de oorlog in interneringscentra, zowel in het bezette deel van **Frankrijk** als in het door de regering van **Vichy** bestuurde deel, konden ophouden⁷⁶⁶.

⁷⁶⁶ J. GOTOVITCH, Enkele gegevens betreffende de uitroeiing van de zigeuners uit België, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 4, 1976, pp. 166-167.

Hoofdstuk 7: Arrestaties en deportaties

7.1. Arrestaties en razzia's

In het voorjaar van 1943 werd het stilaan duidelijk dat de Duitsers voor de zigeuners in **België** en **Noord-Frankrijk** een andere politiek in gedachten hadden dan tot dan toe werd bedreven. De Vreemdelingenpolitie ontving tot tweemaal toe – de data zijn onbekend – het bezoek van Duitse functionarissen die een wijziging in de aanpak van de zigeunerkwestie aankondigden. Eerst ging het om een ambtenaar die speciaal uit **Berlijn** kwam om de toestand te onderzoeken. Hij vroeg bij de Vreemdelingenpolitie onder meer de volledige lijst op van de zigeuners, per familie, die in **België** verbleven. Voorts vernam de Vreemdelingenpolitie van een tolk van de *Gestapo* dat de Duitsers de algehele internering van de zigeuners op het oog hadden⁷⁶⁷.

Op 6 februari 1943 werden negen zigeuners door de *Geheime Feldpolizei* aangehouden in een zigeunerkamp bij **Antwerpen**. Hun aanwezigheid daar was alvast in strijd met de bepalingen van de Duitse verordening van 5 april 1941, mogelijk ook met die van 12 november 1940. De arrestanten werden overgebracht naar de gevangenis van **Antwerpen**. Alleen mannen werden opgepakt, de rest van de families werd ongemoeid gelaten. Het voorlopige arrest, waaronder ze werden ingeschreven, duurde alleszins tot 26 juli; dan werden ze overgebracht naar de citadel van **Hoei**, waar ze nog eens een maand verbleven. Op 30 augustus 1943 waren de negen in de instelling van **Sint-Gillis**. De omzwervingen toonden, volgens J. GOTOVITCH, aan dat hun vrijlating in al die maanden niet meer werd overwogen, wat te maken zou hebben gehad met het bevel dat H. HIMMLER einde 1942 had gegeven om de zigeuners uit onder meer **België** te deporteren. Alleen had de *Sicherheitspolizei* dienaangaande nog geen duidelijke instructies ontvangen. Half oktober 1943 werden de negen naar de gevangenis van **Aken** gebracht, van waaruit ze in de volgende maand naar **Auschwitz** werden gedeporteerd⁷⁶⁸. Weldra zouden andere zigeuners vanuit **België** en **Noord-Frankrijk** hen volgen.

Eveneens in het voorjaar van 1943 werden er zigeuners door de Duitse overheid gearresteerd met de klaarblijkelijke bedoeling ze naar concentratiekampen over te brengen. Op 3 maart 1943 werd Steve KAROLI opgepakt en naar de Dossinkazerne in **Mechelen** overgebracht. Twee dagen nadien werd hij overgebracht naar **Auschwitz**⁷⁶⁹. Joseph KAROLI, zijn vrouw Elisabeth WARSHA, en hun kinderen Kalia, Charles, Marie, Régine en Lucienne zouden nog in 1943 door de Duitsers zijn gefusilleerd⁷⁷⁰.

Het bevel tot de arrestatie van de in **België** en **Noord-Frankrijk** verblijvende zigeuners zou rechtstreeks van H. HIMMLER afkomstig zijn geweest. Dat beweerde althans M. HEIBER,

⁷⁶⁷ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1245.

[Handschriftelijke] nota van [onbekend], s.l., s.d. Uit de plaats van de nota in het dossier kan men afleiden dat de aantekening wellicht in het voorjaar van 1943 gebeurde.

⁷⁶⁸ J. GOTOVITCH, Enkele gegevens betreffende de uitroeiing van de zigeuners uit België, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 4, 1976, p. 159; M. STEINBERG, Le convoi 'belge' des Tsiganes du 15 janvier 1944, in: *Nouvelle Tribune*, nouvelle série, 2002, nr. 30, s.p.

⁷⁶⁹ JMDV, Vreemdelingenpolitie, Individuele dossiers. Kopie van nota, Se présente le nommé [...], s.l., 19.05.1945.

⁷⁷⁰ JMDV, Vreemdelingenpolitie, Individuele dossiers. Kopie van nota, Se présente le nommé [...], s.l., 19.05.1945.

die in de Doosinkazerne in **Mechelen** het door de *Reichsführer-SS* ondertekende order zou hebben gevonden en hierover getuigenis aflegde⁷⁷¹. Het document schijnt intussen verdwenen. Er zou een poging zijn ondernomen om de zigeunerbevolking van de nakende arrestaties op de hoogte te brengen, evenwel zonder resultaat. In elk geval gebeurden op 23 november 1943 op verschillende plaatsen in het bezette **België** en **Noord-Frankrijk** razzia's waarbij zigeuners werden gearresteerd.

In **Doornik** gebeurde een razzia op 23 november 1943. De aanhoudingen gebeurden door de Duitse *Feldgendarmarie*⁷⁷². Daarbij werden onder meer aangehouden: Zolo KAROLI, zijn vrouw Clara CAL, hun kinderen en haar vader Joseph CAL. Voorts de vader van Sophie TAICON⁷⁷³. Voorts Louise MAITRE en haar man Theodore COLOMBUS⁷⁷⁴. In totaal zouden in Doornik 19 personen van de familie KAROLI c.s. zijn aangehouden⁷⁷⁵.

Eveneens op 23 of mogelijk op 25 november 1943 werden 21 leden van de familie KECK in **Hasselt** aangehouden door vier *Feldgendarmen*. Zij werden eerst naar de kazerne van de *Feldgendarmarie* overgebracht en daarna naar de gevangenis van **Hasselt**. Een dag later vertrok de groep naar de gevangenis van **Sint-Gillis** en van daaruit naar de Dossinkazerne in **Mechelen**. De hele familie werd op 15 januari 1944 met het Z-konvooi naar **Auschwitz** gestuurd⁷⁷⁶.

De familie GALUT-MODIS werd ook in november 1943 door de Duitsers opgepakt, in **Sint-Pieters-Leeuw**. Het ging hier minstens om zes personen, van wie alleen Jeanne Marie MODIS uit de Duitse kampen weerkeerde⁷⁷⁷.

In **Noord-Frankrijk** was er eveneens sprake van minstens één razzia. Twee verwante zigeunerfamilies werden op 23 november 1943 opgepakt in **Pont-de-la-Deûle**⁷⁷⁸. Ook hier gebeurde dit door Duitse militairen. Het gebeurde iets vóór zes uur 's ochtends. De Duitser *Feldgendarmarie* ging weinig zachtzinnig om met haar slachtoffers: de kinderen zouden op een ruwe wijze in een klaarstaande vrachtwagen zijn gegooid⁷⁷⁹. De zigeuners werden overgebracht naar de *Kommandantur* in **Rijsel** en nadien naar de gevangenis van **Loos**. Daar

⁷⁷¹ J. GOTOVITCH, Enkele gegevens betreffende de uitroeiing van de zigeuners uit België, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 4, 1976, p. 160.

⁷⁷² SAD, Secrétariat. Nota, P.V. n° 5622 van Ville de Tournai, Police – 1ère Division, Tournai, 23.11.1943. J. Gotovitch heeft het in zijn bijdrage over de zigeuners tijdens de Tweede Wereldoorlog in België over een eerste razzia in Doornik op 22 oktober. Daarbij zou de familie Karoli zijn opgepakt. Later kwam er, volgens hem, nog een tweede razzia in Doornik. Wij vonden echter geen aanwijzingen over een razzia op 22 oktober, wel twee autonome getuigenissen van slachtoffers over de razzia op 23 november (zie noten 10 en 11).

M. Heddebaut en M. Steinberg noemden in hun bijdragen eveneens de datum van 22 oktober voor een eerste razzia in Doornik, beiden zonder verdere verwijzing of uitleg. Wellicht hebben ze de datum overgenomen uit de bijdrage van J. Gotovitch.

⁷⁷³ SAD, Secrétariat. Nota, P.V. n° 3629 van Ville de Tournai, Police – 1ère Division, Tournai, 24.04.1947.

⁷⁷⁴ SAD, Secrétariat. Nota, P.V. n° 7619 van Ville de Tournai, Police – 1ère Division, Tournai, 30.09.1948.

⁷⁷⁵ J. GOTOVITCH, Enkele gegevens betreffende de uitroeiing van de zigeuners uit België, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 4, 1976, p. 160.

⁷⁷⁶ M. RUTTEN, *De Joden en de Zigeuners in Limburg: bronnen en gegevens over hun aanwezigheid in Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog 1940-1944*, Tongeren, 2007, pp. 243-245.

⁷⁷⁷ ARA, Ministerie van Financiën, Registratie en Domeinen – Sekwester Brüsseler Treuhandgesellschaft, 283. Brief van F. Paridant de Cauwere, Avocat à la Cour d'Appel, aan l'Inspecteur Pranger, Séquestre de la Brüsseler Treuhandgesellschaft, Bruxelles, 25.10.1945.

⁷⁷⁸ JMDV, Documenten L. Schramm. Nota, Interview van M. Heddebaut, met A. Lagrené, Fâches-Thumesnil, 05.11.2005; M. HEDDEBAUT, *Les persécutions raciales dans l'arrondissement de Douai pendant la Seconde Guerre mondiale*, s.l., 2006, s.p.

⁷⁷⁹ JMDV, Documenten L. Schramm. Nota van M. Heddebaut, s.l., septembre 2005.

verbleven ze verschillende weken, de mannen gescheiden van de vrouwen en de kinderen. Het voedsel bestond er uit brood, soep en kool. Er was niets te doen dan wachten. Nadien werden de zigeuners met autocars naar **Mechelen** gevoerd⁷⁸⁰.

Op 24 november 1943, dus een dag na de eerste razzia's tegen de zigeuners, stuurde de *Oberfeldkommandantur* (OFK) van **Bergen** een nota aan de gouverneurs van de provincies **Namen** en **Henegouwen**, betreffende het arresteren van zigeuners en halfbloedzigeuners. De Duitsers achtten de aanhouding van de zigeuners en halfbloedzigeuners zonder onderscheid van leeftijd of geslacht noodzakelijk. Als er twijfel bestond over bepaalde personen, dienden die ook gearresteerd. Zij moesten worden gefouilleerd en identiteitspapieren en wapens moesten worden afgenomen. Van de arrestanten en hun bezittingen moesten lijsten worden opgemaakt; samen met hun woonwagens en hun dieren moesten ze aan de bevoegde *Kreiskommandantur* worden overgemaakt. De burgemeesters of plaatselijke ordehandhavers moesten have en goed van de zigeuners onder hun hoede nemen. De OFK vroeg de gouverneurs zo vlug mogelijk de politie- en rijkswachteenheden van dit order op de hoogte te brengen⁷⁸¹. De gouverneur van **Namen** legde de zaak daarop voor aan de procureur des konings, terwijl ook secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken en Volksgezondheid G. ROMSEE op de hoogte werd gebracht. Die stuurde op zijn beurt een vertaling van de nota aan zijn collega van Justitie R. DE FOY⁷⁸². De Vreemdelingenpolitie was in elk geval ook vroeg op de hoogte van de Duitse plannen: in een commentaar van 25 november 1943 bij de brief van politiecommissaris COURTOIS van **Ciney**, waarover we het eerder hadden, lezen we: "De bezettende overheid heeft besloten over te gaan tot het arresteren van alle zigeuners."⁷⁸³ Er waren intussen inderdaad al verschillende razzia's gehouden.

Tegen de middag van zaterdag 27 november 1943, dus minstens vier dagen na de eerste razzia's, verschenen twee functionarissen van de Gestapo in de gebouwen van de Openbare Veiligheid⁷⁸⁴. Zij werden er ontvangen door de heren PLATTEAU en STANDAERT. Zij verklaarden dat de Duitse overheid had beslist alle buitenlandse zigeuners te arresteren. Een groot aantal bevond zich reeds in de Dossinkazerne in **Mechelen**. Er waren evenwel problemen om de anderen op het spoor te komen, onder meer omdat de *Feldgendarmerie* over te weinig manschappen beschikte en al teveel werk had. Het was dus, volgens de Duitsers, van belang dat de rijkswacht haar medewerking verleende. Zij moesten instructies ontvangen om alle zigeuners (mannen, vrouwen en kinderen) aan te houden. De woonwagens dienden verzegeld te worden en, net als de paarden, onder de bewaking van de plaatselijke burgemeesters gesteld. De arrestanten moesten worden overgebracht naar de Dossinkazerne. Zij zouden door de Duitse overheid aan het werk worden gezet, aldus de Gestapoagenten. Eerder waren de twee functionarissen ook al bij het hoofd van de rijkswacht, kolonel Adriaan Emiel VAN COPPENOLLE, geweest⁷⁸⁵. Die had de heren meegedeeld dat bevelen hiervoor

⁷⁸⁰ JMDV, Documenten L. Schramm. Nota, Interview van M. Heddebaut, met A. Lagrené, Loos, 25.01.2006.

⁷⁸¹ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1245. Vertaling van nota van OFK de Mons, Sect. de l'Administ. Mil., aan les Gouverneurs des Provinces de Hainaut et de Namur.

⁷⁸² ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1245. Brief van G. Romsee, Secrétaire Général, Ministère de l'Intérieur et de la Santé Publique, aan de Foy, Secrétaire Général du Ministère de la Justice, Bruxelles, 03.12.1943.

⁷⁸³ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 995. Brief van Courtois, Commissaire de Police, Parquet du Tribunal de Police de Ciney, aan M. le Secrétaire Général, Ciney, 19.10.1943.

"*L'autorité occupante a décidé de procéder à l'arrestation de tous les romanichels.*"

⁷⁸⁴ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1245. Nota, Nomades. Fonctionnaires allemands reçues par MM. Platteau & Standaert, s.l., s.d. [einde nov. 1943].

⁷⁸⁵ Adriaan Emiel Van Coppenolle (1893-1975) was kolonel bij de rijkswacht. In 1941 werd hij hoofd van de Algemeene Rijkspolitie en van februari 1943 tot september 1944 leidde hij de rijkswacht.

moesten uitgaan van het ministerie van Justitie, omdat het hier ging om aanhoudingen⁷⁸⁶. De wetgeving die op dat ogenblik van kracht was liet niet toe op deze wijze te handelen en dergelijke bevelen konden niet worden gegeven. Eén van beide Gestapoagenten drong bij de ambtenaren van de Openbare Veiligheid aan en verklaarde dat het om Belgische belangen ging: de zigeuners lieten zich immers gewoonlijk in met diefstallen en allen hadden wel een ziekte onder de leden. Daarop antwoordden zijn gesprekspartners dat, zelfs indien ze zouden willen dat alle zigeuners het koninkrijk verlieten, het onmogelijk was hen met dit doel te arresteren en aan de bezettende macht over te leveren. Daarop verhief de Duitser zijn stem en sloeg op het bureau terwijl hij verklaarde dat het hier ging om een recht van de bezetter. De opdracht die hij had gekregen zou worden afgewerkt en de bevelen die hij zou geven dienden uitgevoerd. Functionarissen die tegensputterden zouden worden gevangengezet – een uitgesproken dreigement tegenover de twee ambtenaren van de Openbare Veiligheid. Die bewaarden hun kalmte en antwoordden dat dit niets aan de kwestie zou wijzigen omdat een eventuele vervanger evenmin de gevraagde bevelen kon geven. Een dergelijke houding beschouwde de Gestapoagent als een anti-Duitse daad, die streng diende bestraft. Hij verlangde, zo herhaalde hij, dat de Belgische politie de bevelen van de Duitse autoriteiten uitvoerde. Hij verwonderde zich over deze weigering, omdat de gerechtelijke politie volgens hem telkens uitvoerde wat hij vroeg. Daarop antwoordde de Vreemdelingenpolitie dat alles kon afhangen van de aard van de gegeven orders. In een lang gesprek werd de Duitse functionarissen duidelijk gemaakt dat hun vraag een belangrijke principekwestie opwierp, namelijk die van de medewerking van de politiediensten. De Belgen verwezen in dit verband naar de vooroorlogse instructies van de regering, onder meer in het mobilisatieboekje en naar de strafwetten die de politieambtenaren verboden daden te stellen die konden beschouwd worden als verklikkingen of diensten van particulieren aan de vijand. Ze meenden dat dit de neteligste kwestie was van al degene die nog onopgelost waren en dat hierover reeds gedurende drie jaar met de *Militärverwaltung* werd gediscussieerd zonder dat een oplossing werd gevonden. De Gestapoagenten konden zich steeds wenden tot *Oberkriegsverwaltungsrat* VAN RANDENBORGH bij de *Gruppe Justiz* van het militaire bestuur, die hiervan perfect op de hoogte was. Tenslotte scheen de opvliegende Duitse agent het Belgische standpunt te begrijpen. Het hele onderhoud had ongeveer één uur geduurd.

Dit verslag is cruciaal om de houding van de Belgische overheden tegenover de zigeuners te begrijpen. In tegenstelling tot de houding die een aantal politiediensten hadden aangenomen in de vervolging van de joden, ongeveer anderhalf jaar eerder, werd in dit verband wel degelijk een duidelijk standpunt ingenomen. Zowel de rijkspolitie als de Vreemdelingenpolitie weigerde zigeuners te arresteren of hieraan mee te werken met de Duitse diensten. De politiefunctionarissen verwezen in elk geval expliciet naar de Belgische wetgeving. Dit was weinig of niet gebeurd bij de jodenvervolging in de jaren 1940-1942. Wellicht speelden de gewijzigde oorlogssituatie en de ervaringen in verband met de vervolging van joden en van werkweigeraars en onderduikers ook een rol bij deze weigering.

Het is waarschijnlijk dat de secretarissen-generaal G. ROMSEE en R. DE FOY, verantwoordelijk voor deze politiediensten, hiertoe aanwijzingen hadden verstrekt. Op 9 december 1943 schreef de laatste aan zijn collega dat de Vreemdelingenpolitie van nabij het rondtrekken van de zigeuners volgde en geregeld gevaarlijk geachte zigeuners liet aanhouden en interneren. Hij dacht dat dergelijke maatregelen nog konden verstrengd worden en dat orders in die zin eventueel konden worden verstrekt. Maar er kon geen sprake van zijn – en hij verwees hiervoor naar het onderhoud van 27 november – de aanhouding te bevelen van de

⁷⁸⁶ In het verslag werden de woorden “*Police des Etrangers*” doorstreept, terwijl in inkt werd toegevoegd: “*parce qu’il s’agit d’arrestations*”.

zigeuners met de bedoeling hen direct of indirect aan de bezettende macht over te dragen. R. DE FOY verzocht G. ROMSEE deze opinie aan de gouverneurs te bezorgen⁷⁸⁷.

De weigering van de Belgische autoriteiten en politiediensten om mee te werken aan de arrestaties van zigeuners, had tot gevolg dat de Duitse politie de acties ook nadien alleen uitvoerde. In de loop van 1943 – de bronnen vermeldden geen nadere datum, maar wellicht gebeurde het in de laatste maanden van dat jaar – werd door de ‘Gestapo’ een zigeunerfamilie van twee volwassenen en vier kinderen aangehouden in **Maaseik**. Het ging om Willem WEISS en Eva MEINHARDT, met hun kinderen Elisa, Peter, Victoria en Adam; de oudste zoon, Wilhelm, ontsprong de dans. De zes arrestanten werden naar de Dossinkazerne in **Mechelen** overgebracht. Ze werden op 15 januari 1944 met het Z-konvooi naar **Auschwitz** getransporteerd. Geen van hen keerde terug⁷⁸⁸.

Wellicht werden er nog meer arrestaties verricht in **Noord-Frankrijk**. J. GOTOVITCH had het in zijn bijdrage immers nog over razzia’s in **Atrecht**, in **Hénin-Liétard** en, op 9 november 1943, in **Roubaix**⁷⁸⁹. M. HEDDEBAUT vermeldde dan weer een razzia in **Roubaix** op 13 december 1943⁷⁹⁰.

Het oppakken van zigeuners had voor gevolg dat steeds minder van deze zwervers op eigen initiatief hun zigeunerkaart lieten vernieuwen. De Vreemdelingenpolitie stelde einde januari 1944 vast dat alleen sommige families van semi-nomaden (de families BERGER en LEIMBERGER werden hier genoemd) omstreeks 5 januari hun documenten voor verlenging hadden aangeboden. De dienst veronderstelde dat de betrokkenen naar **Frankrijk** waren vertrokken of voortaan clandestien in **België** verbleven. Bij toeval vernam de dienst, van de directie van het Sint-Pietersziekenhuis in **Brussel**, waar een kind was opgenomen, dat enkele leden van de familie PETALO wellicht in de hoofdstad verbleven⁷⁹¹. De plaatselijke rijkswachtbrigade kreeg de opdracht deze mededeling te verifiëren en de eventueel aanwezige volwassen mannen die niet in orde waren met hun papieren, te arresteren en naar de gevangenis van **Vorst** over te brengen⁷⁹².

7.2. Spoliatie

Het arresteren en wegvoeren van de zigeuners bracht mee dat hun bezittingen achterbleven. Het ging hierbij om woonwagens, paarden en andere dieren, meubels, huishoudelijk materiaal, muziekinstrumenten enzovoort. De zigeuners bezaten vaak ook geld en juwelen. Dit alles werd door de Duitsers geconfisqueerd.

⁷⁸⁷ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1245. Minuut van brief van le Secrétaire Général [de Foy], aan Mon cher Collègue [Romsee], s.l.;, 09.12.1943.

⁷⁸⁸ JMDV, Documenten M. Rutten, Zigeuners – Familie Keck te Hasselt. Nota van de burgemeester, Maaseik, 02.03.1961; M. RUTTEN, *De Joden en de Zigeuners in Limburg: bronnen en gegevens over hun aanwezigheid in Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog 1940-1944*, Tongeren, 2007, pp. 239-241.

⁷⁸⁹ J. GOTOVITCH, Enkele gegevens betreffende de uitroeiing van de zigeuners uit België, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 4, 1976, p. 160.

⁷⁹⁰ M. HEDDEBAUT, Les persécutions raciales dans l’arrondissement de Douai pendant la Seconde Guerre mondiale, s.l., 2006, s.p.

⁷⁹¹ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1011. Nota, s.l., s.d. [25.01.1944].

⁷⁹² ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1011. Brief van l’Administrateur de la Police des Etrangers, aan le Commandant de la brigade de gendarmerie, Bruxelles, 26.01.1944.

Bij de arrestatie van de zigeuners in **Sint-Pieters-Leeuw** werden zeker een merrie en twee woonwagens door de Duitsers in beslag genomen. Een boer uit **Sint-Pieters-Leeuw** kocht de merrie; hij wist wie de eigenaars van het dier waren. Na de oorlog had het heel wat voeten in de aarde om het paard terug te krijgen⁷⁹³.

In **Doornik** betrof het een niet onbelangrijke hoeveelheid goederen. Volgens een verslag dat de politie na de razzia van 23 november 1943 opstelde, werden bij die gelegenheid negen woonwagens, veertien paarden en een muilezelin door de politie in veiligheid gebracht. De Duitsers stelden deze eigendommen ter beschikking van de burgemeester. Die mocht ermee doen wat hij wou, behalve ze ter beschikking stellen aan de zigeuners die de vlucht hadden genomen. De politieagenten deden een beroep op een viertal particulieren om de wagens en de dieren weg te leiden. Vooral het onderbrengen van de dieren zorgde voor problemen: zo was er niet voldoende voedsel om hen gedurende langere tijd in bewaring te houden. Drie honden werden in elk geval aan het Blauwe Kruis overhandigd, waar ze zouden gedood worden omdat ook daar geen voedsel voorhanden was⁷⁹⁴. In de loop van de volgende dagen werden de trekdieren evenwel uitgeleend aan boeren en handelaars uit **Doornik** en omgeving⁷⁹⁵.

Volgens een naoorlogs verslag, werden niet negen, maar vijf woonwagens en zes andere voertuigen door de Duitsers in beslag genomen en aan de zorgen van het stadsbestuur van **Doornik** toevertrouwd. In de loop van 1944 werden de woonwagens door de Duitse overheid verkocht⁷⁹⁶. Uiteindelijk was er echter sprake van nog slechts drie woonwagens, die op bevel van de Duitsers werden overgebracht naar de *Usine des Eaux*. Daar bleven ze tot in februari 1946, waarna ze in de *Ecole Industrielle* werden geplaatst. De dienst van de gemeentelijke gebouwen kon niet vertellen waar de andere wagens en voertuigen naartoe waren⁷⁹⁷. Het stadsbestuur wist niet goed wat met deze woonwagens en hun inhoud aan te vangen. In februari en maart 1946 correspondeerden de burgemeester en de ontvanger van gerechtelijke akten en domeinen over de vraag wat er diende te gebeuren. Die laatste stelde dat hij niet kon tussenbeide komen, tenzij de wagens op geen enkele wijze werden opgeëist en de goederen zonder eigenaar bleven. Het was dus noodzakelijk na te gaan of die nog in leven waren en of er sprake kon zijn van erfgenamen. In dat geval moest door de rechtbank van eerste aanleg een curator worden aangesteld. Mocht dit alles niet van toepassing zijn, dan trad art. 539 B.W. in werking, waarbij verklaard werd dat alle goederen die onbeheerd en zonder eigenaar waren, alsook de goederen van personen die zonder erfgenaam overleden of wier erfenis was verlaten, tot het openbare domein behoorden⁷⁹⁸.

In april 1947 boden Clara CAL en Sophie TAICON zich aan bij het stadsbestuur van **Doornik**, om te informeren wat er met hun bezittingen was gebeurd. Bij controle bleek dat de drie woonwagens die nog in handen van het stadsbestuur waren, niet het voormalige

⁷⁹³ ARA, Ministerie van Financiën, Registratie en Domeinen – Sekwester Brüsseler Treuhandgesellschaft, 283. Brief van F. Paridant de Cauwere, Avocat à la Cour d'Appel, aan l'Inspecteur Pranger, Séquestre de la Brüsseler Treuhandgesellschaft, Bruxelles, 25.10.1945.

⁷⁹⁴ SAD, Secrétariat. Nota, P.V. n° 5622 van Ville de Tournai, Police – 1ère Division, Tournai, 23.11.1943; SAD, Secrétariat. Nota, P.V. n° 5836 van Ville de Tournai, Police – 1ère Division, Tournai, 11.12.1943.

⁷⁹⁵ SAD, Secrétariat. Nota, Relevé des personnes à qui les chevaux et mule ont été remis à titre de prêt, Tournai, 26.11.1943.

⁷⁹⁶ SAD, Secrétariat. Brief van pr. le Secrétaire, le Chef de Division, aan E. Vanhespen, Tournai, 27.07.1944.

⁷⁹⁷ SAD, Secrétariat. Nota van Bureau du Secrétariat, le Chef de Division [onleesbaar], aan Service des Bâtiments Communaux, [Tournai], 23.04.1947.

⁷⁹⁸ SAD, Secrétariat. Brief van Rolland, Receveur des Domaines, aan Bourgmestre et Echevins de la Ville de Tournai, Tournai, 07.03.1946.

eigendom van de twee vrouwen waren. Zij verklaarden dat de eigenaars in de Duitse kampen omgekomen waren. Clara CAL mocht na enig aandringen wel een donsdeken, die zich in één van de wagens bevond, meenemen om de baby die ze op de arm had te kunnen toedekken. Door haar arrestatie en deportatie was zij immers alles kwijtgeraakt en ze verklaarde met haar kind op de plankenvloer van een woonwagen van andere zigeuners te slapen⁷⁹⁹. Op 28 september 1948 kwam Louise MAITRE, weduwe van Theodore COLOMBUS, bij de politie van **Doornik** haar woonwagen opeisen. Uit de beschrijving die ze van haar wagen gaf, kon worden afgeleid dat één van de drie woonwagens waarover de stad zich had ontfermd wel degelijk haar eigendom was. Zij mocht de wagen dus in ontvangst nemen, maar hij was intussen in een zodanig slechte staat dat de vrouw hem dadelijk verkocht aan een handelaar in oude metalen⁸⁰⁰.

De bezittingen van de zigeuners die in **Maaseik** werden opgepakt – onder meer twee woonwagens en een zestal muziekinstrumenten – werden door de Duitsers in beslag genomen. Ze verkochten de woonwagens en gaven de instrumenten in bewaring bij het gemeentebestuur⁸⁰¹.

De Joodse financiële tegoeden werden door de Duitsers in de loop van de bezetting grotendeels ondergebracht bij de *Société Française de Benque et de Dépôts* (SFBD)⁸⁰². Op 23 juni 1944 werd door de *Brüsseler Treuhandgesellschaft* (BTG) bij deze bank een rekeningnummer 48.500 geopend, met de benaming ‘*Zigeuner*’. De BTG was een naamloze vennootschap die afhing van het Duitse Militaire Bestuur. Ze hield zich bezig met het beheer van vijandelijke en Joodse goederen in België. Op het rekeningnummer werd nog dezelfde dag een bedrag van 564.342,02 Belgische franken overgeboekt van de BTG-rekening bij de Emissiebank in Mechelen. Met grote waarschijnlijkheid ging het hier om het geld dat het resultaat was van de spoliatie van goederen, geld en waardevolle objecten die van de zigeuners werden afgenomen bij de razzia’s of bij de aankomst in **Mechelen**. Er zijn aanwijzingen van de verkoop van paarden en woonwagens, onder meer in **Doornik**. Een paardenkoopman uit **Wemmel**, bijvoorbeeld, kocht vier paarden van de Duitsers. Het betrof hier dieren die voordien eigendom waren van zigeuners⁸⁰³. Een belangrijk gedeelte van het geld dat op de ‘*Zigeuner*’-rekening werd gestort, werd in de loop van de oorlog naar **Duitsland** getransfereerd.

Na de oorlog werden de in België aanwezige goederen van de BTG, waarbij de rekening ‘*Zigeuner*’ bij de SFBD, onder sekwestre geplaatst. Het grootste gedeelte van wat nog op de rekening stond, werd in 1951 als onbeheerde goederen aan de Administratie van de Domeinen overgemaakt. Die transfereerde op haar beurt wat nog restte na muntsanering en aftrek van beheerskosten – 227.707,50 Belgische franken – aan de Schatkist.

In 1967 en 1968 werden stukken die door de Duitsers van de Joden en de zigeuners waren afgenomen en die door het overlijden of verdwijnen van de betrokkenen niet meer waren teruggehaald, door de Belgische overheid verkocht. Bij de goederen die eigendom geweest waren van gearresteerde zigeuners, bevonden zich nogal wat juwelen: armbanden, religieuze

⁷⁹⁹ SAD, Secrétariat. Nota, P.V. n° 3629 van Ville de Tournai, Police – 1ère Division, Tournai, 24.04.1947.

⁸⁰⁰ SAD, Secrétariat. Nota, P.V. n° 7619 van Ville de Tournai, Police – 1ère Division, Tournai, 30.09.1948.

⁸⁰¹ JMDV, Documenten M. Rutten, Zigeuners – Familie Keck te Hasselt. Nota van de burgemeester, Maaseik, 02.03.1961

⁸⁰² R. VAN DOORSLAER, De spoliatie van de bezittingen van zigeuners in België tijdens de Tweede Wereldoorlog, in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 9, 2001, pp. 268-276.

⁸⁰³ ARA, Ministerie van Financiën, Registratie en Domeinen – Sekwestre Brüsseler Treuhandgesellschaft, 283. Brief van C. Duvivier, aan Office des Séquestres, Wemmel, 13.09.1945.

medailles, horloges, kettingen, broches enzovoort. In het register en in de correspondentie die naar aanleiding van deze verkopen tot stand kwamen, vonden we onder meer de namen terug van Anna REINHART, A. VADOCHÉ-CROYEN, Carl REINHERT, BOUDIN-CZARDAS, Angèle TAICON, Joseph KAROLI, Elisabeth KAROLI-WAISKA, Regina KAROLI, Maite KAROLI-GORGAN, Elise KAROLI-GALUT, Joseph ANNIES, Auguste TAICON, Oscar VADOCHÉ, Lisa VADOCHÉ, Martine SCHMIDT en Elise MAITRE⁸⁰⁴. De opbrengst van de verkoop, 41.673 Belgische franken, kwam toe aan de Schatkist. In totaal werd voor minstens 672.645,12 Belgische franken aan zigeunergoederen gespolieerd⁸⁰⁵.

7.3. Zigeuners in de Dossinkazerne

De zigeuners die in de loop van de herfst van 1943 waren opgepakt, verbleven gedurende een aantal weken in de Dossinkazerne in **Mechelen**, afgescheiden van de Joden⁸⁰⁶. Op 6 december verbleven er 166 zigeuners die in **België** en in **Noord-Frankrijk** waren opgepakt. Drie dagen later kwamen daar nog eens 182 arrestanten bij⁸⁰⁷.

Ze verbleven er in grote zalen op de eerste en tweede verdieping. Het was hun verboden om hun verblijf te verlaten, al schenen de kinderen dat wel te kunnen doen. In het verzamelkamp werd op 11 december 1943 bij de zigeuners een kind geboren: Jacqueline VADOCHÉ. De baby overleed op 1 mei 1944 in **Auschwitz-Birkenau**⁸⁰⁸. Volgens een verantwoordelijke voor de *Aufnahme* – de inschrijving van de gevangenen – in de Dossinkazerne, werden daar alleen de Joden geregistreerd, en niet de zigeuners. Zij konden dan ook wat ze bij zich hadden aan juwelen of kleine bezittingen behouden. Het is mogelijk dat sommige zigeuners er slecht behandeld werden. Zo is er sprake van een ‘douche’: kooien op de binnenplaats waarin zigeuners werden gestopt en met water overgoten, zogezegd om ze te wassen⁸⁰⁹.

De gevangen zigeuners sliepen op strozakken op de grond. De kamers beschikten niet over toiletten, wat tot onhoudbare hygiënische toestanden leidde, vooral met de vele kleine kinderen. Elke dag kregen de zigeuners gedurende twee uur de gelegenheid om een frisse neus te halen, onder bedreiging van mitraillettes en geleid door drie vioolspelers, wier instrumenten na de wandeling werden afgenomen⁸¹⁰. Vrouwen en kinderen genoten beslist geen voorkeurbehandeling. Zeker één baby zou ten gevolge de slechte verblijfsvoorwaarden in de Dossinkazerne zijn overleden⁸¹¹.

⁸⁰⁴ ARA, Ministerie van Financiën, Registratie en Domeinen – Sekwester Brüsseler Treuhandgesellschaft, 265. Register, Vente en 1967-68 d’objets retirés des coffres, s.l., s.d.; ARA, Ministerie van Financiën, Registratie en Domeinen – Sekwester Brüsseler Treuhandgesellschaft, 266. Brief van R. Coeck, Service des sequestres, aan Ministère des Finances, Caisse des Dépôts et Consignations, s.l., 11.10.1974.

⁸⁰⁵ R. VAN DOORSLAER, De spoliatie van de bezittingen van zigeuners in België tijdens de Tweede Wereldoorlog, in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 9, 2001, pp. 275-276.

⁸⁰⁶ JMDV, Documenten L. Schramm. Nota, Interview van M. Heddebaut, met A. Lagrené, Fâches-Thumesnil, 05.11.2005.

⁸⁰⁷ J. GOTOVITCH, Enkele gegevens betreffende de uitroeiing van de zigeuners uit België, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 4, 1976, p. 160.

⁸⁰⁸ M. STEINBERG, Le convoi ‘belge’ des Tsiganes du 15 janvier 1944, in: *Nouvelle Tribune*, nouvelle série, 2002, nr. 30, s.p.; JMDV, Documenten L. Schramm. Nota, Interview van M. Heddebaut, met A. Lagrené, Loos, 25.01.2006.

⁸⁰⁹ JMDV, Documenten L. Schramm. Nota, Interview van M. Heddebaut, met E. Fastag-Dobruszkes, s.l., 26.12.2005.

⁸¹⁰ J. GOTOVITCH, Enkele gegevens betreffende de uitroeiing van de zigeuners uit België, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 4, 1976, p. 168.

⁸¹¹ M. STEINBERG, Le convoi ‘belge’ des Tsiganes du 15 janvier 1944, in: *Nouvelle Tribune*, nouvelle série, 2002, nr. 30, s.p.

7.4. Het Z-konvooi

Op 15 januari 1944 vertrokken vanuit de Dossinkazerne 655 Joden, die samen het XXIII^{ste} konvooi vormden, naar het uitroeiingskamp van **Auschwitz**. Zij konden vanuit hun treinwagons een groep zien naderen van vrouwen in lange, bontgekleurde jurken, mannen met zijden hoofdbanden en kinderen in lompen gekleed, zonder enige bagage. Met 351 zigeuners vormden ze het Z-konvooi dat ook die dag vanuit **Mechelen** vertrok⁸¹². Antoine LAGRENÉ herinnerde zich de gesloten, geheel zwarte beestenwagons. Daarin verbleven ze met een vijftigtal personen. De reis duurde drie à vier dagen en telde talrijke tussenstops. Soms mochten de zigeuners, volgens Antoine LAGRENÉ, zelfs uit de wagons, weliswaar zonder hun klederen – om hen het vluchten te beletten? Ze beschikten alleen over wat brood, zodat ze zwaar getekend door honger en dorst op hun plaats van bestemming arriveerden⁸¹³. In **Auschwitz** wachtte hen nog een wandeling van het station naar het kamp⁸¹⁴. Joden en zigeuners werden er gescheiden. Vooralsnog ging de tweede groep niet op weg naar de gaskamers. Zij werden in quarantaine geplaatst en hun hoofd werd kaalgeschoren. Bovendien kregen de zigeuners, per familie, elk een persoonlijk kampnummer; baby's werden hiervan niet uitgesloten. Hierna werden ze overgebracht naar het zigeunerkamp van **Birkenau**⁸¹⁵.

7.5. Zigeuners in de concentratie- en vernietigingskampen.

Begin 1942 arriveerden groepen zigeuners, met twee- tot driehonderd tegelijk, in het kamp van **Chelmno**. In de lente van 1942 startte een reeks experimenten in de kampen van **Dachau** en **Buchenwald**, waarbij zigeuners als proefpersonen werden geselecteerd. De arts Adolf POKORNY onderzocht er hoelang zij onder water konden overleven. In **Sachsenhausen** poogde de rassenwetenschapper Ludwig FISCHER aan te tonen dat zigeunerbloed verschilde van Duits bloed⁸¹⁶.

De meeste zigeuners werden ondergebracht in een apart zigeunerkamp in **Auschwitz-Birkenau**. Voor het bestaan van een eigen kamp, zijn verschillende verklaringen mogelijk. De zigeuners werden, meer dan de Joden of andere kampgevangenen, met hele families tegelijk gedeporteerd. Door de aanwezigheid van families met kinderen lag de mogelijkheid van vernietiging door arbeid minder voor de hand. Voorts leefde er blijkbaar een vrees voor reacties tegen een onmiddellijke, collectieve uitroeiing. En ten slotte werd er voorrang gegeven aan de vernietiging van de Joden⁸¹⁷. Het *Zigeunerfamilienlager* bevond zich in sector II Be van **Birkenau**. Het telde 32 woonbarakken en zes sanitaire barakken. In totaal werden er

⁸¹² J. GOTOVITCH, Enkele gegevens betreffende de uitroeiing van de zigeuners uit België, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 4, 1976, p. 153.

⁸¹³ J. GOTOVITCH, Enkele gegevens betreffende de uitroeiing van de zigeuners uit België, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 4, 1976, p. 168.

⁸¹⁴ JMDV, Documenten L. Schramm. Nota, Interview van M. Heddebaut, met A. Lagrené, Fâches-Thumesnil, 05.11.2005.

⁸¹⁵ J. GOTOVITCH, Enkele gegevens betreffende de uitroeiing van de zigeuners uit België, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 4, 1976, p. 168.

⁸¹⁶ <http://www.radoc.net:8088/RADOC-4-PORRCHRON.htm>, I. HANCOCK, Romani history in Germany and neighboring lands: a chronology to the holocaust and beyond, 20.09.2007.

⁸¹⁷ J. GOTOVITCH, Enkele gegevens betreffende de uitroeiing van de zigeuners uit België, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 4, 1976, pp. 169-170.

ongeveer 23.000 zigeuners gevangengezet, van wie 90 % uit **Duitsland, Oostenrijk en Bohemen en Moravië** afkomstig was⁸¹⁸.

Het kampleven van de zigeuners in **Birkenau** tartte alle verbeelding. Volgens getuigenissen van overlevenden was het zigeunerkamp één van de ergste kampen in het hele systeem van concentratie- en uitroeiingskampen van de nazi's. Het sterftecijfer was er enorm hoog. Het was er zeer modderig, de sanitaire en hygiënische voorwaarden waren er totaal onvoldoende, er was gebrek aan water, er heersten ziekten als tyfus en noma (waterkanker aan de wangen)⁸¹⁹. Bij de 20.000 zigeuners uit het kamp die men met hun naam kent, werden in de kampregisters voor 1943 7359 sterfgevallen genoteerde, en voor de eerste zeven maanden van 1943 nog eens 3159⁸²⁰. De kleinste kinderen waren de eerste slachtoffers.

Aan het hoofd van de barakken stonden kapo's, meestal Duitse zigeuners. De relatiestructuren die traditioneel het leven bij de zigeuners beheersten, werden door het kampleven vernietigd⁸²¹. Er was sprake van mishandeling en verkrachting van kinderen, door pedofiele Kapo's en SS'ers. Zelfs over deze misdaden mochten de jonge slachtoffers achteraf geen getuigenis afleggen⁸²².

Het leven in dit kamp kende ook zijn bizarre episodes. Zo was er onder meer een zigeunerorkest actief, dat over 17 of 18 'typische zigeunerinstrumenten' beschikte: violen en gitaren⁸²³. Het orkest ging mee ten onder in de gewelddadige opheffing van het kamp en de uitroeiing van zijn bewoners.

Volgens de kampcommandant van **Auschwitz**, Rudolf HÖß, werd in juli 1943 tot de liquidatie van het zigeunerkamp besloten door H. HIMMLER, nadat hij het kamp had geïnspecteerd⁸²⁴. Een deel van de gevangen zigeuners werd overgebracht naar andere kampen. Zij werden, onder meer, samen met Joden ingezet in de wapenfabrieken. Vanaf 15 april 1944 werden in totaal ongeveer 3000 zigeuners overgebracht naar **Buchenwald, Ravensbrück en Flossenburg**. Daarbij waren telkens ook zigeuners die via **Mechelen** naar het oosten waren gedeporteerd. Soms waren ook dit maar tussenstations: vanuit **Buchenwald** werden er nog naar **Dora** getransporteerd. Einde 1944 kwamen nog zigeuners in **Ellrich** terecht, maar ook in **Nordhausen** en in **Langensalz** werden zigeuners gesignaleerd. Ten slotte belandden de overlevenden van de geforceerde marsen, door de Duitsers georganiseerd toen de geallieerden de kampen naderden, in **Bergen Belsen**, waar ze werden bevrijd. De overbrenging naar de

⁸¹⁸ M. STEINBERG, Le convoi 'belge' des Tsiganes du 15 janvier 1944, in: *Nouvelle Tribune*, nouvelle série, 2002, nr. 30, s.p.

⁸¹⁹ J. GOTOVITCH, Enkele gegevens betreffende de uitroeiing van de zigeuners uit België, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 4, 1976, pp. 168-169.

⁸²⁰ D. PESCHANSKI, e.a., *Les tsiganes en France 1939-1946*, Paris, 1994, p. 106 ; M. STEINBERG, Le convoi 'belge' des Tsiganes du 15 janvier 1944, in: *Nouvelle Tribune*, nouvelle série, 2002, nr. 30, s.p.

⁸²¹ J. GOTOVITCH, Enkele gegevens betreffende de uitroeiing van de zigeuners uit België, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 4, 1976, p. 169.

⁸²² M. STEINBERG, Le convoi 'belge' des Tsiganes du 15 janvier 1944, in: *Nouvelle Tribune*, nouvelle série, 2002, nr. 30, s.p.

⁸²³ JMDV, Documenten L. Schramm. Nota, Interview van M. Heddebaut, met A. Lagrené, Loos, 25.01.2006.

⁸²⁴ J. GOTOVITCH, Enkele gegevens betreffende de uitroeiing van de zigeuners uit België, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 4, 1976, p. 170.

Rudolf Franz Ferdinand Höß (1900-1947) werd reeds in 1922 lid van de NSDAP. In 1934 trad hij toe tot de SS. Kort nadien begon hij aan een carrière in de concentratie- en vernietigingskampen. Van 1940 tot einde 1943 leidde hij Auschwitz. In 1944 was hij betrokken bij de vervolging van Hongaarse Joden. Na de oorlog werd hij ter dood veroordeeld en geëxecuteerd.

verschillende kampen bracht de scheiding van de andere familieleden met zich; vaak was dit definitief⁸²⁵.

Op 4 augustus 1944 werden minstens 2897 zigeuners gedood en gecremeerd in één actie in **Birkenau**, een gebeurtenis die als de ‘Zigeunernacht’ bekend werd⁸²⁶. Dat kostte flink wat moeite: zij boden heel wat weerstand. De kampbewakers dienden versterkt en zij traden uitzonderlijk brutaal op om de zigeuners naar de gaskamers te drijven⁸²⁷. Daarmee verdween het zigeunerkamp in **Auschwitz**.

Joseph TOLOCHE verklaarde na de oorlog dat hij **België** verlaten had in 1940. Hij werd in **Frankrijk** geïnterneerd in 1941. Nadien werd hij er, baar eigen zeggen, vrijgelaten door de Duitsers, maar in 1943 werd hij gedeporteerd naar **Duitsland**. Wanneer dat precies gebeurde, is niet duidelijk: volgens een nota uit het najaar van 1943 was hij op dat ogenblik nog geïnterneerd, samen met zijn vrouw Flore BOUDIN⁸²⁸. Hij verbleef nadien nog in de kampen van **Buchenwald**, **Auschwitz** en **Bergen-Belsen**⁸²⁹.

Steve KAROLI begon vanuit **Auschwitz**, waar hij ongeveer 45 dagen bleef, aan een tocht die hem in verschillende concentratiekampen bracht. Zo verbleef hij nog in **Buchenwald**, **Dora**, **Ellrich** en, ten slotte, in **Bergen-Belsen**, waar hij op 2 april 1945 door Britse troepen werd bevrijd. Zijn broer, Zolo KAROLI, zou in een concentratiekamp gefusilleerd zijn door de Duitsers, twee dagen voor de bevrijding van het kamp door de Amerikanen⁸³⁰.

Henri MAITRE verbleef onder meer in de kampen van **Dora** en **Bergen-Belsen**. Hij bood zich op 16 november 1945 weer bij de Belgische Vreemdelingenpolitie aan⁸³¹. Antoine LAGRENÉ herinnerde zich dat hij in **Auschwitz** in barak 19 verbleef, vlakbij de crematoria; nadien verhuisde hij naar barak 10. Rond de barakken was het erg modderig. Elke dag moesten de zigeuners verschillende malen op appel komen. Zij moesten dan urenlang rechtstaan. Het voedsel bestond uit koolraapsoep en wat zwart brood. Wie in een *Kommando* werkte, kon al eens een stuk worst meebrengen. In de barakken waren veel sterfgevallen, onder meer vanwege dysenterie. Zijn vader werd verplicht te werken in een *Kommando*, maar kwam in het *Revier* terecht waar hij aan de ontberingen overleed. In augustus 1944 werd Antoine LAGRENÉ overgebracht naar **Buchenwald**; zijn moeder vertrok naar **Ravensbrück**, terwijl andere familieleden onder meer in **Dora** terechtkwamen. In **Buchenwald** verbleef hij tussen de Franse gevangenen⁸³². Daar bleek de voedselvoorziening beter: er was brood, koolpuree en aardappelen.

⁸²⁵ J. GOTOVITCH, Enkele gegevens betreffende de uitroeiing van de zigeuners uit België, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 4, 1976, pp. 170-171.

⁸²⁶ M. STEINBERG, Le convoi ‘belge’ des Tsiganes du 15 janvier 1944, in: *Nouvelle Tribune*, nouvelle série, 2002, nr. 30, s.p.; <http://www.radoc.net:8088/RADOC-4-PORRCHRON.htm>, I. HANCOCK, Romani history in Germany and neighboring lands: a chronology to the holocaust and beyond, 20.09.2007.

⁸²⁷ J. GOTOVITCH, Enkele gegevens betreffende de uitroeiing van de zigeuners uit België, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 4, 1976, p. 172.

⁸²⁸ JMDV, Vreemdelingenpolitie, Individuele dossiers. Nota, Note, s.l., 05.11.1943.

⁸²⁹ JMDV, Vreemdelingenpolitie, Individuele dossiers. Nota, Se présente le nomade [...], s.l., 06.06.1945.

⁸³⁰ JMDV, Vreemdelingenpolitie, Individuele dossiers. Kopie van nota, Se présente le nommé [...], s.l., 19.05.1945.

⁸³¹ JMDV, Vreemdelingenpolitie, Individuele dossiers. Nota, Note, s.l., 12.05.1964.

⁸³² JMDV, Documenten L. Schramm. Nota, Interview van M. Heddebaut, met A. Lagrené, Fâches-Thumesnil, 05.11.2005.

Hoofdstuk 8: Na de Tweede Wereldoorlog

8.1. Na de terugkeer

In **België** kwamen kort na de oorlog de opsporingen op gang naar de gedeporteerden die in **Duitsland** of in de voormalige bezette gebieden vermist waren. Ook naar verdwenen zigeuner(familie)s werd gezocht. Zo stuurde de voorzitter van de afdeling **Hasselt** van het Rode Kruis in november 1946 een brief aan het Belgisch Commissariaat voor Repatriëring om inlichtingen betreffende het lot van de familie KECK die tijdens de oorlog in de Limburgse hoofdstad was opgepakt⁸³³. De directie Opzoeken, Documentatie en Overlijden van het ministerie van Wederopbouw informeerde op haar beurt in juni 1951 bij het stadsbestuur van **Hasselt** naar de burgerlijke stand en het adres van de leden van deze weggevoerde familie⁸³⁴.

Sommige zigeuners keerden ziek terug uit de kampen. Steve KAROLI diende na zijn aankomst in **België** – met een vrachtwagen, samen met andere gedeporteerden – een drietal weken opgenomen in het ziekenhuis van **Charleroi** met een maagaandoening⁸³⁵.

Het leed van een aantal zigeuners werd door sommige administraties wel erkend. Zo verkregen sommigen na de oorlog in **Frankrijk** van het ministerie van Oud-Strijders en Oorlogsslachtoffers een “*carte de déporté politique*” – zoals Bernard TOLOCHE en Joseph COLICON – of een “*carte d'interné politique*” – zoals Seva COLOMBAR⁸³⁶. Antoine LAGRENÉ keerde na zijn verblijf in **Auschwitz** en **Buchenwald** terug naar **Frankrijk**, naar een tante die in **Parijs** woonde. Er zou 1000 francs zijn gegeven aan wie terugkeerde, maar hij ontving om de een of de andere reden niets – misschien omdat hij nog een kind was? In 1963 werd hem een schadevergoeding van 60.000 francs toegekend⁸³⁷.

In **Duitsland** duurde het tot in de jaren zestig en, vooral, de jaren tachtig, eer van een werkelijke erkenning sprake was. Aanvankelijk ging men immers van het standpunt uit dat de zigeuners vanwege misdaadpreventiemaatregelen door de nazi's vervolgd waren, en niet op raciale gronden. Daarmee verschilden zij van de Joodse schuldeisers, die wel kort na de oorlog als slachtoffers van rassenvervolging werden erkend⁸³⁸.

8.2. Wetgeving en reglementen

Het tragische lot dat de zigeuners tijdens de Tweede Wereldoorlog trof, bracht geen fundamentele wijzigingen in hun situatie met zich mee zodra de wapens zwegen. De

⁸³³ JMDV, Documenten M. Rutten, Zigeuners – Familie Keck te Hasselt. Brief van A. Froidmont, voorzitter Rood Kruis van België, Afdeling Hasselt, aan Belgisch Commissariaat voor Repatriëring, Hasselt, 12.11.1946.

⁸³⁴ JMDV, Documenten M. Rutten, Zigeuners – Familie Keck te Hasselt. Brief van Y. Braem, Bureelhoofd, Ministerie van Wederopbouw, Directie Opzoeken, Documentatie en Overlijden, aan Gemeentebestuur van Hasselt, Dienst “Bevolking”, Brussel, 04.06.1951.

⁸³⁵ JMDV, Vreemdelingenpolitie, Individuele dossiers. Kopie van nota, Se présente le nommé [...], s.l., 19.05.1945.

⁸³⁶ JMDV, Vreemdelingenpolitie, Individuele dossiers. Kaarten, Carte de déporté politique, Carte d'interné politique, s.l.

⁸³⁷ JMDV, Documenten L. Schramm. Nota, Interview van M. Heddebaut, met A. Lagrené, Loos, 25.01.2006.

⁸³⁸ <http://www.ezaf.org/down/III/AZK05.pdf>, U. ENGBRING-ROMANG, ‘Zeitzeugenberichte’: eine Grundlage für historische Darstellungen? Beispiel: Nachkriegszeit, 02.01.2008.

scheiding tussen hen en de maatschappij bleef zo goed als intact. In **Frankrijk** duurde het tot in 1969 eer de wet van 1912 werd aangepast. Later werd elke stad van meer dan vijfduizend inwoners verplicht een terrein voor zigeuners aan te leggen⁸³⁹. De communistische regimes in **Oost-Europa** hekelden het zogenoemde ‘parasitisme’ van de zigeuners. De autoriteiten daar aarzelden lange tijd tussen een assimilatiepolitiek, waarbij gedwongen vestiging niet werd geschuwd – dat werd dan ‘sociale integratie’ genoemd – en een samenbrengen van de nomaden op etnische basis in afgescheiden kampementen. Onwetendheid betreffende en misprijzen voor de zigeuners versterkten elkaar⁸⁴⁰. De integratieprojecten mislukten haast alle. De discriminatie van officiële zijde versterkte nog de eeuwenoude anti-zigeunergevoelens die bij e bevolking leefden, onder meer in **Slowakije, Hongarije en Roemenië**⁸⁴¹. In **Spanje** werd pas in 1978, met de nieuwe grondwet die het einde van het FRANCO-regime bezegelde, de wetgeving tegen de zigeuners afgeschaft. Voor het eerst in de geschiedenis van dit land werden de volledige gelijkheid voor de wet en het staatsburgerschap voor alle zigeuners vastgelegd. Discriminatie op grond van ras werd een misdrijf tegen de grondwet⁸⁴².

Het statuut van de zigeuners bleef na de oorlog ook in **België** lange tijd zo goed als ongewijzigd. Dat werd onder meer duidelijk in een nota van de Vreemdelingenpolitie waarin geantwoord werd op een vraag van de Raad van State, in 1950, betreffende de omstandigheden en de voorwaarden voor de toekenning van een zigeunerkaart aan vreemdelingen⁸⁴³. In het eerste ontwerp voor een antwoord was er sprake van de term “*raszwerfers*”. Dat diende vervangen door het woord “*zwerfers*”, omdat “*het niet al te gemakkelijk is een voldoende definitie van dit woord te geven, vooral wanneer er ons een bepaald geval moest voorgelegd worden om te weten te komen of deze of gene vreemdeling als ‘raszwerker’ mag aanzien worden.*” Daar de Vreemdelingenpolitie vaak over te weinig gegevens beschikte op het gebied van nationaliteit of identiteit van dergelijke vreemdelingen, kon de dienst zich niet met zekerheid hierover uitspreken. Daarom werd de zigeunerkaart afgeleverd aan personen die aan de volgende definitie beantwoordden: “*vreemdelingen die als zwerfers aangezien moeten worden, die meestal in woonwagens reizen – de foorkramrs uitgezonderd – die noch vaste bestaansmiddelen noch een vaste woonplaats hebben.*” De correctie toont aan dat bij de Vreemdelingenpolitie beslist nog personen actief waren die de zigeuners met raciale criteria bleven beoordelen. De nota had het voorts over de functie van de zigeunerkaart: zij werd verstrekt om een doelmatige controle uit te oefenen gedurende het tijdelijke verblijf van de zigeuners in **België** en desnoods om de tussenkomst van het gerecht te vergemakkelijken.

De brochure *De politie der vreemdelingen* bevestigde in 1956 dat de vreemde zigeuners niet in de gemeenteregisters werden ingeschreven maar dat zij een zigeunerkaart ontvingen van de administratie der Staatsveiligheid⁸⁴⁴.

Ook toen op 21 december 1965 een nieuw koninklijk besluit het binnenkomen, het verblijf en de vestiging van vreemdelingen in **België** regelde, bleef de situatie van de zigeuners dezelfde. Artikel 23 van dit KB bepaalde onder meer: “[...] *Vreemde zigeuners, die thans een*

⁸³⁹ P. GODWIN, Zigeuners, buitenstaanders, in : *National Geographic*, april 2001, p. 12.

⁸⁴⁰ H. ASSÉO, *Les Tsiganes. Une destinée européenne*, s.l., 1994 (Découvertes Gallimard, 218), pp. 105-106; P. GODWIN, Zigeuners, buitenstaanders, in : *National Geographic*, april 2001, p. 14.

⁸⁴¹ Die Zigeuner, in: *Die Zeit*, 19, 1985.

⁸⁴² El Día del Pueblo Gitano, in: *Diario de Noticias*, 04.04.2006.

⁸⁴³ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1017. Nota van Thonard, Vreemdelingenpolitie, s.l., 03.02.1950.

⁸⁴⁴ *De politie der vreemdelingen*, Brugge, 1956, p. 3.

vergunning hebben om bestendig in België te verblijven, worden niet in de gemeenteregisters ingeschreven. Zij krijgen van de administratie van de openbare veiligheid een zigeunerkaart die voor drie maanden geldig is. Die kaart is vereist zodra de betrokkene twaalf jaar is en moet maandelijks geïnspecteerd worden door de bevelhebber van de rijkswachtbrigade in het gebied waar de houder zijn kamp heeft opgeslagen; wanneer zij vervalt, wordt zij door voornoemde administratie vernieuwd.”⁸⁴⁵

Eén van de belangrijkste maatregelen werd in 1975 genomen. De minister van Justitie schafte bij koninklijk besluit van 14 januari 1975 de zigeunerkaart af. Voortaan werden de vreemde zigeuners die een vergunning hadden om bestendig in **België** te verblijven onderworpen aan hetzelfde stelsel als de buitenlandse foorkramers en schippers die in een woonwagen of boot woonden. Zij moesten zich binnen de vereiste termijnen laten inschrijven in het vreemdelingenregister van de gemeente waar zij de officiële mededelingen wensten te ontvangen⁸⁴⁶. In de praktijk werden de zigeuners vaak geregistreerd met het dubieuze statuut van ‘onbepaalde nationaliteit’. De rijkswacht bleef ook na de oorlog nog lange tijd het doen en laten van de zigeuners op de voet volgen. In 1977 oordeelde het korps dat het aangewezen was “*de controle op de vreemde zigeuners op te drijven en regelmatig toezicht te houden op de Belgische. Het is noodzakelijk hun verplaatsingen te volgen en alle inlichtingen daarover over te maken*”⁸⁴⁷.

Zoals in de andere landen van **West-Europa**, werd de plaatselijke politiek van verbodsmaatregelen voor het verblijf van zigeuners die voor de oorlog van kracht was, onverminderd voortgezet⁸⁴⁸. In **Antwerpen** verbood de gemeenteraad op 11 maart 1946 “*het stationeren en parkeren van woonwagens [...] op het grondgebied*” van de stad⁸⁴⁹.

In de Limburgse gemeente **Gerdingen** werd op 14 januari 1947 een nieuw politiereglement van kracht dat de aanwezigheid van woonwagens in goede banen moest leiden. Daarbij werd vooral gestreefd naar een vlotte verkeerssituatie en naar een verbetering van de openbare gezondheid. Woonwagens mochten geen halt houden op de weg van **Bree** naar **Gerdingen**, op de banen die naar de tramhalte of naar de grote baan van **Bree** naar **Peer** leidden. Bovendien moesten ze op minstens honderd meter van woningen gezet worden. Op alle andere wegen en op gemeentegrond mochten ze wel staan, maar gedurende slechts 24 uur. Ze mochten wel langere tijd staan op privé-terreinen, mits de eigenaars van deze gronden zorgden voor voldoende sanitair, namelijk één hokje per woonwagen⁸⁵⁰. In 1960 kwam in de gemeenteraad een nieuwe politieverordening op de kermis- en woonwagens ter sprake. Daarin werd het volledig verboden om op de openbare wegen nog kermis- en woonwagens te plaatsen. Er werd een uitzondering gemaakt voor kermisreizigers in de periode dat er in het

⁸⁴⁵ SAA, MA-KAB 1444. Brief van H. Van Heertum, Commissaris van politie, aan M. Van Cauwelaert, schepen, Antwerpen, 07.09.1972.

⁸⁴⁶ Koninklijk Besluit van 14 januari 1975 tot wijziging van artikel 23 van het Koninklijk Besluit van 21 december 1965 betreffende de voorwaarden waaronder vreemdelingen België mogen binnenkomen, er verblijven en er zich vestigen, in: *Belgisch Staatsblad*, 23.01.1975; RAB, Archief van het Parket-generaal bij het Hof van Beroep te Gent. Overdracht 2002 C. 1873-1989, 178. Rondschrjven van R. Verheyden, Procureur-generaal, Hof van Beroep te Antwerpen, aan Procureur des konings, Antwerpen, 05.02.1975.

⁸⁴⁷ Ch. DE STOOP, Kinderen van de wind, in: *Knack*, 11.09.1996, p. 32.

⁸⁴⁸ H. ASSÉO, *Les Tsiganes. Une destinée européenne*, s.l., 1994 (Découvertes Gallimard, 218), p. 106.

⁸⁴⁹ SAA, MA-KAB 1444. Nota, 91ste Conferentie van de Burgemeesters van de Antwerpse agglomeratie, gehouden op donderdag 4 november 1971, te 10 uur, ten Stadhuize van Antwerpen, s.l., s.d.; SAA, MA-KAB 1444. Brief van L. Koeklenberg, Hoofdcommissaris van politie, aan L. Craeybeckx, burgemeester, Antwerpen, 14.09.1970.

⁸⁵⁰ PALi, 4e Afdeling, Gerdingen. P.R. op Woonwagens. 1947-1960, Nota, [Uittreksel van de gemeenteraadszitting], Openbare zitting van 14 Januari 1947, Gerdingen, 14.01.1947.

dorp een kermis of foor plaatsvond. Zij konden eventueel ook overwinteren op privé-terreinen. Elk verblijf was echter uitgesloten voor ‘vreemde nomaden’: zij mochten noch op openbare, noch op privé-terreinen staan en konden daardoor nooit meer terecht in de gemeente. De gemeenteraad nam het politiereglement op 5 februari 1960 aan⁸⁵¹. Het werd echter op 14 maart 1960 bij koninklijk besluit vernietigd, omdat het op tal van gebieden tegen wettelijke en grondwettelijke principes indruiste (onder meer het eigendomsrecht en de vrijheid van Belgische staatsburgers en de onschendbaarheid der woning).

Ook in **Neeroeteren** werd een politiereglement op kermis- en woonwagens vernietigd wegens inbreuken op de grondwet voor wat betreft de onschendbaarheid van de woning⁸⁵². Het gemeentebestuur van **Hasselt** nam op 28 december 1948 een nieuwe politieverordening betreffende de woonwagens aan, dat lange tijd van kracht bleef⁸⁵³. Men ging er van uit dat de toename van het aantal woonwagens dat zich op het grondgebied van de stad vestigde een bestendig gevaar opleverde voor de openbare gezondheid, de openbare veiligheid en de zedelijkheid. In feite konden alleen nog kermisreizigers genieten van de mogelijkheid tot een verblijf van meer dan 24 uren⁸⁵⁴.

In het West-Vlaamse **Marke** keurde de gemeenteraad enige jaren vóór de fusie met **Kortrijk** een algemeen politiereglement goed waarin een verbod werd opgenomen om een woonwagen langer dan een dag in de gemeente neer te zetten. Bovendien moesten de zwervers verblijven op de standplaats die hen door de gemeentelijke overheid werd aangewezen⁸⁵⁵.

8.3. Het leven van de zigeuners na de Tweede Wereldoorlog

Ook in de praktijk veranderde er na de Tweede Wereldoorlog niet veel in het leven van de zigeuners. De gerepatrieerde zigeuners kregen een document dat aantoonde dat zij uit Duitsland waren teruggekeerd, een ‘*carte index de rapatrié*’. Na controle door de Vreemdelingenpolitie – er werden nog maar eens foto’s genomen en vingerafdrukken vergeleken – kregen ze, net als tijdens de oorlog, een zigeunerkaart, die anderhalve tot vier maanden geldig was⁸⁵⁶.

Voorts werden de zigeuners precies zoals voordien opgejaagd van gemeente naar gemeente en gecontroleerd door de rijkswacht. Op 1 mei 1945 bevond zich een viertal zigeuners in **Bree**, waar ze door de rijkswacht werden bewaakt. Minstens twee van hen hadden een elf jaar oud document bij zich waarop stond dat ze Nederland niet binnen mochten. De Vreemdelingenpolitie stelde voor hen nieuwe reiswijzers te verstrekken, uitwijzingsbevelen in de vorm van een koninklijk besluit voor te bereiden en ondertussen bij de Franse politie te informeren of ze in dat land terecht konden⁸⁵⁷. Beseften de ambtenaren van de

⁸⁵¹ PALi, 4^e Afdeling, Gerdingen. P.R. op Woonwagens. 1947-1960, Nota, [Uittreksel van de gemeenteraadszitting], Openbare vergadering van 5 Februari 1960, Gerdingen, 05.02.1960.

⁸⁵² PALi, 4^e Afdeling, Nr. 800. Neeroeteren. Kermis- en woonwagens, 1965.

⁸⁵³ SAH, [Modern Archief], 580.1. Samenbundeling van de nog van kracht zijnde politieverordeningen 1954-1962. Nota, Stad Hasselt. Lijst van de nog van kracht zijnde politieverordeningen, s.l., s.d. [Hasselt, 01.02.1961].

⁸⁵⁴ SAH, [Modern Archief], 581.25. Plaatsen van woonwagens 1949 (november + december). Nota, Bestuur der Stad Hasselt. Uittreksel uit het register der beraadslagingen van de gemeenteraad, s.l., s.d. [Hasselt, 28.12.1948].

⁸⁵⁵ RAK, Gemeentearchief Marke, 2418. Nota, Gemeente Marke. Algemeen politiereglement, Marke, s.d.

⁸⁵⁶ JMDV, Vreemdelingenpolitie, Individuele dossiers. Nota, Se présente le nomade [...], s.l., 06.06.1945;

JMDV, Vreemdelingenpolitie, Individuele dossiers. Kopie van nota, Se présente le nommé [...], s.l., 19.05.1945.

⁸⁵⁷ JMDV, Vreemdelingenpolitie, Individuele dossiers. Kopie van nota van De Caerlé en Blocteur, s.l., 01.05.1945.

Vreemdelingenpolitie dat een groot deel van Nederland begin mei 1945 nog in Duitse handen was en dat men moeilijk zomaar, al was het maar enkele, zigeuners naar daar kon afschuiven?

Op 31 augustus 1959 maakte de rijkswachtbrigade van **Luik** een verslag op over de identificatie van een groep van 44 zigeuners in acht woonwagens die hun kamp hadden opgeslagen op een plaatselijk voetbalveld. Na controle werden ze verzocht zo spoedig mogelijk op te kramen, wat ze kennelijk gelaten deden⁸⁵⁸.

In de sociale situatie van de zigeuners was tijdens de oorlogsjaren beslist geen verbetering gekomen, zodat ook na de oorlog en aantal van hen zich aan kleine criminaliteit overgaven. Op 7 juni 1945 werd een viertal zigeunervrouwen herkend als daders van een overval, de dag voordien, op twee andere zigeunervrouwen in een café aan de Zuidlaan in **Brussel**. Daarbij speelden deze laatsten hun bagage en een som van 400 frank kwijt⁸⁵⁹.

8.4. Relaties met de buurlanden

De zigeuners bleven ook na de Tweede Wereldoorlog ongewenst in **België**. Voor zover mogelijk, trachtte de Belgische overheid net als voordien de zigeuners uit het land te weren. Daartoe werden alle bevoegde diensten ingezet.

De akkoorden van **Feignies**, die op 13 november 1931 tussen **Frankrijk** en **België** waren gesloten, bleven van kracht. De Vreemdelingenpolitie was heel tevreden over de toepassing van deze overeenkomst en toonde zich bereid de samenwerking met de zuiderburen op deze basis voort te zetten⁸⁶⁰.

In mei 1946 signaleerde de Belgische militaire veiligheidsdienst aan de rijkswacht, de Vreemdelingenpolitie, de Belgische legercommandanten en de boswachters dat zigeuners zich verzamelden in sommige delen van **Westfalen**, met de bedoeling naar het westen te trekken. In het telegram dat hiervan melding maakte, werd ten overvloede meegedeeld dat deze personen slechts van roof en plundering leefden⁸⁶¹. Twee maanden later ving de Staatsveiligheid opnieuw geruchten op als zou een grote groep zigeuners ergens in **Westfalen** bijeenkomen om te trachten van daaruit in **Frankrijk** of **België** binnen te geraken. J. LARSIMONT, hoofd van de Grenstoezichtdienst, bracht onder meer de rijkswacht en de douanediensten hiervan op de hoogte. Hij alarmeerde tevens de Geallieerde Militaire Missie en bezwoer deze dat **België** absoluut geen zigeuners in het land wenste te ontvangen. Daarom moest aan de bezettingsautoriteiten in **Westfalen** gevraagd worden de nodige maatregelen te nemen om dit te verhinderen⁸⁶².

⁸⁵⁸ JMDV, Vreemdelingenpolitie, Individuele dossiers. Kopie van nota van Gendarmerie, Brigade de Liège, s.l., 31.08.1959.

⁸⁵⁹ JMDV, Vreemdelingenpolitie, Individuele dossiers. Kopie van nota, Lors de leur arrestation [...], s.l., 07.06.1945.

⁸⁶⁰ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1272. Minuut van brief van R. de Foy, aan Ministre des Affaires Etrangères, Direction générale C, 3e Bureau, s.l., 02.07.1948.

⁸⁶¹ ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1016. Nota van le Colonel Mampuy, Chef de la 2ème Section de l'Etat-major Général, aan Commandant du Corps de Gendarmerie, l'Administrateur de la Police des Etrangers, Commandant de la 3ème Circonscription Militaire, Commandant de la 2ème Circonscription Militaire, Commandant du Corps des Forestiers, Commandant de la I D.I., Bruxelles, 21.05.1946.

⁸⁶² ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1016. Nota van pour l'Administrateur de la Sûreté d'Etat, J. Larsimont, Chef du Service d'inspection-Frontières, aan Mission Militaire Alliée, à l'attention du Colonel Brook-Booth, s.l., 12.07.1946; ARA, Ministerie van Justitie,

Een aantal zigeuners trad na de oorlog opnieuw in de illegaliteit. Zo verbleef Henri MAITRE van 1946 tot 1952 zonder correcte papieren in **Frankrijk** en **Spanje**. Bij zijn terugkeer in **België**, in mei 1952, stuitte hij niet onverwacht op een weigering om hem in het land toe te laten⁸⁶³.

De IKPK, waarvan de zetel op 5 juni 1946 naar Parijs verhuisde, bleef ook na de oorlog nog interesse hebben voor de zigeunerproblematiek. Het hoofd van de organisatie, F.E. LOUWAGE, liet bijdragen over de kwestie vermelden in het tijdschrift van de organisatie⁸⁶⁴.

8.5. Omgaan met het Grote Verslinden.

De vervolging waaraan de zigeuners tijdens de Tweede Wereldoorlog hebben blootgestaan, heeft diepe sporen nagelaten. De zigeuners spreken in dat verband dan ook over hun eigen Holocaust, die ze “Het Grote Verslinden” noemen. Het is onduidelijk hoeveel zigeuners het leven lieten bij de arrestaties en in de concentratie- en uitroeiingskampen. Schattingen lopen van 300.000 tot 1.000.000 mensen. Compensaties voor de overlevenden van de genocide waren er nauwelijks.

Het duurde decennia eer de massamoord op de zigeuners enigszins in kaart kon worden gebracht. Tijdens de processen van **Neurenberg** heeft geen enkele zigeuner kunnen getuigen van wat dit volk tijdens de Tweede Wereldoorlog werd aangedaan. In september 1947 getuigde de voormalige SS-generaal Otto OHLENDORF dat bij de acties van de *Einsatzgruppen* geen verschil werd gemaakt tussen Joden en zigeuners⁸⁶⁵. Pas tijdens het Auschwitz-proces dat van 1963 tot 1965 in **Frankfurt** werd gevoerd, kwamen verschillende zigeuners aan het woord en kwam er eindelijk wat aandacht voor hun vervolging⁸⁶⁶.

In herdenkingen werd weinig aandacht besteed aan het lot van de zigeuners. Zo zou in de berichtgeving over de herdenking van **Auschwitz**, zestig jaar na het beëindigen van de oorlog, voor elke honderd keer dat de holocaust van de Joden vernoemd werd, slechts één keer aan die van de zigeuners zijn gerefereerd⁸⁶⁷.

Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1016. Nota van voor de Administrateur van de Veiligheid van den Staat, J. Larsimont, Hoofd van de Grenstoezichtsdiens, aan Beheer van Douanen en Accijnsen, s.l., 12.07.1946; ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960, 1016. Nota van voor de Administrateur van de Veiligheid van den Staat, J. Larsimont, Hoofd van de Grenstoezichtsdiens, aan generaal Dethise, hoofd van het Rijkswachtkorps, s.l., 12.07.1946

⁸⁶³ JMDV, Vreemdelingenpolitie, Individuele dossiers. Nota, Note, s.l., 12.05.1964.

⁸⁶⁴ H. PROVOOST, *Zigeuners in België tijdens de crisisperiode 1930-1950. Een voorstudie*, s.l., s.d., p. 12.

⁸⁶⁵ <http://www.radoc.net:8088/RADOC-4-PORRCHRON.htm>, I. HANCOCK, Romani history in Germany and neighboring lands: a chronology to the holocaust and beyond, 20.09.2007.

⁸⁶⁶ H. LANGBEIN, *Der Auschwitz Prozeß. Eine Dokumentation*, Wien, 2 dln., 1965.

⁸⁶⁷ C. VUYLSTEKE, ‘Zigeunerhaat is diepgeworteld in Europese cultuur’, in: *De Morgen*, 05.02.2005.

Besluit

De zigeuners werden in **België** – zoals trouwens in de meeste andere Europese landen – haast van in het begin gediscrimineerd en vervolgd. Zij belandden daardoor in de marge van de maatschappij: zij werden niet erkend noch gedoogd door overheden en administratie, zij kregen te maken met sociale en economische achteruitstelling, zij waren het slachtoffer van vervolging door gerecht en politie. Ze behielden vaak hun zwervend leven, wat ze verdacht en gevreesd maakten in de ogen van de sedentaire bevolking en, vooral, bij de hogere klassen en de burgerij, die justitie en overheid beheersten.

In de loop van de negentiende eeuw en, vooral, de eerste decennia van de twintigste eeuw, verstrakten de overheden hun greep op de maatschappij. Het vreemdelingenbeleid bleek hiervan zowat een graadmeter. De zigeuners, als één van de groepen waarop de overheden het moeilijkst greep kregen, kregen hiermee dan ook sterk te maken. Omdat zij buiten het ‘normale’ maatschappelijke kader vielen, werd hun aanwezigheid en optreden gecriminaliseerd: vreemdelingenpolitie, rijkswacht en justitie trachtten de zigeuners in de mate van het mogelijke binnen de bestaande, klassieke structuren te dwingen en te houden. Hun maatschappelijke status van vagebonden en armoedzaaiers, bracht hen vaak ook tot kleine criminaliteit. Noodgedwongen schikten vele zigeuners zich in hun rol en deden ze weinig moeite om zich in de burgerlijke maatschappij in te passen. De feiten, de perceptie en de structuren versterkten elkaar zodat er haast geen mogelijkheid bestond tot sociale mobiliteit.

De zigeuners werden in **België** vooral vanaf het einde van de jaren twintig geconfronteerd met verscherpte maatregelen. Enerzijds waren er de toepassingen van de wetenschappelijke politie: fotografie en dactyloscopie. Daarmee werd het mogelijk bestaande en zich verder ontwikkelende gegevensbanken op een voor de overheid interessante wijze uit te bouwen: men kreeg meer zicht op de zigeunerpopulatie. Anderzijds werden ook maatregelen getroffen op het administratieve vlak, waarbij de instelling van de verplichte reiswijzer of tijdelijke verblijfsvergunning, met een versterkt toezicht door vreemdelingenpolitie en rijkswacht, wellicht de belangrijkste was.

Een andere factor van belang was die van het wetenschappelijke onderzoek van de zigeuners, of wat men daarvoor aanzag. Sinds het einde van de achttiende eeuw bestonden de zigeuners ook als studieobject, vaak met de bedoeling ze in de maatschappij in te passen. In de negentiende en de twintigste eeuw kwam daar een rassenbiologisch element bij, wat op den duur leidde tot de vervolgingen van de Tweede Wereldoorlog.

De vervolging van de zigeuners in **België** tijdens de Tweede Wereldoorlog was in grote mate vergelijkbaar met die van de Joden. Het ging wel om een veel beperkter groep: slechts enkele honderden zigeuners, tegenover 50 à 60.000 Joden. Voorts gebeurde de vervolging veel minder georganiseerd. Zo waren er geen Duitse verordeningen die specifiek tegen de zigeuners gericht waren en er kwam dus geen echt ‘zigeunerstatuut’, terwijl dat voor de Joden wel degelijk het geval was.

Toch betekende de vervolging voor de zigeuners niet minder dan een catastrofe. Een groot deel van hen werd gedeporteerd naar de Duitse concentratie- en vernietigingskampen. Slechts enkelen keerden terug.

Voor de oorlog verbleven enkele honderden zigeuners in **België**. De meeste van hen sloten zich in mei 1940 bij de vluchtelingen naar **Frankrijk** aan, maar ze keerden na het staken van de vijandelijkheden meestal ook terug. Vanuit **Duitsland** en **Nederland** kwamen andere zigeuners hen vervoegen.

In de loop van de eerste maanden werd een aantal maatregelen getroffen die ingrepen in de bewegingsvrijheid en de levenswijze van de zigeuners. De belangrijkste administratieve maatregel die de zigeuners betrof, was het invoeren van de zigeunerkaart, in december 1941. Zij verving de verplichte tijdelijke verblijfsvergunning die in de jaren dertig was ingevoerd. Daarmee werd het toezicht op de zigeuners, via de rijkswacht, nogmaals opgevoerd. De kaart was in de eerste plaats bedoeld om de fraude bij de bevoorrading tegen te gaan, maar ze bracht een nauwkeuriger registratie van de zigeunerpopulatie met zich mee. In feite kon deze registratie de vergelijking met het jodenregister doorstaan.

Intussen werd een aantal zigeuners om diverse redenen – administratieve onvolkomenheden, kleine criminaliteit, ambtelijke willekeur – gevangen gezet of in interneringscentra ondergebracht.

Pas vanaf het najaar van 1943 begon de Duitse bezetter meer aandacht te schenken aan de zigeuners in ons land. Einde oktober 1943 greep in het bezette **België** en **Noord-Frankrijk** een aantal razzia's plaats waarbij zigeuners werden gearresteerd. Die razzia's waren het gevolg van het *Auschwitz-Erlass*, het bevel dat *Reichsführer SS* Heinrich HIMMLER op 16 december 1942 had uitgevaardigd. Het bepaalde dat de zigeuners moesten worden gearresteerd en naar het *Zigeunerlager* in **Auschwitz** overgebracht. Het bevel werd uitgevoerd door de Duitse *Feldgendarmarie*: de Belgische administratie en politiediensten weigerden alle medewerking. Daarmee weken deze diensten af van de gedragslijn die ze eerder tijdens de bezetting tegenover de Joden hadden aangenomen. Hun standpunt sloot wel aan bij de passieve houding die ze inzake vervolging en arrestaties had aangenomen sinds de afkondiging van de verplichte tewerkstelling.

De aangehouden zigeuners werden overgebracht naar de Dossinkazerne in **Mechelen**. Daar werden ze geïsoleerd van de Joodse gevangenen in mensonterende omstandigheden opgesloten. Op 15 januari 1944 werden 351 zigeuners uit **België** en **Noord-Frankrijk** in het Z-konvooi, samen met 655 Joden – samen vormden ze het 23ste konvooi – naar **Auschwitz** overgebracht. Daar werden ze in een apart gedeelte van het kamp bij zigeuners uit andere landen opgesloten. Door ontbering, ziekte en zware arbeid stierven veel van deze gevangenen. In augustus 1944 werd een belangrijk deel van de zigeuners omgebracht in de gaskamers. Anderen belandden in verschillende concentratiekampen in het *Reich*. Slechts 15 van de uit **Mechelen** weggevoerde zigeuners keerden na de capitulatie terug naar **België**.

Na de Tweede Wereldoorlog viel de behandeling van de zigeuners grotendeels terug in de oude patronen. De zigeunerkaart bleef gehandhaafd, met de daarbij behorende controle van rijkswacht en Vreemdelingenpolitie. Pas in de loop van de jaren zeventig kwam hierin verandering. Ook aan het wantrouwen en het onbegrip van de openbare opinie en de overheden voor de zigeuners veranderde niet veel.

De erkenning van de zigeuners als slachtoffers van de nationaal-socialistische vervolgingen tijdens de Tweede Wereldoorlog heeft lang op zich laten wachten. Zij hebben niet de kans gehad om tijdens de processen tegen oorlogsmisdadigers te getuigen over de gruwelen die zij in de kapen hadden meegemaakt. Pas in de loop van de jaren zestig zijn enkele schaarse

getuigen aan het woord kunnen komen. En het duurde dan nog tot het einde van de twintigste en de eerste jaren van de eenentwintigste eeuw eer er werkelijk sprake was van erkenning van overheidswege van de catastrofe die de zigeuners tijdens de bezetting had getroffen. Het duurde navenant eer er aan enige financiële compensatie werd gedacht.

Bij de zigeuners zelf liggen de vervolgingen van de Tweede Wereldoorlog over het algemeen heel gevoelig. Zij praten er beslist niet gemakkelijk over. Bovendien blijft het wantrouwen voor bemoeienis van buitenaf. Ook in dat opzicht blijven ze tot de dag van vandaag in de marge van de maatschappij staan.

Bibliografie

1. Archieven

Algemeen Rijksarchief, Brussel

Ministerie van Financiën, Registratie en Domeinen – Sekwester Brüsseler
Treuhandgesellschaft
265; 266; 283

Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie – Algemene dossiers 1930-1960
995; 996; 997; 998; 999; 1000; 1001; 1002; 1010; 1011; 1012; 1014; 1016; 1017;
1079; 1100; 1119; 1120; 1147; 1152; 1245; 1272; 1274

Historische Dienst van de Politie, Brussel

Archief van de Rijkswacht
Notes de corps

Joods Museum van Deportatie en Verzet, Mechelen

Documenten M. Rutten
Zigeuners – Familie Keck te Hasselt
Documenten L. Schramm
Interview van M. Heddebaut met A. Lagrené, Fâches-Thumesnil, 05.11.2005
Interview van M. Heddebaut met A. Lagrené, Loos, 25.01.2006
Interview van M. Heddebaut met E. Fastag-Dobruszkes, s.l., 26.12.2005
Nota van M. Heddebaut, s.l., septembre 2005
Vreemdelingenpolitie
Individuele dossiers

Nationaal Archief, Den Haag

2.05.21. Buitenlandse Zaken. A-dossiers 1919-1940
1410
2.09.01. Ministerie van Justitie 1813-1876
5194
2.09.45. Ministerie van Justitie: Rijksvreemdelingendienst 1918-1945
200; 817; 819; 820; 821; 822

Provinciearchief Limburg, Hasselt

4^e Afdeling, Nr. 800. Maaseik
4^e Afdeling, Gerdingen
4^e Afdeling, Nr. 800. Lommel
4^e Afdeling, Nr. 800. Neeroeteren
4^e Division, N° 800, Commune de Heppen
4^e Division, N° 800, Commune de Paal
4^e Division, N° 800, Leopoldsburg
4^e Division, N° 7879, Genk
7^e Afdeling, Tongeren
Paal. Police communale

Provinciearchief Oost-Vlaanderen, Gent

Openbare Orde en Veiligheid
2/9856/5

Provinciearchief West-Vlaanderen, Brugge

1^e Afdeling, PB 1996/72b

Rijksarchief Antwerpen

Hedendaags Gemeentearchief Boom
1407; 2791

Hedendaags Gemeentearchief Houtvenne
75

Rijksarchief Beveren

Archief van de Rijksweldadigheidsgestichten te Sint-Andries-Brugge en rechtsvoorgangers (1815-1892). Overdracht 1999
699

Archief van de Rijksweldadigheidskolonies Hoogstraten-Merksplas-Rekem-Wortel (1810-1980). Overdracht 1996-1997
213

Archief van het Parket bij de rechtbank van Eerste Aanleg te Antwerpen. Neerlegging 2001 B
211; 256

Archief van het Parket-generaal bij het Hof van Beroep te Gent. Overdracht 2002 C. 1873-1989
178

Hedendaagse archieven Meerdonk
333

Rijksarchief Doornik

Archives communales Blaton
395

Archives communales Obigies
54

Archives communales Pommerœul
2377

Rijksarchief Kortrijk

Gemeentearchief Marke
2418

Gemeentearchief Rollegem
783; 1231

Rijksarchief Luik

Archives communales Forêt
95

Archives communales Limbourg
762

Stadsarchief Antwerpen

Modern Archief

41730 ; 48898/1

Modern Archief – Kabinet Burgemeester L. Craeybeckx

1444

Stadsarchief Brussel

Cabinet du bourgmestre

844

Stadsarchief Doornik

Secrétariat

Stadsarchief Halle

Modern Gemeentearchief Buizingen

150

Stadsarchief Hasselt

[Modern Archief]

580.1. Politieverordeningen 1928-1961.

580.1. Samenbundeling van de nog van kracht zijnde politieverordeningen 1954-1961.

581.25. Plaatsen van woonwagens 1949 (november + december).

Stadsarchief Oostende

Verslagen van de Gemeenteraad

1938

2. Uitgegeven bronnen

Annuaire administratif de Belgique et de la capitale du royaume, Bruxelles, 1920.

Annuaire administratif de Belgique et de la capitale du royaume, Bruxelles, 1928.

Annuaire administratif de Belgique et de la capitale du royaume, Bruxelles, 1930.

Annuaire administratif de Belgique et de la capitale du royaume, Bruxelles, 1937.

Annuaire administratif de Belgique et de la capitale du royaume, Bruxelles, 1948.

Bevoorrading der zigeuners, in: *Belgisch Staatsblad der Ministerieele besluiten en andere besluiten der secretarissen-generaal*, 13-14.10.1941, p. 6809.

Bevoorrading der zigeuners, in: *Belgisch Staatsblad der Ministerieele besluiten en andere besluiten der secretarissen-generaal*, 08.01.1942, p. 96.

Bulletin Communal, Séance du 30 Mars 1897, N° 6, Ostende, s.d.

De politie der vreemdelingen, Brugge, 1956.

Instructions à l'usage de la Gendarmerie concernant 1° L'arrestation et la remise aux frontières des étrangers trouvés mendiant ou en état de vagabondage. 2° Les modèles de réquisitoires à employer pour leur transport, ainsi que des autres prisonniers, par chemin de fer et la manière d'établir ces réquisitoires, Bruxelles, 1910.

W.J.M. KLAASSEN en J. WOLTRING (bew.), *Documenten betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1919-1945. Periode B 1931-1940. Deel II 1 april 1932 – 30 mei 1933*, 's-Gravenhage, 1987 (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie, 199).

Koninklijk Besluit van 14 januari 1975 tot wijziging van artikel 23 van het Koninklijk Besluit van 21 december 1965 betreffende de voorwaarden waaronder vreemdelingen België mogen binnenkomen, er verblijven en er zich vestigen, in: *Belgisch Staatsblad*, 23.01.1975.

Lag om utlännings rätt att här i riket vistas (utlänningslag), in: *Svensk Författningssamling*, 1937, Nr 344, 17.06.1937, pp. 655-665.

H. LANGBEIN, *Der Auschwitz Prozeß. Eine Dokumentation*, Wien, 2 dln., 1965.

Ch. LAURENT, *Recueil des ordonnances des Pays-Bas. Deuxième Série – 1506-1700. Tome premier, contenant les ordonnances du 7 octobre 1506 au 16 décembre 1519*, Bruxelles, 1893.

Ministerieele onderrichtingen betreffende het verblijf der vreemdelingen in België. Toepassing van het Koninklijk Besluit van 14 augustus 1933. Uittreksel uit den Moniteur belge van 16-17 October 1933, Brussel, 1933

Omzendbrief aan de gemeentediensten voor ravitaillering en rantsoeneering, in: *Belgisch Staatsblad der Ministerieele besluiten en andere besluiten der secretarissen-generaal*, 19.09.1942, pp. 5714-5716.

Recueil de règlements, ordonnances et autres dispositions d'administration et de police de la ville de Tournai depuis 1701. Sixième partie 1er Janvier 1881 – 31 Décembre 1890, Tournai, s.d.

Recueil des règlements, ordonnances et autres dispositions d'administration et de police de la ville de Tournai. Neuvième partie Août 1924 – Décembre 1934, Tournai, s.d.

Rondschrijven nr 78 aan de provinciale directies en aan de gemeentediensten voor de bevoorrading en de rantsoeneering, in: *Belgisch Staatsblad der Ministerieele besluiten en andere besluiten der secretarissen-generaal*, 22.10.1942, pp. 6376-6378.

J. SCHELTUS, *Groot-placaetboek, vervattende de placaten, ordonnantiën ende edicten van de Staten Generaal der Verenigde Nederlanden [...], deel 4*, Den Haag, 1705.

Stad Antwerpen. Gemeenteraad. Cholera. Verslag aan den Raad, Antwerpen, 1866.

W. STUCKART und H. GLOBKE, *Kommentare zur deutschen Rassengesetzgebung*, München, 1936.

Verordening van 12 November 1940, houdende politiematregelen in bepaalde gebieden van België en Noord-Frankrijk, in: *Verordnungsblatt des Militärbefehlshabers für die besetzten Gebiete Belgiens und Nordfrankreichs, herausgegeben vom Militärbefehlshaber (Militärbverwaltungschef)*, s.l., 18.11.1940.

3. Pers

AUGUSTIN-RODET, Une conférence internationale à Feignies. La présence d'une tribu de nomades à la frontière franco-belge avait provoqué des incidents entre les gendarmes des deux pays, in: *Grand Echo du Nord de la France*, 14.11.1931.

Binnenland. Men meldt uit Luik, in: *De Postrijder der provincie Limburg*, 31.07.1902.

Binnenland. Men schrijft uit Brussel, 11 augustus, in: *De Postrijder der provincie Limburg*, 16.08.1873.

Bohemers, in: *De Postrijder der provincie Limburg*, 17.04.1937.

Brugge. – Eene rooversstreek op Bohemers gepleegd, in: *De Postrijder der provincie Limburg*, 05.10.1909.

Ceux que personne ne veut. Quatorze romanichels à Verviers, [niet identificeerbaar krantenartikel], [maart 1934].

De Bohemers, in: *De Postrijder der provincie Limburg*, 21.04.1868.

De cholera in Italië, in: *Het Volk*, 21.08.1910.

V. DE DONDER, Dehousse kortwiekt "Zigeuners in Nederlanden", in: *De Standaard*, 31.10.1993.

De Kinderdief, in: *Nieuwsblad van Yperen en van het arrondissement*, 07.09.1912.

J. DE MEESTER, Boek van historicus zet kwaad bloed. Nederland interesseerde zich niet voor lot van zigeuners in oorlogstijd, in: *Gazet van Antwerpen*, 21.06.1979.

Ch. DE STOOP, Kinderen van de wind, in: *Knack*, 11.09.1996.

L. DOSOGNE, Tentoonstelling in het Rijksarchief. De droevige geschiedenis van een nomadenvolk, in: *Gazet van Antwerpen*, 02.12.1993.

De Zigeuner-plaag, in: *Het Vaderland*, 26.11.1928.

De Zigeunerplaag. Afzetting der grensstrook van Tilburg tot Zeeland, in: *Haagsche Courant*, 20.11.1929.

De Zigeuners aan onze grenzen. Van een in Nederland toegelaten zigeuner wordt feestelijk afscheid genomen, in: *Het Huisgezin*, 18.01.1935.

Die Zigeuner, in: *Die Zeit*, 19, 1985.

Door Zigeuners meegevoerd, in: *Nieuwe Koerier/Maas- en Roerbode*, 29.05.1915.

Door zigeuners ontvoerd, in: *Amersfoortsch Dagblad/De Eemlander*, 13.11.1931.

Duitschland, in: *Nieuwsblad van Roermond*, 07.03.1877.

Duitschland. Zigeuners, in: *De Postrijder der provincie Limburg*, 19.05.1904.

Eene bende zigeuners [...], in: *De Postrijder der provincie Limburg*, 27.10.1928.

El Día del Pueblo Gitano, in: *Diario de Noticias*, 04.04.2006.

Faits divers. Pour revoir son fils, in: *L'Echo d'Ostende*, 18.04.1914.

Faits divers. Six ours, in: *Journal d'Ypres*, 12.06.1880.

Geen zwervende zigeuners meer, in: *Het Vaderland*, 08.02.1940.

Gevaarlijke beren. Een circulaire van den minister aan de burgemeesters, in: *Haagsche Courant*, 09.10.1930.

Groep zigeuners de Nederlandsche grens over, in: *Haagsche Courant*, 15.10.1932.

Groupe de Bohémiens [...], in: *La Dernière Heure*, 10.11.1925.

Hamont. – Bohemers, in: *De Postrijder der provincie Limburg*, 22.12.1903.

A. HANS, Ongewenschte Zigeuners. Zonderlinge toestanden aan de Belgisch-Nederlandsche grens, 19.12.1931.

Histoire de Bohémiens, in: *Le Rappel*, 20.09.1931.

Hoe wij de Belgische vluchtelingen behandelen. II. Te Bergen-op-Zoom, in: *Het Volk*, 14.12.1914.

Indésirable, in: *Le Carrillon*, 06.02.1913.

La question zingaro-belge, in: *L'Etoile belge*, 11.02.1873.

La répression du vagabondage, in : *Le Temps*, 12.01.1908.

Les nomades, in: *Le Soir*, 04.01.1933.

Les nomades à Erquelines, in: *La Libre Belgique*, 17.09.1933.

Les romanichels, in: *L'Etoile Belge*, 20.01.1908.

Maeseyck, in: *De Postrijder der provincie Limburg*, 01.10.1901.

Maeseyck, in: *De Postrijder der provincie Limburg*, 05.04.1910.

Mengelmaren. Komen, in: *Nieuwsblad van Yperen en van het arrondissement*, 28.10.1905.

Ministerie van Justitie. 6. Vraag n° 7 van den heer Amelot, 14 December 1937, in: *Bulletijn Nr 6. Wetgevende Kamers – gewone zitting 1937-1938. Vragen en antwoorden – Kamer van Volksvertegenwoordigers*, s.l., 21.12.1937

Moorslede, in: *Nieuwsblad van Yperen en van het arrondissement*, 06.04.1900.

Nederland, in: *Maas- en Roerbode*, 03.07.1869.

Nomades expulsés, in: *Le Peuple*, 21.11.1931.

Nos forains, in: *L’Echo d’Ostende*, 28.03.1897.

Onder de menschen. Uit het leven bij de marechaussee. VI. Zigeuners, in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 20.03.1909.

Ongeveer twee jaren geleden [...], in: *De Postrijder der provincie Limburg*, 03.05.1873.

Oostenrijk. Achttien kinderen door eene bende Zingaris opgeëten in Oostenrijk, in: *De Postrijder der provincie Limburg*, 04.07.1905.

Opgejaagde zwervers. België poogt zijn zigeuners te spuien. Onze grenzen lekdicht afgesloten, in: *Limburgsche Koerier*, 28.11.1929.

Paardendief aangehouden, in: *De Postrijder der provincie Limburg*, 07.05.1938.

Passeports, in: *Het Yperse – La région d’Ypres*, 20.08.1921.

Romanichels, in: *Le Soir*, 27.01.1932.

Seneffe. Plus de romanichels, in: *Le Soir*, 30.01.1934.

Snaeskerke. Bohemers in de streek, in: *De Duinengalm*, 11.06.1937.

Stadsnieuws. Bohemers, in: *Nieuwsblad van Yperen en van het arrondissement*, 06.08.1909.

Stichtsche vonnissen tegen Landloopers, in: *Soester Courant*, 28.08.1928.

Tientallen zigeuners willen Nederland binnentrekken, in: *De Telegraaf*, 07.12.1936.

Tusschen bohemers en boeren, in: *De Postrijder der provincie Limburg*, 14.07.1906.

Une question sociale d’actualité. L’expulsion des indésirables, in: *Le Matin*, 19.05.1931.

Vragenrubriek. Zijn Zigeuners Hongaren?, in: *Volksche Aanval*, 22.03.1941.

B. VUYLSTEKE, "Bescheidenheid ken ik niet". Van Brusselse resto's naar Carnegie Hall: vioolvirtuoos Roby Lakatos, in: *De Nieuwe Gazet*, 23-24.05.1998.

C. VUYLSTEKE, 'Zigeunerhaat is diepgeworteld in Europese cultuur', in: *De Morgen*, 05.02.2005.

Westcapelle, in: *Nieuwsblad van Yperen en van het arrondissement*, 02.10.1909.

Zigeunerplaag in Noord-Vlaanderen, in: *Het Centrum*, 31.01.1928.

Zigeuners, in: *Limburgsche Koerier*.

Zigeuners, in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 08.02.1929.

Zigeuners-aanval op onze grens, in: *De Telegraaf*, 06.12.1936.

Zigeuners als valsche munters. Uitstekende imitaties. Weggeborgen achter dubbel schot, in: *Het Vaderland*, 24.09.1940.

Zigeuners. Een circulaire van minister Kan, in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 01.02.1929.

Zigeuners en gevaarlijke beren, in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 28.09.1930.

Zigeuners in ons land. Voornemens naar Rotterdam te trekken, in: *De Soester*, 29.01.1930.

Zigeuners verkiezen de benaming Roma, in: *De Morgen*, 05.05.1997.

Zur Bekämpfung des Zigeunerwesens, in : *Kölnische Zeitung*, 22.11.1907.

Zwischenfall mit Zigeunern an der deutsch-dänischen Grenze. Dänemark und Norwegen verbieten die Einreise, in: *Völkischer Beobachter*, 24.01.1934.

Zwitserland. Zigeuners op den St-Bernardsberg, in: *De Postrijder der provincie Limburg*, 20.07.1907.

4. Werken

H. ARNOLD, *Die Zigeuner. Herkunft und Leben der Stämme im deutschen Sprachgebiet*, Olten; Freiburg im Breisgau, 1965.

H. ASSÉO, *Les Tsiganes. Une destinée européenne*, s.l., 1994 (Découvertes Gallimard, 218).

H. BEKAERT, *Le statut des étrangers en Belgique*, Bruxelles, 1940.

F. BROUYAUX, e.a., *Weer of geen weer. Een eeuw natuurgeweld in België*, Leuven, 2004.

E. BOUSSEMART, *Tournai et Tournaisis. Passions de photographes, Les Messiaen, 1869-1990*, Tournai, 1999.

- F. CAESTECKER, *Alien policy in Belgium, 1840-1940. The creation of Guest Workers, refugees and Illegal Aliens*, New York; Oxford, 2000.
- F. CAESTECKER, De vreemdelingenpolitie in de eerste helft van de twintigste eeuw, een zenuwcentrum van een zich uitbreidende Belgische Staat, in: F. PLISNIER, *Inventaire des archives du ministère de la Justice, Administration de la Sûreté Publique (Police des étrangers). Dossiers généraux: deuxième versement 1930-1960*, Bruxelles, 2006, pp. 61-71.
- F. CAESTECKER, Het vreemdelingenbeleid in de tussenoorlogse periode 1922-1939 in België, in : *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1984, jg. 15, 3-4, pp. 461-486.
- I.W. CHARNY (dir.), *Le livre noir de l'humanité. Encyclopédie mondiale des génocides*, Toulouse, 2001.
- E. CLAES, De Heiligen van Zichem, in: *Ernest Claes Omnibus 1*, Zele, 1982, pp. 193-213.
- E. CLAES, *Jeugd*, Antwerpen; Brussel; Gent; Leuven, 1942, pp. 91-99.
- N. COUPAIN, L'expulsion des étrangers en Belgique (1830-1914), in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XXXIII, 2003, 1-2, pp. 5-48.
- J. DE BEUL, *De zigeuners in Brabant (1419-1753). Een bijdrage tot de studie van mentaliteit en marginaliteit*, KULeuven, fac. Letteren en Wijsbegeerte, onuitg. licentieverhandeling, 1983.
- J. DE BEUL, De zigeuners in Brabant (1419-1753). Een bijdrage tot de studie van mentaliteit en marginaliteit, in: *Hallensia*, jg. 11, nr. 2, april-juni 1989, pp. 33-35.
- W. DE BOCK, *De mooiste jaren van een generatie. De Nieuwe Orde in België vóór, tijdens en na WO II*, Berchem, 1982².
- T. DEBRUYCKERE, *Zigeuners in België tussen 1868 en 1943. Structuralistische benadering van een repressiever wordend beleid*, UGent, fac. Letteren en Wijsbegeerte, onuitg. licentieverhandeling, 1993.
- E. DEBRUYNE, Vluchtelingen en buitenlanders in een land op voet van oorlog, in: R. VAN DOORSLAER (red.), E. DEBRUYNE, F. SEBERECHTS en N. WOUTERS, *Gewillig België. Overheid en jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Antwerpen; Amsterdam, 2007, pp. 117-170.
- A. DE JONGHE, De strijd Himmler-Reeder om de benoeming van een HSSPF te Brussel. Derde deel: Ontwikkeling van oktober 1942 tot oktober 1943, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 5, 1978, pp. 5-178.
- R. DEPAUW en J. POTIÉ, Les commerçants et artisans qui desservait le chemin de la Blanche 1925-1940, in: *Mémoires de la Société d'Histoire de Comines-Warneton et de la région. Tome 33*, Comines-Warneton, 2003, pp. 207-212.
- F. DE VAUX DE FOLETIER, *Les bohémiens en France au 19e siècle*, Paris, 1981.

- F. DE VAUX DE FOLETIER, *Mille ans d'histoire des Tsiganes*, Paris, 1970
- F. DE VILLE, Les Tsiganes en Belgique, in: *Etudes tsiganes*, jg. 1, nr. 3-4, 1955, pp. 6-10.
- B.M. DONOVAN, Changing Perceptions of Social Deviance: Gypsies in Early Modern Portugal and Brazil, in: *Journal of Social History*, Vol. 26, N° 1, 1992, pp. 33-53.
- C. FIJNAUT, Florent Louwage 1888-1967, in: C. FIJNAUT (red.), *Gestalten uit het verleden. 32 voorgangers in de strafwetenschap, de strafrechtspleging en de criminologie*, Leuven, s.d., pp. 195-209.
- L. GALESLOOT, Notes extraites des anciens comptes de la ville de Bruxelles, in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis van België. Reeks 3 – Deel 9*, Bruxelles, 1867.
- B. GEREMEK, De marginaal, in: J. LE GOFF (red.), *De wereld van de middeleeuwen*, Amsterdam, 1987, pp. 341-366.
- P. GODWIN, Zigeuners, buitenstaanders, in: *National Geographic*, april 2001, pp. 4-31.
- J. GOTOVITCH, Enkele gegevens betreffende de uitroeiing van de zigeuners uit België, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 4, 1976, pp. 153-173.
- H.M.G. GRELLMANN, *Histoire des Bohémiens, ou Tableau des mœurs, usages et coutumes de ce peuple nomade ; suivie de recherches historiques sur leur origine, leur langage, et leur première apparition en Europe*, Paris 1810.
- M. HEDDEBAUT, Les persécutions raciales dans l'arrondissement de Douai pendant la Seconde Guerre mondiale, s.l., 2006.
- J. HOYLAND, *A historical survey of the customs, habits and present state of the gypsies; designed to develop the origin of this singular people, and to promote the amelioration of their condition*, York, 1816.
- M.-Ch. HUBERT, La camp de nomades de Saliers 1942-1944, in: M. PERNOT, *Un camp pour les Bohémiens. Mémoires du camp d'internement pour nomades de Saliers*, s.l., 2007², pp. 18-29.
- P. HULLEBROECK, Het algemene migrantenbeleid en de wetgeving over de vreemdelingen, in: A. MORELLI (red.), *Geschiedenis van het eigen volk. De vreemdeling in België van de prehistorie tot nu*, Leuven, 1993, pp. 127-146.
- E. JEVTIC, *Blank Pages of the Holocaust: Gypsies in Yugoslavia during World War II*, Provo: Brigham Young University (thesis Master of Arts, Department of Germanic and Slavic Languages), 2004.
- I. KERSHAW, *Hitler 1936-1945: vergelding*, Utrecht, 2000.
- M. KRAMP, The Romantic Reconceptualization of the Gypsy: From Menace to Malleability, in: *Literature Compass*, 2006, Vol. 3, Iss. 6, pp. 1334-1350.

- B. LEBLON, Le regard ambigu de la littérature espagnole, in: *Revue Etudes Tsiganes*, vol. 9, n° 1, 1997, pp. 96-106.
- G. LEWY, Gypsies and Jews under the Nazis, in: *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 13, nr. 3, 1999, pp. 383-404.
- C. LIS, H. SOLY en D. VAN DAMME, *Op vrije voeten? Sociale politiek in West-Europa (1450-1914)*, Leuven, 1985.
- L. LUCASSEN, 'En men noemde hen zigeuners'. *De geschiedenis van Kaldarasch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland: 1750-1944*, Amsterdam; 's-Gravenhage, 1990.
- L. MAZIREL, Die Verfolgung der ‚Zigeuner‘ im Dritten Reich. Vorgeschichte ab 1870 und Fortsetzung bis heute, in: *Essays über Naziverbrechen Simon Wiesenthal gewidmet*, Amsterdam, 1973, pp. 123-176.
- P. MÉRIMÉE, *Carmen en Colomba*, Utrecht; Antwerpen, 1980.
- P. MORREN, *Van de dood van Karel de Stoute tot de troonsbestijging van aartshertog Karel 1477-1515*, Brussel, 1997.
- D.E. NORD, *Gypsies and the British Imagination, 1807-1930*, New York, 2006.
- D. PESCHANSKI, e.a., *Les tsiganes en France 1939-1946*, Paris, 1994.
- H. PROVOOST, *Zigeuners in België tijdens de crisisperiode 1930-1950. Een voorstudie*, s.l., s.d.
- A. REYNIERS, e.a., *Les gens du voyage en Wallonie*, Namur, s.d.
- R. RITTER, Erbbiologische Untersuchungen über einen Züchtungskreis von Zigeunermischlingen und asozialen Psychopathen, in: *Bericht des internationalen Kongresses für Bevölkerungswissenschaft*, Berlin, 1935.
- M. RUTTEN, *De Joden en de Zigeuners in Limburg: bronnen en gegevens over hun aanwezigheid in Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog 1940-1944*, Tongeren, 2007.
- F. SEBERECHTS, De Duitse instanties en de anti-Joodse politiek, in: R. VAN DOORSLAER (red.), E. DEBRUYNE, F. SEBERECHTS en N. WOUTERS, *Gewillig België. Overheid en jodenvervolgning tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Antwerpen; Amsterdam, 2007, pp. 271-286.
- F. SEBERECHTS, Joden in Limburg (1940-1941), in: *Limburg – Het Oude Land van Loon*, jg. 86, 2007, nr. 1, pp. 37-67.
- B.A. SIJES, *Vervolgning van zigeuners in Nederland 1940-1945*, 's-Gravenhage, 1979.
- M. STEINBERG, Le convoi 'belge' des Tsiganes du 15 janvier 1944, in: *Nouvelle Tribune*, nouvelle série, 2002, nr. 30.

Y. TERNON, *Guerres et génocides au XXe siècle. Architecture de la violence de masse*, Paris, 2007.

Y. TERNON, *L'état criminel. Les génocides au XXe siècle*, Paris, 1995.

H. TIMMERMAN, 'Les Bohémiens sont là!' *Van rondtrekkende ambachtslieden tot zigeuners : een proces van stigmatisering in België van 1868 tot 1914*, UGent (onuitgegeven licentieverhandeling, Vakgroep Nieuwste Geschiedenis), 1998.

C. THEYS, Zigeuners te Ham-bij-Aalst in 1738, in: *Het Land van Aalst*, jg. 4, nr. 2, 1952, pp. 90-92.

A. VANDEWALLE, *De vergeten holocaust. Een verkennende literatuurstudie over de vervolging van zigeuners vóór, tijdens en na het 'Derde Rijk'*, KULeuven, fac. Rechtsgeleerdheid, onuitg. licentieverhandeling, 1993.

R. VAN DOORSLAER, De spoliatie van de bezittingen van zigeuners in België tijdens de Tweede Wereldoorlog, in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 9, 2001, pp. 268-276.

R. VAN DOORSLAER en E. VERHOEYEN, L'Allemagne nazie, la police belge et l'anticommunisme en Belgique (1936-1944) – un aspect des relations belgo-allemandes, in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, jg. 17, 1986, 1-2, pp. 61-126.

W. VAN GEET, *De rijkswacht tijdens de bezetting 1940-1944*, Antwerpen; Amsterdam, 1985.

F. VANHEMELRYCK, *Marginalen in de geschiedenis. Over beulen, joden, hoeren, zigeuners en andere zondebokken*, Leuven, 2004.

M. VAN LIEDEKERKE, Nog over Gipten en Giptenessen, in: *Het Oude land van Edingen en omliggende*, XXIX, 2, april-mei-juni 2001, pp. 125-131.

U. VAN MIGHEM, *Notice sur la police des étrangers sous le rapport des droits et devoirs des administrations communales et des mesures préventives et coercitives dont les étrangers peuvent être l'objet en Belgique*, Bruxelles ; Liège ; Paris, 1882².

L. VAN OTRIVE, Y. CARTUYVELS en P. PONSAERS, *Sire, ik ben ongerust. Geschiedenis van de Belgische politie 1794-1991*, Leuven, 1992.

A. VIAENE, Gipten te Kortrijk, in: *Handelingen Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk. Nieuwe Reeks – Deel VI*, Kortrijk, 1927, pp. 75-78.

A. WAGENAAR, *Settela. Het meisje heeft haar naam terug*, Amsterdam; Antwerpen, 1995.

N. WOUTERS, *De Führerstaat. Overheid en collaboratie in België (1940-1944)*, Tielt, 2006.

W. ZAAL, *Vloekjes bij de thee. Een reportage over de negentiende eeuw in de Lage Landen*, Rijswijk, 1993 (5de druk).

M. ZIMMERMANN, The National Socialist "Solution of the Gypsy Question": Central Decisions, Local Initiatives, and their Interrelation, in: *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 15, nr. 3, 2001, pp. 412-427.

4. Internet

<http://de.wikipedia.org/wiki/Jenische>, Jenische, 24.01.2008.

http://de.wikipedia.org/wiki/Robert_Ritter, Robert Ritter, 20.09.2007.

http://de.wikipedia.org/wiki/Tobias_Portschy, Tobias Portschy, 20.09.2007.

http://en.wikipedia.org/wiki/Concentration_camps_Lety_and_Hodon%C3%ADn, Concentration camps Lety and Hodonín, 18.12.2007.

<http://en.wikipedia.org/wiki/Porajmos>, Porajmos, 18.12.2007.

http://groups.google.com/group/Romanian_Roma/browse_thread/thread/7c9a61b7efcb84de, Romanian Leader Apologizes to Gypsies, 18.12.2007.

<http://mayvon.chez-alice.fr/>, Tsiganes, 06.08.2007.

http://mkl.de/?page_id=7, Geschichte der Roma und Sinti im deutschsprachigen Raum, 06.08.2007.

<http://nl.wikipedia.org/wiki/Jenische>, Jenische, 24.01.2008.

[http://nl.wikipedia.org/wiki/Roma_\(volk\)](http://nl.wikipedia.org/wiki/Roma_(volk)), Roma (volk), 24.01.2008.

<http://nl.wikipedia.org/wiki/Sinti>, Sinti, 24.01.2008.

<http://pwp.netcabo.pt/fatima.mourao/Ciganos1.htm>, Os ciganos, em Portugal, hoje, 21.12.2007.

<http://romove.radio.cz/en/article/18913>, The History of the Roma Minority in the Czech Republic, 19.12.2007.

http://secc.artempus.es/media/docs/10_4_DAVID_MARTIN_SANCHEZ.pdf, D. MARTÍN, Gitanos en la guerra civil española, 19.12.2007.

<http://www.20eeuwennederland.nl/themas/vreemdelingen/nederland%20krijgt%20vorm/795.html>, Heiden, egyptenaren en zigeuners, 06.08.2007.

http://www.de.wikipedia.org/wiki/Alfred_Hoche, Alfred Hoche, 11.12.2007.

http://www.de.wikipedia.org/wiki/Karl_Binding, Karl Binding, 11.12.2007.

<http://www.dhm.de/lemo/html/nazi/innenpolitik/sintiroma/index.html>, 1933-39 Ausgrenzung und Verfolgung von Sinti und Roma, 29.10.2007.

<http://www.ezaf.org/down/IIIAZK05.pdf>, U. ENGBRING-ROMANG, 'Zeitzeugenberichte' : eine Grundlage für historische Darstellungen? Beispiel: Nachkriegszeit, 02.01.2008.

<http://www.geocities.com/~Patrin/denmark.htm>, D. KENRICK, The Gypsies of Denmark, 21.01.2008.

<http://www.geocities.com/~Patrin/norway.htm>, D. KENRICK, The Gypsies of Norway, 21.01.2008.

<http://www.grtleeds.co.uk/History/gypsiesEngland.html>, F. MATTHEWS, The Gypsies in England, 19.12.2007.

<http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Holocaust/gypsies.html>, Gypsies in the Holocaust, 19.12.2007.

<http://www.keesbakker.com/essays/D3.html>, K. BAKKER, Zigeuners in het 19de-eeuwse Hongarije, 06.08.2007.

<http://www.migrantenstudies.nl/inhoud/2000-3/willems%20lucassen.doc>, W. WILLEMS en L. LUCASSEN, Van de mythe die diaspora heet. Een kritische reflectie aan de hand van historische zigeunerstudies, 20.12.2007.

<http://www.poland.pl/archives/ww2/article.,id,284224.htm>, A list of victims of typhus in a camp for Gypsies in Lodz, 19.12.2007.

<http://www.radoc.net:8088/RADOC-4-PORRCHRON.htm>, I. HANCOCK, Gypsies in Germany. New chronology (nov. 93), 20.09.2007.

<http://www.radoc.net:8088/RADOC-4-PORRCHRON.htm>, I. HANCOCK, Romani history in Germany and neighboring lands: a chronology to the holocaust and beyond, 20.09.2007.

<http://www.romacivica.net/ANPIROMA/DEPORTAZIONE/deportazionezingari1.htm>, G. BOURSIER, La persecuzione degli zingari da parte del Fascismo, 18.12.2007.

<http://www.romnet.dk>, "Romano" – Danmarks ældste sigøjnerforening, 04.10.2007.

<http://www.thata.ch/thatawoziganism000323.htm>, Th. HUONKER, Der Tatbestand, Zigeuner zu sein, 21.01.2008.

<http://www.traditie.be/artikels/Over%20Gipten%20en%20Gippenessen%20%5BFC%5D.doc>, Over Gipten en Gippenessen, 06.08.2007.

Indices

Index van persoonsnamen

Index van plaatsnamen